

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**ESKİ MEZOPOTAMYA'DA
DİN-SİYASET İLİŞKİSİ
(SUMER-AKAD-BABİL)**

Okay PEKŞEN

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
ŞUBAT - 2017**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ESKİ MEZOPOTAMYA'DA
DİN-SİYASET İLİŞKİSİ
(SUMER-AKAD-BABİL)**

**DANIŞMAN : Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM
JÜRİ : Prof. Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ : Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK
JÜRİ : Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
JÜRİ : Yrd. Doç. Dr. Oktay DUMANKAYA**

Okay PEKŞEN

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
ŞUBAT - 2017**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ
(SUMER-AKAD-BABİL)**

Okay PEKŞEN

DOKTORA TEZİ

Kod No :

Bu Tez 17/02/2017 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çoğunluğu ile Kabul Edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM
BAŞKAN

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
ÜYE

Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK
ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Yaşın TOPALOĞLU
ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Oktay DUMANKAYA
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Bu çalışma KSÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi tarafından desteklenmiştir.
Proje No: 2015/1-45D

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA DİN-SİYASET
İLİŞKİSİ (SUMER-AKAD-BABİL)

Okay PEKŞEN

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Yıl : 2017, Sayfa: 133+VII

Jüri : Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM (Başkan)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Üye)
: Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK (Üye)
: Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU (Üye)
: Yrd. Doç. Dr. Oktay DUMANKAYA (Üye)

Eski Mezopotamya'da yaşayan toplumların avcı toplayıcı yaşam biçiminden tarımsal hayata geçmesi sonucunda yerleşik kültür ortaya çıkmıştır. Bu kültürün bir getirisi olarak tapınakların etrafında şekillenen şehirler oluşturulmuştur. Şehir hayatıyla birlikte ortaya çıkan yöneten ve yönetilen sınıflar, şehirlerde daha önceden belirlenmiş görevler çerçevesinde gelişen bir iş bölümüne sahiptiler. Mezopotamya'daki şehirleşmenin ilk dönemlerinde tanrılar tarafından gönderilen emirleri inananlara iletmekle görevli olduklarını ileri süren ruhban sınıfı mensupları yöneticilik gücünü ellerinde tutmaktaydılar. Ancak şehirlerin zamanla zenginleşmesiyle meydana gelen güvenlik ihtiyaçlarından dolayı yönetim gücü adım adım asker kökenli yöneticilerin eline geçmeye başlamıştır. Kral unvanını kullanan asker kökenli yöneticiler öncelikle tanrısal sembollerini kullanarak güçlerini pekiştirmişler, sonrasında da tanrı adına savaştıklarını ileri sürmüşlerdir. Eski Mezopotamya'da din siyaset ilişkisinin en üst seviyeye ulaşması ise Tanrı Kral anlayışıyla gerçekleşmiştir. Bu anlayış esas itibarıyla ekonomik gerekçelere dayalı olup, dinsel görünüm arz eden istila politikalarıyla en ileri seviyeye ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Sumer, Akad, Babil, Din, Siyaset.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

PhD THESIS

**RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND
POLITICS IN ANCIENT MESOPOTAMIA
(SUMER-AKKADIAN-BABYLON)**

Okay PEKŞEN

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM

Year : 2017 , Pages: 133+VII

**Jury : Assist. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Chairperson)
: Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Member)
: Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK (Member)
: Assist. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU (Member)
: Assist. Prof. Dr. Oktay DUMANKAYA (Member)**

Established culture has emerged by the result of the society living in Ancient Mesopotamia passing from hunter and gathering lifestyle to agricultural lifestyle. As a result of this culture, cities has settled around of the temples. The governor and managed classes which had emerged by city life had work sharing by tasks which were determined previously in the cities. In the early periods of urbanization in Mesopotamia the cleverly members who claimed that they were in charged to transmit the orders that were send by gods to people, held the power of management in their hand. But because of the security needs that came up as the cities got richer by time, the management power passed step by step to the military background administrators. The military background administrators that used king title, consolidated their powers by firstly using divine symbols and then they claimed that they made war on behalf of gods. In the ancient Mesopotamia, the attainment of the highest level of religious political affiliation came up with the understanding of the God King of Naram-Sin. This understanding was basically based on economic justifications and has reached the highest level with the invasion policies which have a religious appearance.

Keywords: Mesopotamia, Sumer, Akkadian, Babylon, Religion, Politics.

ÖN SÖZ

İnsanoğlu varoluşundan itibaren gördüğü dünyayı algılamaya çalışırken etrafında vuku bulan anlamlandıramadığı doğa olaylarının insanüstü bir kudretin kontrolünde olduğunu düşünmüştür. İnsanın bu düşüncelerini kendi zihninde sistemli bir yapıya dönüştürmesiyle din olgusu ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da Neolitik Dönem ile başlayan üretici hayatın bir getirisi olarak oluşturulan köy yerleşimleri insanlar arasında bir arada yaşama kültürünün ortaya çıkmasını sağlarken, devlet mekanizmasının olmadığı bu dönemde dini inanışlar insanların birbirleri ile olan ilişkilerinin belirlenmesi ve toplumsal düzenin sağlanmasında en etkin role sahip olmuştur. Artan nüfus ve duyulan güvenlik ihtiyacının bir sonucu olarak siyasal hayatın oluşmaya başlamasıyla tapınak eksenli bir siyasal yapı oluşturulmuştur. Daha sonraki dönemlerde siyasal yapı ruhban sınıfı mensuplarının elinden çıkarak askerileşmesine rağmen din olgusu her daim devlet ve toplum yönetiminde eşsiz bir güce sahip olmuştur. Ancak medeniyetin doğduğu coğrafya olan Mezopotamya'nın binlerce yıllık eskiçağ tarihinde din ve siyaset kavramlarının nasıl bir etkileşim içerisinde olduklarına dair yapılan gerek yerli gerek de yabancı çalışmaların yetersiz ve dağınık kaldığı görülmektedir. Bu gerekçelerle tez konusu olarak belirlediğimiz "Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil)" adlı çalışmada temel kaynak olarak çivi yazılı tabletlerde geçen metinler alınırken büyük çoğunluğunu yabancı dilde yazılı eserlerin oluşturduğu literatürü taranarak yeni yaklaşımlar çerçevesinde konumuzu bir bütün haline getirmeyi amaçladık. Bu nedenle tezimizin bundan sonra bu konuda yapılacak olan çalışmalara yardımda bulunacağı kânatindeyiz.

Toplamda beş ana bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde tezimizde varmayı hedeflediğimiz amaç, izlemiş olduğumuz yöntem, tezimizin sahip olduğu önem ve tezimizin kapsamı hakkında bilgiler vermeye çalıştıktan sonra ikinci bölümde bugüne kadar tez konumuzla ilişkili olarak yazılmış eserlerin bir kısmını vermeyi tercih ettik.

Üçüncü bölümde Mezopotamya ve dünya tarihinde pek çok ilke adım atan Sumerlilerde din ve siyaset kavramının nasıl bir birliktelik sergilemiş olduğunu farklı açılardan ele alarak incelemeyi hedefledik. Akad İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesinin ardından Mezopotamya'da görülen Sumer kökenli III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde görülen din ve siyaset ilişkisini de bu bölümde incelemeyi uygun bulduk.

Dördüncü bölümde Sumerlilerden sonra bölgede görüleni İsin-Larsa Krallıkları ile Akad ve Babil gibi Sami kökenli devletlerin siyasal yapılanması ve geniş sınırlara hükmetmesinde dini inanışlar ve tanrıların nasıl bir yönlendirici güce sahip olduğunu açıklamaya çalıştık.

Tezimizin beşinci bölümünde yapmış olduğumuz çalışmada varmış olduğumuz sonuçlardan bahsederek insanlığın var oluşundan beri din ve siyasetin neden birbirinden ayrılmaz kavramlar olduğunu açıklamaya gayret ettik.

Bu tezin oluşmasında her daim desteğini gördüğüm kıymetli danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM'a, doktora eğitimim boyunca desteğini daima hissettiren kıymetli hocam Prof. Dr. Orhan DOĞAN'a, tez konumuzun belirlenmesi ve tezimizin oluşturulmasında yönlendirmeleri ile yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK'e, bu tezde olduğu gibi yapmış olduğum her çalışmada desteğini gördüğüm saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na ve bilhassa maddi-manevi her türlü desteğini esirgemeyen kıymetli eşim İlknur PEKŞEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Okay PEKŞEN

Şubat 2017 - Kahramanmaraş

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	VI
EKLER LİSTESİ	VII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı	1
1.2. Araştırmanın Önemi	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi	2
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	3
3. SUMERLİLER'DE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ	5
3.1. Tanrı Kavramının Oluşması ve Sumer Tanrı Anlayışı	5
3.2. Tanrıların Hükümdarlığı	10
3.3. Sumer Kentlerinin Kurulması	13
3.3.1. Kent-Devlet Kavramında "Uruk" Modeli	14
3.3.2. Din ve Siyaset İlişkisi Açısından Nippur Kenti'nin Önemi	17
3.4. Siyasal Otoritenin Oluşması	23
3.5. Tapınakların Ortaya Çıkması ve Sahip Oldukları Önem	29
3.5.1. III. Ur Hanedanlığı Dönemi Tapınaklarının Gelişimi	33
3.5.2. Sumerliler Dönemi Tapınaklarının Sosyal, Zirai ve Hukuki Hayatta Taşınmış Oldukları Önem	35
3.6. Sumerliler'de Krallık Anlayışının Oluşması	38
3.6.1. Krallık İlahilerine Göre Kralların Doğuşu	42
3.6.2. Krallığın Dinsel Kökenleri	43
3.6.3. Kralların Dinsel Unvanları	44
3.7. Tanrıların Vekili Olarak Kral Anlayışı	46
3.8. III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde Tanrı-Kral Anlayışının Oluşması	55
3.9. Sumerliler'in Dini Ritüellerinde Din-Siyaset İlişkisi	60
3.9.1. Yeni Yıl Bayramı	61
3.9.1.1. Kutsal Evlilik (Hieros Gamos)	63
4. SAMİ KAVİMLERDE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ	71
4.1. İsin ve Larsa Krallıkları Dönemi'nde Din-Siyaset İlişkisi	71
4.2. Akadlılar'da Din-Siyaset İlişkisi	74
4.2.1. Bürokratikleşme Açısından Din-Siyaset İlişkisi	74
4.2.2. Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi: Agadeli Sargon	76
4.2.3. Tanrı-Kral Kavramı Açısından Din-Siyaset İlişkisi: Naram-Sin	79
4.3. Babilliler'de Din-Siyaset İlişkisi	88
4.3.1. Tanrı Marduk ve Babilliler'in Siyasal Hayatına Etkisi	88
4.3.1.1. Tanrı Marduk'un Mezopotamya'daki Gücünü Tanrı Aşşur Karşısında Kaybetmesi	91
4.3.2. Babilliler'de Tapınak İnşaları ve Tapınakların Siyasal Hayattaki Yeri	93
4.3.3. "Kutsal Kral" Anlayışının Oluşması: Hammurabi	98
4.3.4. Babilliler'de "Tanrıların Vekili Kral" Anlayışı Açısından Din-Siyaset İlişkisi	101

4.3.4.1. "Tanrıların Vekili Kral" Anlayışının Diğer Sami Devletlere Yansıması	107
4.3.5. Babilliler'in Festival ve Ritüellerinde Din - Siyaset İlişkisi	109
4.3.5.1. Yeni Yıl Bayramı (Akitu).....	109
4.3.5.2. Kutsal Evlilik (Hieros Gamos)	113
4.3.5.3. Festival ve Ritüellerin Taşıdığı Siyasal Gücün Diğer Sami Devletlerdeki Yeri	114
5. SONUÇ VE TARTIŞMA	117
KAYNAKLAR	125
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
ca.	Yaklaşık
Çev.	Çeviren
Diğ.	Diğerleri
Ed.	Editör
ETCSL.	The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature
MÖ	Milattan Önce
RIM	The Royal Inscriptions of Mesopotamia
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
TSA	Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri

EKLER LİSTESİ

- Harita 1:** Erken Hanedanlık Dönemi'nde Aşağı Mezopotamya.
Harita 2: Sumer kentleri yayılım Haritası.
Harita 3: Eskiçağda Yakınoğu.
Harita 4: MÖ 3. Binyılda Sumer ve Akad.
Harita 5: MÖ II. Binyılda Mezopotamya.
Harita 6: Eski Babil Dönemi Mezopotamya.
Harita 7: Yeni Babil Dönemi.
Plan 1: MÖ 2100 yılı dolaylarında Ur kent planı.
Plan 2: Uruk kent planı.
Plan 3: Nippur kent planı.
Resim 1: Tanrıça İnanna/İştar.
Resim 2: Tanrı UTU/Şamaş.
Resim 3: Tanrı Marduk.
Resim 4: Tanrı AŞşur.
Resim 5: Akbabalar Steli.
Resim 6: Ur Ziggurati.
Resim 7: Lagaş Kralı Gudea.
Resim 8: Lagaş Kralı Gudea'nın içinden sular fişkıran vazo ile tasvir edildiği heykeli.
Resim 9: Akad Kralı Sargon.
Resim 10: Naram-Sin'in Zafer Steli.
Resim 11: Naram-Sin'in taktığı tanrısal boynuzlu başlık.
Resim 12: Bassetki Heykeli.
Resim 13: Babil Kralı Hammurabi.
Resim 14: Asur Kralı III. Tiglat-Pileser.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

Dünyanın ilk siyasal yönetim erkine sahip şehirlerinin kurulduğu Mezopotamya, tarımın sağladığı zenginleşme ile birlikte pek çok ilklerin yaşandığı coğrafya olmuştur. Mezopotamya'da başlayan siyasal gelişim zamanla dünyanın tüm medeniyetlerine kaynaklık etmiş ve günümüz devlet yapılanmasının ilk kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Mevcut bilgilerimize göre dini amaçlar için insanların bir araya gelerek oluşturdukları ortak çalışma kültürünün ilk izleri Göbeklitepe'de ortaya çıkmıştır. Ancak bu kültürün ilk kurumsallaşmış halini Mezopotamya'da görmekteyiz. Mezopotamya'nın ilk kentleri olan Ur, Uruk, Lagaş, Nippur gibi kentler sahip oldukları sosyal örgütlenmeyi kentin merkezinde bulunan tapınağın ve ruhban sınıfı mensuplarının kontrolünde gerçekleştirmişlerdir. Bu sebepten dolayı çalışma konusu olarak belirlediğimiz "Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi" isimli konu, günümüz medeniyetinin ilklerinin yaşandığı Mezopotamya'da halen devam etmekte olan dinsel hayatın siyaset mekanizması üzerine etkilerini ve siyaset mekanizmasının dinsel algıyı nasıl değiştirmiş olduğunu çivi yazılı metinler referans alınarak açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda yürüttüğümüz araştırmalarla birlikte din eksenli siyasal yapının ortaya çıktığı Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden dini inanışların emperyalist hevesler için kullanıldığı Asur Dönemi'ne kadar geçen süre zarfında toplumu ilgilendiren ritüeller, festivaller, siyasal törenler, imar ve inşaa faaliyetleri, savaşlar ve barışlarda görülen din ve siyaset ilişkisinin detaylı olarak tespit edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmamızın özgünlüğünün sağlanması amacıyla araştırmamızda ikinci el kaynakların yanı sıra Mezopotamya'da binyıllar boyunca kullanılmış olan çivi yazısı ile yazdırılmış kral listeleri, imar ve inşaa faaliyetlerine dair belgeler, ilahiler, şiirler, mitolojik anlatılar, anlaşma metinleri gibi çok sayıda metin referans alınarak tespitlerde bulunulmasına gayret gösterilmiştir.

1.2. Araştırmanın Önemi

XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da öncelikle bir hobi olarak başlayan Mezopotamya arkeolojisine dair çalışmaların genişletilmesi ve çivi yazısının çözülmesi ile bu metinlerde verilen bilgilerin Kitab-ı Mukaddes'teki anlatılarla paralellik göstermesi sonucunda Mezopotamya medeniyeti ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar, genel olarak ya bölgenin arkeolojik materyalleri ya da mimari eserlerinin tanıtılması ile ilgili olup somut kültür öğeleri üzerinden yürütülmüştür. Pek az araştırmacı Mezopotamya sakinlerinin sahip oldukları dini anlayışın toplum üzerindeki etkisi, yönetim anlayışının ortaya çıkması ve gelişmesi, yöneten ve yönetilenlerin birbirini algılayışı ile din ve siyasetin etkileşimi ekseninde araştırmalar yapmıştır. Ancak mevcut araştırmaların bir kısmı Eski Mezopotamya'daki din-siyaset ilişkisini doğrudan açıklamak yerine dinin oluşturmuş olduğu somut kültüre ait tapınakları, şehirleri ve tanrıları açıklamak yoluna giderken diğerleri ise dönemin siyasal gelişmelerini konu edinmektedirler. Bu araştırmalardan farklı olarak ruhban sınıfı mensupları ile askeri yöneticiler arasında cereyan eden iktidar mücadelesi, tapınakların toplum içerisindeki ayrıcalıklı statüsü, din olgusunun siyasal hayata yön verışı, siyasal hayatın din olgusunu etkin bir silah olarak kullanması, kralların çeşitli ritüeller aracılığıyla kendilerini kutsallaştırarak iktidarlarına meşruiyet kazandırması ve krallar tarafından yapılmak istenen her tür faaliyetin dini gerekçelere dayandırılması gibi

hususların incelemesi bakımından konuya yaklaşan "Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi" adlı tezimiz bu açılardan önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Çalışmamız zamansal olarak Mezopotamya'da ilk şehirlerin ortaya çıkmasından Asur Devleti'nin tarih sahnesinden silinişine kadar geçen yaklaşık üç bin yıllık bir süreci kapsamaktadır. Konu açısından bu süre zarfında Mezopotamya coğrafyasında varlık gösteren Sumer Kent Devletleri Dönemi, Akad İmparatorluğu, III. Ur Hanedanlığı Dönemi, Babil ve Asur Devletleri dönemlerindeki dini anlayış ve siyasal düzenin göstermiş olduğu birliktelik açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın coğrafi kapsamını ise, söz konusu süre zarfında Mezopotamya merkezli ortaya çıkmış olup bölgesel emperyal birer devlet düzeyine ulaşan siyasal teşekküllerin etkilerini hissettirmiş oldukları bölgeyi kapsamaktadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamıza başlamadan önce detaylı bir literatür çalışması yapılmış ve yapılan bu literatür araştırmasının neticesinde çalışmamızın konusu ile ilgili yerli yabancı araştırmacılara ait gerek güncel gerekse çivi yazılı metinlere dair transkripsiyon çalışmaları belirlenmiştir. Bu çalışmalar kronolojik olarak ele alınmış ve tezimizin içeriğini oluşturan konular ekseninde tasnif edilmiştir. Bu aşamanın ardından elde edilen veriler her açıdan mukayeseli bir yöntem izlenerek yorumlanmıştır.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

Tezimize konu olarak belirlediğimiz "Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi" konulu bir çalışma bulunmamasına rağmen ülkemizde yapılmış olan lisansüstü tezlerden konumuzla dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek olanlar aşağıda listelenmiştir.

2004 yılında Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Siyasi Tarih Bilim Dalı'nda Hülya ZENGİN tarafından hazırlanan "Mezopotamya Bölgesinde İlk Siyasal Gelişmeler ve İlk Devlet Modeli: Sumer Kent Devletleri" adlı yüksek lisans tezi,

2010 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Safiye ÖZMEN tarafından hazırlanan "MÖ. III. - II. binlerde Mezopotamya-Anadolu Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri" adlı yüksek lisans tezi,

2011 yılında Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Ebru UNCU tarafından hazırlanan "Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar" adlı yüksek lisans tezi,

2011 yılında Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda Abdullah ALTUNCU tarafından hazırlanan "Sümerlerin Dini Tarihi" adlı yüksek lisans tezi,

2014 yılında Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Elvan ESER tarafından hazırlanan "Eski Yakınoğu'da Din-Siyaset İlişkisi" adlı yüksek lisans tezi,

2014 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda Murat EKİN tarafından hazırlanan "Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonuna kadar)" adlı doktora tezi,

Yurtdışında ise araştırma konumuzla ilgili doğrudan bir çalışma olmamasına rağmen Eski Mezopotamya coğrafyasında hakim olmuş olan din ve siyaset anlayışları ile ilgili olarak bilgiler veren çalışmalar bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu orijinal dilinde olmasına karşın bir kısmı Türkçeye çevrilmiş olan bu çalışmalardan bazıları aşağıda listelenmiştir.

A. Leo OPPENHEIM tarafından yazılmış olan "Ancient Mesopotamia" adlı kitap,

Amelie KUHRT, tarafından iki cilt halinde yazılmış olan ve Dilek Şendil tarafından Türkçeye çevrilen "Eski Çağ'da Yakınoğu" adlı kitap,

Charles Leonard WOOLLEY tarafından yazılmış olan "The Sumerians" adlı kitap,

Daniel C. SNELL tarafından yazılmış olan "Religions of the Ancient Near East" adlı kitap,

Henri FRANKFORT tarafından yazılmış olan "Kingship and the Gods" adlı kitap,

Jane R. McINTOSH, tarafından yazılmış olan "Ancient Mesopotamia (Understanding Ancient Civilizations)" adlı kitap,

Jean BOTTÉRO tarafından yazılmış olan "Religion in Ancient Mesopotamia" adlı kitap,

Louis DELAPORTE tarafından yazılmış olan "Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization" adlı kitap,

Louis Lawrence ORLIN tarafından yazılmış olan "Life and Thought in the Ancient Near East" adlı kitap,

Marc Van De MIEROOP tarafından yazılmış olan "A History of the Ancient Near East ca.3000-323BC" adlı kitap,

Mario LIVERANI tarafından yazılmış olan "The Ancient Near East: History, Society and Economy" adlı kitap,

Nicole BRISCH tarafından editörlüğü yapılmış olup pek çok bilim insanına ait bölümü içerisinde barındıran "Religion and Power - Divine Kingship in the Ancient World and Beyond" adlı kitap.

Samuel Henry HOOKE tarafından yazılmış olan "Babylonian and Assyrian Religion" adlı kitap,

Samuel Noah KRAMER tarafından yazılmış olan ve Hamide Koyukan tarafından Türkçeye çevrilen "Tarih Sümerde Başlar" adlı kitap,

Samuel Noah KRAMER tarafından yazılmış olan ve Özcan Buze tarafından Türkçeye çevrilen "Sümerler" adlı kitap,

Susanne POLLOCK tarafından yazılmış olan "Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was" adlı kitap,

Theophilus G. PINCHES tarafından yazılmış olan "The Religion of Babylonia and Assyria" adlı kitap.

3. SUMERLİLER'DE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

3.1. Tanrı Kavramının Oluşması ve Sumer Tanrı Anlayışı

Paleolitik ve Mezolitik dönemlerin metafiziksel düşünüş tarzı etkisini giderek kaybetmiş olmasına rağmen yeni oluşmaya başlayan Neolitik dönem çiftçi topluluklarında da varlığını hala göstermektedir. Bu dönemde ekonomik hayatın yanı sıra tüm yönleriyle olmasa bile dini hayata dair unsurların da birer birer ortaya çıkmaya başladığını görmekteyiz. Yöneten ve yönetilen arasındaki sınıflaşmanın ortaya çıktığı yerleşik ve üretici toplumda beliren tapınma ve tanrılara boyun eğerek heykellerle somutlaştırılan tanrıların ayağına kapanma anlayışının henüz var olmadığı Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde, toplumsal eşitlik ön planda olup, insanlar arasındaki ilişkiler bu eşitlik çerçevesinde sürdürülmekteydi. Toplumsal eşitliğin yerini sınıflı topluma bırakmaya başladığı Neolitik dönemle ortaya çıkan bir diğer önemli kavram ise yaratıcı anlayışıdır. Ülkedeki tüm vatandaşların geleceği nasıl kralın elinde ise, tüm insanların ve canlıların yazgısı da tanrıların elindedir. Cennet ve cehennem gibi öte dünya kavramlarının da oluşturulması ile tamamlanacak olan bu dinsel anlayış, tarımsal üretimin temelini oluşturduğu uygarlaşan toplumların egemen düşünüşü haline gelecektir (Şenel, 2014: 39). Eski Mezopotamya toplumlarında belirtmeye başlayan tanrı anlayışının sonucu olarak toplum üzerinde önemli bir güce sahip olan tanrılar ile insanlar arasındaki ilişki karşılıklı ödev ve sorumluluklar çerçevesinde şekillenmiştir. Karşılıklı barış ve işbirliği esas alınarak sürdürülen bu ilişki, sadece tanrılar ve insanların memnuniyetini sağlama açısından değil, aynı zamanda dünyevi düzen ve işleyişin de temelini oluşturduğu için önemli bir yere sahiptir. Bu karşılıklı işbirliği çerçevesinde insanlar tanrıların gönlünü hoş tutmak, çeşitli ritüeller aracılığı ile sorumluluklarını yerine getirmek, tanrılara kurbanlar sunmak gibi yükümlülüklerin altına girdiği gibi, tanrılar da kendilerine yapılan bu ikram ve ibadetlerin karşılığında insanların hem bu dünyada hem de ölümle başladığına inanılan öte dünyada rahat yaşamalarını garanti altına almak zorundadır (Bilgiç, 1982: 93; Demirci, 2013: 13). Tarımsal toplum ile ortaya çıkmış olan, karşılıklı menfaatlere dayalı olup yazısız kurallar çerçevesinde şekillendirilmiş bu ilişki doğrultusunda, ülkedeki tüm vatandaşların tarımsal faaliyetler ile elde ettikleri artı ürünle tanrıların evi konumundaki tapınaklara yiyecek ve içecek sağlama, tanrıların yeryüzündeki temsilcileri konumundaki tapınak görevlilerinin kontrolünde yürütülen imar ve inşaa faaliyetlerine katılma gibi yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bu durum ruhban sınıfının kontrolünde organize edilen toplumsal hayatın oluşmaya başladığının en önemli göstergelerinden birisi olması nedeniyle büyük bir öneme sahiptir.

Sumer ülkesindeki sistematik dini inanış ve "DİNGİR" ideogramıyla adlarından bahsedilen tanrılar ile ilgili ilk ayrıntılı kanıtlar Sumer ülkesinin tarih öncesi döneme ait en erken merkezleri olup, geç dönem Mezopotamya tapınaklarının ilk örneklerini bünyesinde barındıran Uruk ve Eridu kentlerinden gelmektedir. Yazının icadından çok kısa süre sonra yazılmış olan eski Uruk metinleri (MÖ 3300-3100), Sumer ülkesinin tarihi sürecin başlangıcındaki kültürel yapısının tespiti açısından önemli bir yere sahiptir (Mellaart, 1988: 124; Bottéro, 2001a: 58; Beaulieu, 2007: 165). Sumer dini, çok tanrılı olup, tüm ülkede bu tanrılara saygı gösterilmekteydi. Ancak her şehir halkı bu tanrılardan birini kentin baş tanrısı olarak seçer ve yaşamlarını o tanrının isteklerine uygun olarak organize ederdi. Bu tanrılara ait tapınaklar devasa dini yapılar olabileceği gibi küçük yapılar da olabilmekteydi. Söz konusu bu tapınakların bulunduğu şehirlerin bazılarında birden çok tapınağın varlığı görülürken bazılarında da tek bir tapınağın

hakimiyeti görülmekteydi. Örneklendirmek gerekirse; Nippur kenti çok merkezli bir tapınak sistemini bünyesinde barındırırken, Ur kentinde baskın bir yapıya sahip tek bir tapınak¹ bulunmaktaydı (Bilgiç, 1982: 103; McMahon, 2013: 35). Bu tapınaklarda ikamet ettiğine inanılan tanrılarının özellikleri incelendiğinde, ilk olarak karşılaşılan durum ruhban sınıfının kendi menfaatlerini garanti altına almak için tapınağın tanrısını en yüce tanrı konumuna yükseltmeyi amaçlamış olmalarıdır. Bunu yaparken de baş tanrısının koruyuculuğunu üstlendiği bir kente sahip olunması yoluna gitmişlerdir. Bu tanrılardan Enki Eridu'nun, Enlil² Nippur'un, Nanna Ur'un ve bir tanrının veya tanrıçanın farklı kentlerde birbirinden farklı isimlerle anılmasının en önemli örneklerini oluşturan An/Anu ve İnanna/İştar³ Uruk'un tanrıları olduğu gibi, benzerine nadiren de rastlansa, bir tanrının birden çok kente sahip olmasının önemli bir örneğini oluşturmaktadırlar. Bu tür tanrı ve tanrıçalardan İnanna Uruk ve Kiş'in, UTU ise Larsa ve Sippar'ın sahibidir. Bu Sumer ve Akad kentlerinde tanrıların özellik ve misyon bakımından aynı olsalar bile farklı adlarla nitelenmiş olduğu da ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Öyle ki, İnanna, Ur'un, İştar Kiş'in kraliçeleriydi. Buna karşılık UTU Larsa'nın, Şamaş⁴ ise Sippar'ın krallarıydı. Bu tanrıların sahibi oldukları kült merkezi konumundaki kentler, yerel ölçekte panteonlara sahip olan tanrıların krallıkları olarak kabul edilmekle birlikte, söz konusu tanrıların hakimiyet alanı bu şehirlerle sınırlı kalmak zorunda değildi (Woolley, 1965: 119; Bottéro, 2001a: 115; Snell, 2011: 37; Demirci, 2013: 19; Bordreuil vd., 2015: 472).

Şehirler arasındaki askeri mücadelelerde de tanrıların etkin bir rol üstlendiği kabul edilmektedir. Bir şehir başka bir şehri ele geçirdiğinde kendi tanrısı fetih edilen şehir için de baş tanrı konumuna yükselmekteydi (Şenel, 1982: 257; Demirci, 2013: 20; İşçi, 2016: 48). Ancak mağlup şehrin tanrısı da önemini kaybetse bile tamamen yok olmamış, etkisini sürdürmüştür. Bazı dönemlerde aynı kültür içerisinde yer alan tanrıların da birbirlerine karşı üstünlük kurduklarını görmekteyiz. Sumerli kral İşme Dagan'ın hakimiyeti döneminde Uruk kentinin önemini artırması ile birlikte kentin tanrısı Enlil'in hiyerarşik açıdan Eridu kenti tanrısı Enki'nin önüne geçmesi bu durumu açıklayan önemli örneklerden biridir (Şenel, 1982: 257; Demirci, 2013: 20).

Er Hanedan Dönemi'nden itibaren Sumer ülkesinin kuzeyine baktığımızda ise güneydeki tanrılardan farklı olarak, tanrıça İştar, fırtına tanrısı Adad⁵, savaş tanrısı Zambamba, güneş tanrısı Amba, "memleketin beyi" Dagan gibi önemli tanrıların varlığıyla karşılaşmaktayız (Landsberger, 1944a: 422). Er Hanedan Dönemi'nin sonuna gelindiğinde ise ülkenin güney şehirlerinin kent tanrıları dünyanın yönetimini aralarında taksim etmiş olup kuzeyde tapınılan tanrılara karşı daha güçlü bir konuma ulaşmışlardır (Landsberger, 1944b: 139).

Eski Mezopotamya tanrıları hakkındaki bir diğer önemli husus ise bu tanrıların adeta bir aile gibi yaşamasıdır. Sumerlilerden çok daha sonraki dönemlerde Asur mühürcülük sanatında bu aile dağdan çıkan ve gökyüzüne uzanan bir hurma ağacı şeklinde betimlenmiştir. Genel inanışta her kentin bir baş tanrısının olmasının yanı sıra yüzlerce tanrı ve kutsal varlığa inanılmaktaydı. Buradan hareketle Eskiçağ Mezopotamya dinlerinin politeist bir yapıya sahip olduğunu kesin olarak kabul

¹ Bkz.: Plan 1.

² Tanrı Enlil hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 71 - 72.

³ Bkz.: Resim 1., Tanrıça İnanna hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 73; Tanrıça İştar hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 92 - 95.

⁴ Bkz.: Resim 2., Tanrı Şamaş hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 100-102.

⁵ Fırtına Tanrısı Adad hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 81 - 85.

edebiliriz. Akad, Babil ve Asur dönemlerinde sırasıyla Şamaş, Marduk⁶ ve Aşşur⁷ gibi tanrılarla monoteizme doğru bir yöneliş olsa da bu hareket tamamıyla siyasi amaçlara yönelik bir uygulama olmaktan ileri gitmemiştir. Er Hanedan Dönemi'nden itibaren tanrılarının tümü antropomorfik yani insan biçimlidir. Antropomorfizm'in fazlasıyla yaygın olduğu bu dönem inanişına göre, tanrılar da yer, içer ve sarhoş olurlardı. Öyle ki, tanrı Enki'nin bile ilahi ve dünyevi düzen olduğu kabul edilen *Me*⁸'yi sarhoş bir anında üzerine kumar oynamak suretiyle kızı tanrıça İnanna'ya kaptırdığına inanılmaktaydı (Bilgiç, 1982: 115; Black ve Green, 2004: 130; Demirci, 2013: 17). Er Hanedan Dönemi'nden itibaren kesintisiz bir biçimde insan biçimli olarak tasvir edilen bu tanrılarının, bu dönemin sonunda Sumer tanrılar panteonunu tüm unsurlarıyla oluşturduklarını ve hakimiyetleri altındaki kentlerde yaşayan halk tarafından bey, beyçe veya sahibe unvanları ile anıldıklarını görmekteyiz (Landsberger, 1944b: 138; Bilgiç, 1982: 115).

Sumer dini hayatını oluşturan en önemli unsur olan ve hayali ya da gerçek bir hayvanla temsil edilmiş olan kent tanrılarını, sahibi oldukları kenti her türlü tehlikeden korumakla yükümlü olmalarının yanı sıra tanrılar panteonu adı verilen yüce tanrılar meclisinde şehrin menfaatlerini korumak ve savunuculuğunu yapmakla da yükümlüydüler. Bu kent tanrılarının insanlarla irtibata geçmesi yalnızca olağanüstü durumlarda dinsel yapının başlıca dünyevi temsilcisi olan önemli ruhban sınıfı mensupları ve dönem dönem dinsel teşekkül içerisinde kendilerine yer edinmiş olan önemli krallar aracılığı ile gerçekleşmekteydi (Beaulieu, 2007: 165; Altuncu, 2014a: 121). Bundan dolayı, Sumer kentlerindeki insanların meydana getirdiği yaşayış biçimi hakkında fikir sahibi olabilmek için dönemin toplumunun din ve siyaset anlayışlarını ayrı ayrı incelemek gerekmektedir. Şehir toplumunun oluşmaya başladığı ilk dönemlerde iç içe geçmiş olan bu din ve siyaset kavramları arasındaki organik bağ zamanla etkisini yitirmeye başlamış, din olgusu hayatın tüm yönlerini geride bırakarak ön plana çıkmıştır (Mumford, 2007: 49).

Teokratik ve monarşik yönetim anlayışının bir arada bulunduğu Sumer kent devletlerinde her ne kadar kent topraklarının yönetimi ruhban sınıfı ya da kralların elindeymiş gibi görünse de, bu toprakların asıl yöneticisi ve sahibi kent tanrısıydı. Bu kent tanrısı kent içerisindeki hayatın belli bir düzen içerisinde işleyişini sağlayarak yasaları yapmanın yanında diğer kentler üzerine yapılacak olan sefer ve savaşların emrini vermekte, gerek barış zamanlarında gerekse de savaş zamanlarında ve sonralarında düşman kentin tanrısı ile anlaşma yapmaktaydı (Friedell, 2006: 230).

Şuruppak ve Tell Ebu Şalabik'te yapılan kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmış olup tanrılarının adlarından bahseden en eski belgeler yaklaşık MÖ 2600 yılına tarihlenmektedir. Bu belgelerdeki tanrılar listelerinde yaklaşık olarak 560 tanrı adına rastlanılmıştır. Bu tanrı adlarının bulunduğu sütunun ilk başında sırasıyla An, Enlil, İnanna, Enki, Nanna, UTU isimlerinin bulunması, bu tanrılarının panteonun en önemli tanrılarını olmalarından kaynaklanmaktaydı (Bottéro, 2001a: 48 - 49). Bir şehir tanrısının devlet tanrısı veya bir diğer deyişle ülke tanrısı olabilmesi için, ülkedeki askeri ve siyasi gücün sahibi konumunda olan kralın, birçok şehri kendi hakimiyeti altında birleştirmesi veya bütün Sumer ülkesinin hakimi olması gerekiyordu. Bu tarz bir ayrıcalık elde etmiş olan tanrılara örnek vermemiz gerekirse; Kiş'in Zababa'sı, Uruk'un İnanna'sı veya Ur'un

⁶ Bkz.: Resim 3.

⁷ Bkz.: Resim 4., Tanrı Aşşur hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 110 - 123.

⁸ Sumerce "*Me*" ifadesi, Sumer dini inanişında en merkezi konumda bulunan tanrılarının, dünyevi yaşamın düzen ve devamlılığının sağlayabilmeleri açısından sahip oldukları özellikleri ya da güçleri ifade etmek amacıyla kullanılan bir terimdir. Detaylı bilgi için Bkz.: Black ve Green, 2004: 130.

Nanna'sı, ele geçirilen çok sayıda dini yapı ve merkezin egemenliğini kendi bünyelerine katmışlardır. Tüm bunların yanı sıra Sumerlilerin ele geçirilen bölgelerdeki dini inanış ve yaşayış tarzına karşı gösterdikleri hoşgörülü tutum ve bu ele geçirilen bölgelerdeki ibadet işlerinin başşehirin yönetiminde toplanması, büyüyen ülke topraklarındaki farklı inanışlar arasındaki uzlaşmayı sağlaması açısından büyük bir öneme sahiptir. Ancak tüm bu hoşgörülü politikaya rağmen, bugünkü bilgilerimize göre hiçbir zaman Sumer ülkesinin siyasi hakimiyetini ele geçirememiş olan Nippur kent tanrısı Enlil, diğer tanrıların üstünlüklerini kolayca bertaraf etmiş ve uzunca bir süre Sumer Tanrısı olma özelliğini elinde tutmuştur. Şehirlerin yönetimini zor kullanarak ele geçiren Lugalzaggessi, Sargon ve Uruk kentinin ilk krallarından olup kenti düşmanlardan temizlemiş olan Utuşengal gibi krallar, bu durumu lehlerine kullanarak kendilerini memleketin meşru sahipleri haline getirmişlerdir (Schmökel, 1971: 211 - 212). Sumerlilerin tanrı Enlil ve onun kenti Nippur'da bulunan tapınağı Ekur'a duymuş oldukları saygının ne denli büyük olduğu dönemin ilahilerinde de açıkça görülmektedir. Bu ilahilerden birine Tanrı Enlil'i yüceltici *"Emirleri uzaklara erişen, sözü kutsal olan Enlil, Bildirileri değiştirilemeyen, yazgıları sonsuza dek belirleyen efendi..."* ifadeleri ile başlayan yazar, metnin ilerleyen bölümlerinde Nippur kentini ise *"...Görünüşü korku ve dehşet veren, kent..."* tanımı ile nitelemektedir. Metnin devamında Tanrı Enlil'in evi Ekur Tapınağı için yüceltici ifadelerle yer veren yazar, *"...koca dağ..."* olarak nitelediği Ekur Tapınağı'nın kutsaliyetinden ise; *"Enlil'in evi bolluk dağıdır.... Ekur, laciverttaşından ev, huşu veren yüce oturma yeri, Verdiği korku ve dehşet göğe yakındır, Gölgesi bütün ülkelere yayılır, Yüceliği göğün yüreğine erişir..."* ifadeleriyle bahsetmektedir (Kramer, 2002: 161 - 162).

Tanrı Enlil'in yanı sıra diğer Sumer tanrılarına da ilahiler yazılmış olduğunu görmekteyiz. MÖ III. binyılın sonlarına tarihlendirilen ve tanrıların en aktifi ve en bilgilisi olduğuna inanılan Tanrı Enki'nin dünyayı nasıl yaratmış olduğunu anlatan bir metinde şu ifadeler geçmektedir:

- 1) "Dünya ve cennetin yüce lordu, kendine saygı duyulur,
Enki baba, bir boğadan doğan, vahşi bir boğadan doğmasına neden olunan,
Enlil'in şefkatle baktığı, yüce dağ, An'ın kutsal sevgilisi,
Ey kral, Absû'daki "mes" ağacını dikti, tüm topraklar üzerinde yüceldi,
- 5) Eridu'nun önünde duran yüce ejderha,
Onun gölgesi dünya ve cenneti örter,
Dünyadaki meyve ağaçlarının tümünün bahçesi,
Enki, bolluğun lordu, Anunna tanrılarının (lordu)
Nudimmud, Ekur'un KLA GAL'ı, cennet ve dünyanın güçlü kişisi"
(Bottéro, 2001a: 31).

Sumer şehir hayatının tüm unsurları ile oluştuğu IV. ve III. binyıl boyunca Mezopotamya coğrafyasındaki her şehir ve köydeki tapınma anlayışı, politik gücü ile ön plana çıkmış olan ve tanrılar panteonunun en önemli üyeleri olan Ur'daki ay tanrısı Nanna-Sin, Larsa'daki güneş tanrısı UTU, Kiş'teki ana tanrıça Ninhursag ve İsin'deki şifa tanrıçası Nin-İsinna ile özdeşleşmiş olmasına rağmen toplumun çoğu kendi refahlarını sağladıklarına inandıkları bereket tanrılarının oluşturduğu yerel tanrılara tapınırlardı (Beaulieu, 2007: 166). Sumer edebiyatının en önemli unsurlarından biri olan ilahilerde bu tanrılar hakkında da çokça bilgi bulunmaktadır. Bu ilahilerden olup MÖ II.

binyıla tarihlenen iki dilli olarak yazılmış bir metinde tanrı Sin⁹'den şu sözlerle bahsedilmekteydi:

- 1) "Tanrıların şefi ey efendi, cennet ve dünyada tek başına en yücesin!
Üremenin efendisi baba Nannar, tanrıların şefi!
Cennetin efendisi, en yücesi baba Nannar, tanrıların şefi!
Ayın efendisi baba Nannar, tanrıların şefi!
Ur'un efendisi baba Nannar, tanrıların şefi!
E-gis-sir-gal'in efendisi baba Nannar, tanrıların şefi!
- 15) En görkemli Ay-diskin efendisi baba Nannar, tanrıların şefi!
İhtişamla yöneten baba Nannar, tanrıların şefi!
Prenslere yaraşır elbiselerle gezen baba Nannar, tanrıların şefi!"

(Bottéro, 2001a: 32).

Mezopotamya'da tanrılara methiyeler dizilmesi III. Ur Hanedanlığı'ndan itibaren ilahilerde ve dua metinlerinde oldukça abartılı ifadelerle dikkat çekmektedir. Yukarıdaki metinde evrendeki her şeyin varlığı ve işleyişi kudretine bağlanan Tanrı Nanna'ya kült merkezi olan Ur kentinde ve diğer Sumer kentlerinde büyük bir saygı gösterilirken zaman içerisinde Mezopotamya tanrılar panteonunda Ea/Enki, Enlil ve An/Anu'nun üzerinde yer aldığı ve "*Tanrıların Şefi*" olarak isimlendirildiği görülmektedir. Tanrı Nanna'nın Mezopotamya panteonundaki hızlı yükselişi III. Ur Hanedanlığı dönemi krallarının elde etmiş oldukları her nevi başarıyı Tanrı Nanna'nın desteğine bağlaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. III. Ur Hanedanlığı kralı Şulgi'den sonra tahta çıkmış olan Amar-Sin, Şu-Sin ve İbbi-Sin gibi kralların kendilerine kutsaliyet katmak gayesi ile Tanrı Sin'in ismini kendilerine unvan olarak almaları, meşru birer kral olduklarını vurgulamalarının çeşitli yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce bu durumun en önemli sebebi tanrısal desteği arkalarına alarak toplum nezdinde bir sorgulanmazlık ve kitlesel bir destek elde etmek isteyen kralların siyasal otoritelerini dini temellere dayandırarak daha da kuvvetlendirmeyi amaçlamaları ve iktidarlarına meşruiyet kazandırmak istemeleridir.

Nippur kenti tanrısı Enlil'in tanrılar arasındaki özel statüsü ilk şehirlerin kuruluşundan beri devam etmekte olup, Nippur kentinin Sumer ülkesinin eskiden beri süre gelen kültürel ve dini başkenti olmasından kaynaklanan öneminden dolayı Tanrı Enlil geleneksel bir figür olarak tüm panteona başkanlık ederdi. III. binyılın ortalarına kadar geçen süre zarfında toplum üzerindeki hakimiyeti ele geçirme amacıyla Tanrı Enlil'e rakip olan Uruk'taki gök tanrısı An ve Eridu'nun koruyucu tanrısı olarak bilinen yeraltı suları tanrısı Enki (Akad Dönemi'nde Ea adıyla anılmaktadır) gibi benzer rollerle donatılmış tanrılar ön plana çıkmaya başlamışlarsa da bu tanrılar Enlil'in gücü karşısında açıkça gölgede kalmışlardır. Bu tanrılar toplumdaki otoriteyi ele geçirme açısından Enlil karşısında başarısız olsalar da toplum üzerindeki etkilerini sürdürmüşlerdir. Çeşitli dönemlerde yeni tanrıların tanıtılması ve tanrısal hiyerarşinin yeniden düzenlenmesine rağmen yerel tanrılar da geçen yüzyıllara karşı etkilerini sürdürdükleri ve sahip oldukları özellikleri muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Eski Mezopotamya dini üzerine dikkate değer bir diğer konu ise erken dönemlerden Sargonik dönem öncesine kadar geçen süre boyunca Sumer ve Sami (Akad) dini inanışlarının bir sentezinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu süreçte bazı Sumer tanrılarının Akad tanrıları ile ilişkilendirilmiş olması bu halef ve selef kültürlerin dinsel inanışlarında yoğun bir etkileşimin olduğunun en önemli göstergelerinden biridir. Bu etkileşim doğa tanrıları ve yüksek tanrılar için daha kolay bir süreçti. Larsa'da tapınılan

⁹ Tanrı Sin'in adı Sumerce'de Nannar veya Nanna şeklinde telaffuz edilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz.: Bottéro, 2001: 32.

Sumer güneş tanrısı "UTU"nun Sami (Akad) güneş tanrısı Sipparlı Şamaş ile Uruklu İnanna'nın Sami (Akad) İştar ile eşdeğer sayılması bu durumun en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Tüm bunlardan yola çıkarak kabul edilen genel görüş Samilerin (Akad) bazen adlarında değişikliklere gitseler bile Sumer tanrılarının çoğunu herhangi bir değişime tabi tutmadan benimsemeleridir (Beaulieu, 2007: 167-168).

İmparatorluk anlayışının ortaya çıkmasıyla başlayan siyasi bütünleşme sürecinde, kent devletinden ulusal devlete geçerken ele geçirilen kentlerin tanrılarının da katılımıyla gün geçtikçe daha da kalabalıklaşan tanrılar panteonu, imparatorluğa geçerken ülkenin baş tanrısı ve önemli tanrılar dışındakiler önemlerini yitirecek kadar büyümüştür. Bunun üzerine merkezi iktidar gücünü artırarak iyice sağlamlaştırdıktan sonra, tüm ülkedeki dini ve siyasi hayatın birlik içerisinde olması gereksiniminden dolayı, bu tanrılarının sayısının azaltılması yoluna gidilmiş ve Ensi'lerin hukuki bir kaynak oluşturdukları eski hukuk anlayışında da MÖ 1700 yıllarındaki Hammurabi¹⁰ dönemine kadar sürecek olan dünyevileşme süreci başlatılmıştır (Şenel, 1982: 257; İplikçioğlu, 1990: 59).

İlk hanedanlar dönemine ait sanat eserlerindeki tanrı tasvirleri de dönemin tanrı anlayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Genel olarak kendilerine sunulan bir kadeh içkiyi kabul ederken resmedilen tanrılar, görünüşleri ve katıldıkları törenler bakımından dönemin kraliyet ailesi üyelerinden farklı olmayıp krallar gibi tasvir edilmişlerdir. Sumer tanrılarının ilahi kişiliğine baktığımızda ise, onları krallardan ayıran en belirgin özellik, ülke vatandaşları tarafından tanrılara tapınılması ve dönemin bazı resim ve kabartmalarında giydikleri görülen bir çeşit boynuzlu başlıktır (Hout vd., 2000: 99).

3.2. Tanrılarının Hükümdarlığı

Mitoloji, Sumer toplumunda dünyanın var oluşunun açıklanmasında eşsiz bir öneme sahiptir. Doğanın sahip olduğu her fiziksel ve metafiziksel özellik mitolojiler aracılığı ile önemli pozisyonlara oturtulmuş olan kahramanların ya da ilahi kişiliklerin tanrılar ile insanlar arasında yapmış oldukları aracılığa katkıda bulunmaktaydı. Her şeyden önce mitsel geçmişten hareketle dünyanın yaratılmasının açıklanması da yine tanrısız lütuflara bağlanmaktaydı. Bu çerçeveden hareketle çok tanrılı bir dini inanç sisteminin hüküm sürdüğü Sumer toplumunda günlük hayatın her alanıyla ilgili olan birbirinden farklı tanrılar bulunmakla beraber bu inanış sisteminin bir getirisi olarak belli alanlarda kontrolü elinde tutan ve hayvanları, tahılları, kitabeleri vb. koruyan tanrılar da ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin paralelinde çoğunlukla krallar şeklinde tasvir edilen yarı tanrı karakterler de görülmeye başlanmıştır. Tanrısız iş bölümüne dayalı hayatın sosyo-politik çehresini şekillendiren bu güçlü karakterler toplum yararına olan bir takım yenilikler getirmiş ve bu sayede kent yaşamında bir takım değişiklikler olmuştur. Bu bağlamda yönetme erkini elinde tutan krallar kentlerdeki tapınakların inşasının yanı sıra tanrılara hitaben düzenlemiş oldukları festivallerle toplumun dini hayatının şekillenmesinde kilit bir rol üstlenmişlerdir. Bu sayede elde etmiş oldukları ayrıcalıklı statülerini Dumuzi¹¹ ve Gılgamış gibi güçlü karakterlerin de bulunmuş

¹⁰ Bkz.: Resim 13.

¹¹ Asur'da adına ritüeller düzenlenen tanrılardan biri olan Tammuz'dan Mezopotamya'da Dumuzi adı ile de bahsedildiği görülmektedir. Söz konusu tanrıdan Antik Yunan'da Adonis/Dionysus, Antik Mısır'da ise Osiris adlarıyla bahsedilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz.: Tinsley, 2006: 294; Lyle, 2012: 102; Knight-Jodczyk, 2005: 494; Hitti, 1959: 38.

olduğu krallar ve tanrılar için oluşturulan listelere adlarını ekleyerek perçinlemişlerdir (Liverani, 2014: 108-109).

Güney Mezopotamya'daki Sumer kent devletlerinde yaşayan halkın genel inancına göre tüm Sumer ülkesi tanrıların mülküydü ve bu tanrılar şehri tepeden gören devasa dini komplekslerde yaşamaktaydılar. Aralarında siyasi bir birlik olmayan bu şehir devletleri tanrı adına En ya da Ensi unvanlarını kullanan ruhban sınıfı mensubu krallar tarafından yönetilmekteydi ve henüz "saray" yapıları bilinmediğinden söz konusu bu rahip yöneticiler tapınaklarda yaşamaktaydı. Buradan hareketle tapınak yapılarının dini birer merkez olmalarının yanı sıra siyasi birer merkez de oldukları sonucuna da varabiliriz (Bilgiç, 1982: 93; Beaulieu, 2007: 165; Memiş, 2012b: 163). Sumerliler döneminde idari yönetim üzerinde tapınakların yoğun bir etkisi olmasına rağmen dönemin yönetim anlayışını tamamen dini bir anlayışa bağlamak yanlış olacaktır. Ancak Sumer ülkesinde oluşmaya başlamış olan birbirinden bağımsız yapıya sahip şehirlerde ortaya çıkan dini kendisine temel edinen yönetim anlayışı, dini hayatın merkezi pozisyonunda bulunan tapınağın yoğun etkisine maruz kalmış ve hatta tapınak merkezli olarak oluşturulmuştur. Şehrin en önemli kurumu olan tapınaklarda dini işlerin yanı sıra dünyevi işlerle de yoğun şekilde ilgilenilmekteydi. Eski Uruk Döneminde şehrin siyasi ve ekonomik hayatının şekillendirildiği bu tapınakların başında ülkeyi tanrı adına yönettiğine inanılan ve bugünkü tabirle "rahip-kral" diye tanımlayabileceğimiz "En" unvanını kullanan görevliler bulunmaktaydı (Woolley, 1965: 93; Şenel, 1982: 237, 239; Kramer, 2002: 80-81; Nissen, 2004: 160; Beaulieu, 2007: 167; Memiş, 2012b: 166; Kılıç ve Ay, 2013: 389; Crawford, 2015: 31). Mezopotamya'da uzun bir dönem kullanılan "En" unvanından sonra Er Hanedanlar I Devri'nde (MÖ 2850-2650) bu unvanla aynı anlama gelen fakat daha geniş yetkilere sahip yönetsel gücü olan "Ensi"ler orta çıkmıştır. Bir yönetici olarak "Ensi"; ülkeleri tanrı adına fethettiği düşünülen, tapınaklara ait olduğu kabul edilen tüm toprakların imar faaliyetlerinin eksiksiz yürütülmesinden sorumlu olan ve ülkedeki tüm vatandaşların tapınak işlerinde görevlendirilmesini organize eden "*ülkenin rahip prensi*" olarak tanımlanabilir. Ancak detaylı bir şekilde incelendiğinde bu tanımın abartılı olduğunu ve Mezopotamya tarihinin bazı dönemlerinde dünyevi ve ruhani güçlerin birbirinden ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Öyle ki, teokratik yönetim şeklinin en ileri boyuttaki uygulayıcılarından biri olan Sumer Kralı Urukagina'ya ait kitabelerden anlaşıldığına göre şehir toprakları tanrı, tanrıça ve tanrının oğlu arasında üçe taksim edilmişti. Bu uygulamadan yola çıkarak Urukagina da şehir topraklarını kendisi, eşi ve oğlu arasında üçe ayırmıştı. Tüm bu teokratik anlayışa rağmen, rahiplerin ülkedeki menfaatperest tutumlarına karşı çıkarak onların ülke üzerindeki etkisini kırmaya yönelik reformları yapan da yine bu kraldır. Bu reformlardan yola çıkarak tanrıların gücünün hiçbir zaman dünyevi olmadığını, bilâkis manevi kaldığını görmekteyiz. Er Hanedanlar I Devri boyunca bir rahip-kral görüntüsü veren "Ensiler", Er Hanedanlar II Devri'yle (Mesilim Çağı / MÖ 2650-2550) bu görüntülerinden uzaklaşmışlardır. Sumer topraklarında önemli bir güç haline gelerek tüm Sumer ülkesinde egemenlik iddiasıyla orta çıkan Eannatum, kuzey ve güney Sumer bölgelerinde hakimiyeti ele geçirdikten sonra bu iddiasını kuvvetlendirebilmek amacıyla "Kiş Kralı" unvanını almıştır. Buradaki asıl dikkat edilmesi gereken husus ise ulaşılan tabletlerde "*Lagaş Ensi'si Eannatum'a... İnanna (Kiş'in koruyucu tanrıçası), onu sevdiği için Lagaş Ensi'liğine ek olarak Kiş krallığını verdi.*" ifadesiyle karşılaşılmıştır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere krallar ile tanrılar arasındaki ilişki daha da ileri boyut kazanmış ve ülke üzerinde egemenlik kuran krallar kendilerini bu tarz ifadelerle meşrulaştırmak istemişlerdir (Landsberger, 1944b: 142 -

143; Woolley, 1965: 93; Şenel, 1982: 237, 239; Kramer, 2002: 80-81; Nissen, 2004: 160; Beaulieu, 2007: 167; Memiş, 2012b: 166; Crawford, 2015: 31).

Tanrılar panteonunda yer alan tanrılar arasındaki idari taksimata baktığımızda, panteonun başında en yüksek tanrı konumunda olduğuna inanılan cennetin tanrısı An/Anu'nun bulunduğunu görmekteyiz. Tanrı Enlil'in babası olan Anu'dan, Adapa hikâyesinde, İştar ilahisinde, Sumer mitolojisinde ve Lipit-İştar kanun kodeksinin giriş bölümünde "Dünyanın Kralı" olarak bahsedilmektedir. Bu hususta önemli bilgiler veren Hammurabi kodeksinin giriş ve sonuç bölümlerini incelediğimizde tanrı Enlil'in "Cennet ve Dünyanın Lordu", "kaderlerin belirleyicisi" ve "dünyanın kralı", babası Anu'nun da "tanrıların kralı" olarak tanımlandığını görmekteyiz. Bu hususta bilgi veren bir diğer mitolojik hikâye ise, Enlil ve Ninlil Mitolojisi'dir. Bu mitolojide Enlil, babası Anu gibi "dünyanın kralı" olarak deklare edilir. Anu, "tanrıların kralı" ve "tanrıların babası", Enki ise tam karşılığıyla "dünyanın lordu" olarak adlandırılır (Smith,1982: 20 - 21).

Sumerliler, tanrıların alametleri ile sembolize ettikleri ve mabetlerden dünyaya yayıldığına inandıkları tanrısal bir kuvvetin varlığına inanırlardı (Landsberger, 1944b: 143). Bu tanrısal güç ve otoritenin belirtilmesinin yanında, tanrıların insanlardan ayırt edilebilmesi için tanrının adını yazmak gibi bir yöntemle başvurulmayınca, tanrısal kıyafetler ve birtakım tanrısal sembollerin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Eski Sumer ve Babil medeniyetlerinde yoğun şekilde kullanımına rastladığımız bu sembollerin en önemlisi boynuzlu başlıktır. Söz konusu başlığın menşei konusunu ele alacak olursak, henüz kanıtlanmamış olsa da, Sumer Ülkesi sınırlarına kadar dayanmasına rağmen Sumer topraklarında varlık gösteremeyen boğa heykeline tapınma adetinden Sumer dini hayatına geçmiş olan bir simge olduğu ihtimali üzerine yoğunlaşabiliriz. Bir hükümdarlık alameti de olma ihtimali taşıyan bu başlığın Er Hanedanlar Dönemi'nden önce Sumer Ülkesi'nde kullanılmamış olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu başlığın ülkeye dışarıdan geldiği ihtimali kuvvetlenmektedir. Tarih boyunca değişimler gösteren bu sembol, muhtevasını çeşitli törenlerin oluşturduğu kabartma ve resimlerde dikkat çekici bir durumdadır. Er Hanedanlar Dönemi'nden başlayarak Akad Hanedanı'nın sonuna kadar geçen süreyi dikkate aldığımızda, en önemli tanrı sembolü olan boynuzlu başlığın kullanımının devam ettirilmiş olduğu görülmektedir. Ancak burada her tanrının da boynuzlu başlık taktığı gibi bir yanılgıya düşmemeliyiz. İstisnai de olsa boynuzlu başlık takmayan tanrılar da mevcuttur. Bu temel grafik ve görsel kavramlar tanrılar âlemini çok erken dönemlerde ölümlüler olarak niteleyebileceğimiz insanların dünyasından ayırarak kutsal bir statüye kavuşturmuştur. Eski Uruk metinlerinde görülen yazı sisteminde kullanımına rastladığımız, tanrı ve tanrıçaların isimlerinin önüne getirilen tanrısal tamamlayıcılar MÖ III. binyılın başlarına kadar aktif olarak kullanılmıştır. Yukarıda mahiyetinden bahsetmiş olduğumuz ilk olarak Erken Hanedanlık Dönemi'nde kullanılan boynuzlu başlığın ise, MÖ III. binyılın ortalarına doğru sanatta tanrısal statünün zorunlu simgesi haline geldiğini görmekteyiz (Landsberger, 1944b, 139; Tosun, 1960: 263; Beaulieu, 2007: 165). Sayıca önemli boyutlara ulaşan bu tanrı sembolleri Mezopotamya dini hayatında önemli bir yere sahipti. Tanrıların olmadığı yerlerde tanrının yerini tutarak tanrı gibi saygı gören bu semboller, tanrı heykelleri gibi tapınakta muhafaza edilirler ve yemin merasimleri gibi seremonilerde önemli bir yer tutarlardı (Tosun, 1960: 265). Gün geçtikçe karmaşıklaşan toplum yapısı ile siyasi ve dini yaşama dair bilgiler dönemin mühürcülük sanatında da karşımıza çıkmaktadır. Bu mühür izlerinde daha önce bahsettiğimiz rahip-kral kavramının belirtileri göze çarpmaktadır. Mühürcülüğün yanı sıra yeni yeni oluşmaya başlayan heykel sanatının bazalt taşından yapılma ilk

örneklerinde ve çeşitli törenlerin üzerlerine resmedildiği vazolarda rahip-kral anlayışı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu vazoların birinde karşımıza çıkan bir sahnede, rahip-kral'ı ve tarlaların mahsulünü sırtlarında taşıyarak tapınağa getiren hamallarla hayvan sürülerini güderek getiren çobanları görmekteyiz. Rahip-kral'ın tanrıça İnanna simgeleri ile çevrelenmiş olarak tasvir edildiği bu resim, gerçek bir dini töreni simgelemekte olup, mitolojinin siyasi gücü elinde tutanlara arka çıktığının önemli göstergelerinden biridir (Hout vd., 2000, 54-55).

3.3. Sumer Kentlerinin Kurulması

Dini, kültürel ve siyasi içerikli birçok mitolojiyi bünyesinde barındıran Sumer kültüründe dünyanın yaratılışı ve kentlerin ortaya çıkışını da konu edinen pek çok mitsel anlatı vardır. Bu mitolojik anlatılardan dünyanın yaratılmasından önceki dönemi konu edinen bir metinde şu ifadeler yer verilmekteydi:

"Kutsal ev yoktu, tanrıların evi yoktu, henüz kutsal bir yer yoktu;
Baş göstermiş bir saz yoktu, yaratılmış ağaç yoktu;
Yerleştirilmiş tuğla yoktu, yapılmış tuğla kalıbı yoktu;
Yapılmış şehir yoktu, varlıkların (içerisinde) yaşadığı bir yer yoktu;
Nippur yapılmamıştı, Ekur inşa edilmemişti;
Uruk yapılmamıştı, Eanna inşa edilmemişti;
Apsu yapılmamıştı, Eridu inşa edilmemişti;
Kutsal ev yoktu, tanrıların evi yoktu, onların meskeni yapılmamıştı;
Tüm ülkeler suydı;"

Buradaki anlatılara benzer şekilde Sumer Tufan Hikâyesi'nde ya da Eridu'nun Yaratılışı Hikâyesi'nde şu ifadeler geçmekteydi:

"Kraliyet asası gökten indirildiğinde, kutsal taç ve kraliyet tahtı zaten cennetten inmişti.
O (Kral) düzenli olarak kutsal görevlerde ve kurumlarda mükemmelliği amaçladı,
Saf yerlere bu şehirlerin tuğlalarını yerleştirdi.
Onlar isim isim adlandırıldı ve yarım kile sepetlerine ayrıldı.
Bu şehirlerin ilk doğanı Eridu'ydu, o (Nintur), kentin liderliğini Nudimmud'a (Enki) verdi."

(Hallo, 2010: 549).

Sumer kentleri¹² ile ilgili olarak Mezopotamya inanç sistemindeki en önemli husus her kentin özel bir tanrısı veya tanrıçasının olduğu düşüncesiydi. Bu inanişe göre kentler çok eski zamanlarda inşa edilmiş olup bu kentler Ur'un Nanna'sı, Uruk'un İnanna'sı, Girsu'nun Ningirsu'su ve Nippur'un Enlil'i gibi koruyucu baş tanrılara sahiptiler (Mieroop, 2004: 46-47; Mieroop, 2007: 45). Yaşadıkları kentlerin tanrılar tarafından yapılmış olduğunu ve kentteki her nevi işleyişin tanrıların bilgisi ve yönetimi doğrultusunda yürütüldüğünü düşünen Sumer toplumu, tapınakların sahip oldukları önemli misyonun içinde buldukları kentlere de sirayet ettiğini düşünmekteydiler. Kentlerin ortasında olup kente hakim bir pozisyonda konumlandırılan tapınaklar adeta kent üzerine kutsaliyet saçmakta ve böylelikle kentin tapınağının sahip olduğu öneme doğru orantılı olarak söz konusu kentler de büyük bir öneme sahip olmaktadır. Tanrıların ikamet ettiği saray benzeri tapınaklara sahip kentler içerisindeki yaşam belli bir nizam içerisinde yürütülmekteydi. Söz konusu bu kentler her ne kadar geçim

¹² Bkz.: Harita 4.

kaynakları açısından etrafındaki tarımsal alanlara bağımlı olsalar da, yeni oluşturulmuş olan ve dağınık köy topluluklarının bir araya gelerek oluşturdukları birlikte yaşama ve birbirlerine muhtaç olma temellerine dayalı yeni hayat tarzının merkezinde bulunuyorlardı.

Sumer ülkesi merkezi bir otoriteye sahip tek bir devletten değil, birbirinden bağımsız yöneticileri, ekonomik yapısı ve soylu sınıfları ile ortaya çıkmış olan ve yaklaşık olarak MÖ 2800 yılına kadar herhangi bir başkent, kral veya yönetim altında birleşmemiş olan Eridu, Nippur, Lagaş, Uruk, Kiş ve Ur gibi Fırat ve Dicle Nehirleri'nin kıyısı boyunca kurulmuş kent devletlerinden oluşmaktaydı (Somervill, 2010, 22). Kentleşme öncesi dönemde yalnızca kendine yetecek kadar avlanan veya ürün yetiştiren insanlar, ortaya çıkan bu yeni süreçle kuşkusuz daha fazla çalışmalı ve tapınakların öncülüğünde yürütülen kent işleri için gerekli kaynağı sağlamalıydı. Bir nevi sömürülmeye başlayan insan toplulukları bu yeni durumdan şikâyetçi olmadıkları gibi her geçen gün bu sisteme ayak uydurmuşlardır. Dönemin çiviyazılı metinlerinden elde ettiğimiz bilgilere göre, ortaya çıkan bu yeni yaşam şekline karşılık hiç bir isyan olmadığı gibi birbirinden bağımsız küçük köy yerleşmeleri şeklindeki eski yaşam tarzına herhangi bir özlem de duyulmamıştır. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni, söz konusu kentler krallar tarafından yaptırılmış olsa da bu kentlerin tanrısal bir lütuf ile ortaya çıktığı ve tanrıların himayesinde oldukları düşüncesidir (Hout vd., 2000: 81). Genel olarak Erken Hanedanlar Dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık 550 yıl sürmüş olan bu dönem kendi içinde Er Hanedan I (MÖ 2900-2750), Er Hanedan II (MÖ 2750-2600), Er Hanedan IIIa (MÖ 2600-2450) ve Er Hanedan IIIb (MÖ 2450-2350) adlı dönemlere ayrılmıştır (Mieroop, 2006: 62). Bu dönemler boyunca kentlerdeki en büyük yapı olup kentin ortasında yer alan tapınak tanrının evi olarak kabul görmekteydi. Siyasal iradenin arkasına almak zorunda olduğu tanrılar MÖ III. binyıl boyunca başında Enlil'in bulunduğu bir ailenin üyeleri olarak kabul edilmekteydi ve birbirinden bağımsız şehir devletleri tanrıların özel mülküydü.

3.3.1. Kent-Devlet Kavramında "Uruk" Modeli

Kent kavramı, içerisinde hayatın her alanında örgütlenmeye sahip olup birlikte yaşama ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama yetisine sahip bir insan topluluğunun oluşturmuş olduğu sosyal bir yapıdır. Farklı mesleki gruplara mensup insanları bünyesinde barındıran kent yapılarının fiziki özellikleri bulunmuş oldukları bölgedeki diğer kentlere kıyasla sahip oldukları önemi yansıtmaları açısından önemli bir yere sahiptir. Birlikte yaşama kültürünü benimsemiş kent toplumunun en küçük unsuru olan her birey ve ailesinin ihtiyaçlarını kendi başına sağlama imkânı bulunmamakta ve gıda maddeleri, tekstil ürünleri gibi ihtiyaç-hizmetlerin edinilebilmesi açısından toplumun her ferdi birbirine muhtaçtır. Bu ihtiyaç-hizmetlerin bir kısmı kent içerisinde sağlanmasına rağmen kentlerin dışında dağınık halde yaşayan konargöçer veya yerleşik insan topluluklarından da sağlanmaktaydı. Bu durum ise, kent merkezlerini ortak payda olarak benimsemiş insan topluluklarının iletişim ve etkileşim içerisinde olmasını sağlayarak evrensel anlamda kent kavramının sahip olduğu en önemli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Mieroop, 2006: 41; Çıvgın, 2015: 76).

Uruk, tanrı Anu'ya adanmış olan Kullaba ve tanrıça İnanna'ya adanmış olan Eanna adlı iki yerleşim biriminin birleşmesi ile oluşturulmuş bir kenttir. Kentte yürütülen kazı faaliyetleri sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda dini kompleks ile

yönetimsel mimari yapı Uruk'ta¹³ oluşturulmuş olan tarihin ilk kent modelinin ne denli teşkilatlı olduğunu göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir (Gates, 2003: 33; Köroğlu, 2013: 51; Altuncu, 2014a: 132; Kalkan, 2015: 62-63). Toplamda 18 tabakadan oluşan Uruk kentinin 18.-15. tabakaları El-Ubeyd çağına, 14.-4. tabakaları da Uruk çağına aittir. Bu yapı tabakalarından 6.'sı söz konusu dini kompleks yapılarının bulunması ve kireçtaşından yapılmış olan bu tapınağın bugünkü bilgilerimize göre Eski Mezopotamya'da oluşturulmuş olan ilk mabet olması açılarından büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu tapınak yapılarının en yoğun olarak gözlenmesi ve bu tapınakların yanında yükselen bir zigguratın tespiti ise MÖ 3100 yıllarına tarihlendirilebilecek olan Uruk'un 4. tabakasında mümkün olmuştur (Bilgiç, 1982: 83-84).

MÖ IV. binyıl ile Mezopotamya coğrafyasında görülmeye başlayan kentleşme süreci içerisinde Uruk, pek çok ilkin ortaya çıkmış olduğu öncü kenttir. Mezopotamya'nın güney kısmında bulunan bu kent, sahip olduğu örgütlü ve kalifiye toplum yapısının yanı sıra bulunmuş olduğu coğrafyanın sağlamış olduğu imkânlar sayesinde Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde kurulmuş olan kentlere nazaran daha hızlı bir gelişim göstermiş ve bu kentlerin her açıdan yapılanmasında rol model olma özelliğine sahip olmuştur. Sahip olduğu iç dinamikleri ile dönemin çekim merkezi haline gelen Uruk kentinin fiziki ve sistematik büyümesi bilim insanlarıca Geç Uruk Dönemi olarak adlandırılan süreçte de devam etmiş ve Uruk yerleşimi tam anlamıyla bir kent yapısına bürünerek mevcut bilgilerimize göre insanlık tarihinin ilk kenti olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu dönemde kentli zanaatkar sınıf ve tarımsal sınıf arasında herhangi bir ayrışma görülmemekle birlikte kent toplumunun büyük çoğunluğu kente yakın bölgelerde bulunan tarımsal alanlarda zirai faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu durumun en önemli gerekçesi hala bir tarım toplumu yapısı taşıyan Uruk halkının büyük çoğunluğunun hayatlarını idame ettirebilecekleri olanakların tarımsal faaliyetlerle elde edilebileceği anlayışına sahip olmalarıdır (Mieroop, 2006: 42).

Mezopotamya'nın diğer bölgelerine istinaden güneyde bulunan bir yerleşmenin tarihin bilinen ilk kenti olarak karşımıza çıkmasının pek çok gerekçesi bulunmaktadır. Ancak bu gerekçelerden en önemlisi tarıma elverişli sulanabilir alanların genişliğidir. Sulanabilir tarımsal alanlardan elde edilen tahıl ve meyve (özellikle hurma) gibi ürünler kentin zenginleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca tarımsal aletlerin geliştirilmesi ile tarımda uzmanlaşmaya gidilmiş ve çiftçi toplumu bir çeşit mesleki grup olarak ortaya çıkmıştır (Liverani, 2006: 15; Mieroop, 2006: 42). Uruk ve çevresindeki tarımın yanı sıra bu tarımsal alanların etrafındaki topraklarda hayvancılığın yapılması, bölgenin bol miktarda av hayvanına sahip olması ve zengin bir balık rezervinin bulunması gibi pozitif ayrıcalıklar bölge insanının da belli bir iş üzerine uzmanlaşmasına imkân vererek balıkçı, avcı, hayvancı gibi mesleki grupların oluşmasına olanak sağlamış, bunun sonucunda ise toplumsal artı ürün elde edilmiştir. Mesleği üzerinde uzmanlaşan insanlar diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla farklı meslek gruplarından insanların emeğine muhtaç hale gelmişler ve bu durum da ticari hayatın ilk örneğini oluşturan ve bir kentin kurulmasının en önemli gerekçesi olan takas usulünün ilk kez Uruk kentinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buradan da açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki, dünya tarihinin her döneminde yeryüzünde kurulmuş olan tüm kentlerin olduğu gibi tarihin ilk kenti olan Uruk kentinin kuruluş gayesi de ticari faaliyetlerdir (Liverani, 2006: 20; Mieroop, 2006: 44).

İnsanlık tarihinin bilinen ilk kentleşme sürecinde görülen tüm bu gelişmeler sonucunda toplumun ihtiyaçlarının sağlanmasını organize edecek bir mekanizmaya

¹³ Bkz.: Plan 2.

ihtiyaç duyulmuş ve bu zorunluluğun sonucu olarak belli bir yönetici sınıf ortaya çıkartılmıştır. Uruk dönemi Mezopotamya'sının en organize yapısının din ekseninde oluşturulduğu düşünülecek olursa, söz konusu yönetici otoritenin ruhban sınıfı olarak ortaya çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Toplumun üretici kesimince ortaya çıkarılan artı ürün Uruk kentinin merkezinde bulunan ve Tanrıça İnanna'ya adanarak "*Tanrının evi*" olarak kabul edilen tapınakta toplanmaktaydı (Hout vd., 2000: 48). İnanışa göre bu ürünler tanrı tarafından kabul edilerek ihtiyaçları çerçevesinde halka çeşitli hizmetler olarak geri döndürülmekteydi. Dini bir temele dayanan yönetici sınıfa sahip komünal sistem olarak tanımlayabileceğimiz bu yapı, toplumun hemen her kesiminin işgücü ile ortaya çıkarılmış devasa tapınak komplekslerinin inşa edilmelerini beraberinde getirmiştir. Kent tanrısının ve tanrıya vekâleten toplumsal düzen ve işleyişi sağlayan ruhban sınıfının kent halkı üzerinde sahip olduğu otoritenin en belirgin göstergesi Uruk kentindeki söz konusu tapınak yapılarının ihtişamlı görüntüsü olup sonraki dönemlerde Mezopotamya ve Eski Ön Asya'da kurulan kentlerin rol modelini oluşturmuştur (Mieroop, 2006: 45).

Toplum tarafından üretilen malların tanrılara ulaştırılmasında en önemli yere sahip olan tapınak komplekslerinin dini inanış içerisinde taşıdıkları ayrıcalıklı misyon, dönemin sanat eserlerine de sirayet etmiştir. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli sanatsal eserlerden birisi "*Uruk Vazosu*"dur (Hout vd., 2000: 54-55; Gates, 2003: 35-36; Mieroop, 2006: 46). Eanna tapınak kompleksinin Uruk halkı üzerindeki etkisinin görsel olarak oluşturulmuş olduğu söz konusu vazodaki tasvirlerde tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine aracılık eden ve diğer insanlardan daha büyük boyutlarda resmedilmiş kişiler bulunmaktadır. Tam olarak ifade etmemiz gerekirse, söz konusu bu kişi kuvvetle muhtemel olarak Sumerlilerde gördüğümüz "*Bey*" (EN) olarak adlandırılan ve tapınak merkezli olarak oluşturulmuş örgütlü yapının lideri olan kişilerin ilk örneğini oluşturmaktadır. Ürünlerin tapınağa toplanmasında ve yeniden halka dağıtılmasında en önemli role sahip olan bu yönetici sınıf, kent nüfusunun artması ile birlikte ortaya çıkan daha bol miktarda artı ürünü kontrol altına almakta zorlanmaya başlamış ve bu durum, ürünleri kayıt altına alan ve tapınakların işleyişini sağlayarak bürokratik faaliyetlerde bulunan uzman bir sınıfı ortaya çıkarmıştır (Liverani, 2006: 15; Mieroop, 2006: 47). Tüm bu gelişmeler neticesinde, ilk başlarda ekonomik kaygılarla bir çeşit depolama yeri olarak kullanılan tapınak komplekslerinin siyasallaşmaya başladığı ve bu komplekslerin başında bulunan dini kişilerin ruhban sınıfı olarak ortaya çıkarak din eksenli oluşturulmuş olan siyasal mekanizmayı kontrol etmeye başladığını görmekteyiz. Uruk kentinin merkezinde ihtişamlı yükselen tapınak kompleksleri içerisinde oluşturulmuş olan bu örgütlü siyasal yapı, diğer bölgelerde oluşturulan kentlerde de model olarak benimsenmekte ve adım adım "*kent devletleri*"ne dönüşmeye doğru gitmekteydi.

Hiyerarşik açıdan keskin çizgilere sahip bir yapı oluşturan tapınak mekanizmaları "*standart meslek listesi*" olarak adlandırılan bir metinde açık bir şekilde gösterilmektedir. İlk olarak Geç Uruk dönemi sonlarında oluşturulmuş olan bu listenin Eski Mezopotamya tarihinin sonraki dönemlerinde düzenli olarak kopyalanması ve yönetici sınıfın örgütlenmesinde belirleyici unsur olması, Uruk'un mirasının korunmuş olduğunun ve Uruk'ta oluşturulmuş olan sistemin ne denli güçlü olduğunun en belirgin göstergesidir. Pek çok unvana sahip mesleki grubu içerisinde barındıran bu listede en göze çarpan kişi hiç kuşkusuzdur ki dini erki elinde tutan kişiler için kullanılan "*kentin lideri*" unvanıdır. Bu unvandan yola çıkılacak olursa, sınıflaşmış Uruk toplumunun en üst tabakasında gücünü tapınaktan alan ve bilim insanlarıncı "*rahip-kral*" olarak adlandırılan kişi bulunmaktadır (Mieroop, 2006: 48, Çıvgın, 2015: 101). Söz konusu

rahip kral dini açıdan tapınakta ayinleri yönetmesinin yanında adeta siyasi bir lider gibi hareket ederek yabancı hayvan avına çıkmakta ve düşmanlara karşı savaşıyordu (Hout vd., 2000: 50). Uruk kentinde yürütülen ticari faaliyetler ve büyük inşaat projeleri ile yönetici sınıfın gün geçtikçe daha da güçlendiğini ve ruhban sınıfı mensuplarının her geçen gün fiziki açıdan daha da büyüyen tapınak komplekslerinde yaşayarak etkinliklerini devam ettirmiş olduklarını görmekteyiz. Artan nüfus ve genişleyen topraklardan elde edilen artı ürünün bolluğu ilk dönemlerde karmaşıklığa sebebiyet verse de MÖ 3200'lerde yazının icadı ile kayıtlar tutulmaya başlanmış ve arşivler oluşturulmuştur. Tüm bu gelişmeler Uruk kentinde kent-devlet modelinin ilk örneğini ortaya çıkarmıştır (Koroğlu, 2013: 50).

Eski Mezopotamya'nın güneyindeki Uruk kentinde oluşturulan bu sistemin bölgedeki diğer yerleşim yerlerinde kentleşmenin ve sınıflı toplumun oluşmasında çıkış noktasını oluşturduğunu görmekteyiz. Örneklememiz gerekirse, Geç Uruk döneminde Mezopotamya'nın güney doğusunda oluşturulmuş Susa kentinde Uruk etkisi hat safhadadır. İlk örneklerine Uruk kentinde rastladığımız hesap taşı olarak kullanılan bullalar, sayısal tabletler ve pek çok kaydı içerisinde barındıran tabletlerin bir çeşit kopyalarına Susa kentinde rastlanılmış olması bu etkinin açık bir göstergesidir. Güney Mezopotamya'daki bu Uruk etkisinin benzer olarak Kuzey Mezopotamya ve Güney Anadolu'daki kentlere de sirayet etmiş olduğu görülmektedir. MÖ IV. binyıl ortalarından itibaren görülen bu etkileşim kentten kente farklılık göstermiş ve Güney Mezopotamya ile yürütülen ticari faaliyetler ekseninde Habuba Kabira gibi yeni kentlerin oluşturulmuş olduğunu görmekteyiz. Oluşturulan bu yeni kentlerde yoğun bir Uruk etkisinin görülmüş olması, söz konusu kentlerin Uruk kentinden bir göç hareketi ile gelen insanlar tarafından kurulduğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Mezopotamya'nın farklı bölgelerinde kentler kuran Urukluların bölgeye getirdiği örgütlü şehir toplumu anlayışının yanı sıra Güney Mezopotamya'da görülen anıtsal tapınak komplekslerinin kuzey bölgelerdeki Tell Brak gibi yeni kentlerde de vücut bulmuş olduğunu görmekteyiz. Daha az bir düzeyde olsa da Uruk etkisinin Anadolu içlerine de yayılmış olduğu görülmektedir. Bu duruma rağmen toplum üzerindeki Uruk etkisinin hat safhada olması ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Öyle ki, bugünkü Malatya kentinde bulunan Aslantepe'de yönetici sınıf tarafından oluşturulmuş Uruk tarzı anıtsal bir tapınak kompleksinin varlığı dikkat çekicidir. Ancak mimari alandaki bu etkileşimle kıyaslanacak olursa toplum üzerindeki Uruk etkisi çok daha yüksek oranlardadır. Eski Mezopotamya ve Anadolu'da kurulmuş olan kentlerde olduğu gibi MÖ IV. binyıl sonlarında Eski Mısır'da da Uruk etkisinin görülmüş olduğunu söylemek mümkündür. Mısır'daki mimari yapı tarzının yanı sıra günlük kullanımda karşımıza çıkan çanak-çömlek, silindir mühürler ve sanatsal motiflerde Uruk etkisinin görülmesinde Kızıldeniz veya Basra Körfezi aracılığıyla kurulduğu düşünülen Mısır-Uruk ilişkileri önemli bir yere sahiptir (Mieroop, 2006: 57-59; Koroğlu, 2013: 52-53).

3.3.2. Din ve Siyaset İlişkisi Açısından Nippur Kenti'nin Önemi

Basra Körfezi'ne açılan ticaret yollarının en stratejik konumunda bulunan Nippur kenti, Rüzgar Tanrısı Anu'nun oğlu olup babası gibi tanrıların kralı unvanına ulaşarak babasının yerini alan ilk tanrı olan Hava Tanrısı Enlil'in ikametgâhıydı. Tanrı Anu'nun tanrıların kralı olma vasfının oğlu Enlil'e geçmesiyle Enlil'in koruyuculuğunu üstlendiği Nippur kenti de Mezopotamya'daki diğer kentlere nazaran daha ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir (Gökçek, 2015: 240, 244-245). Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonuna

kadar Nippur¹⁴ kentinin Sumer üzerinde manevi bir itibar kazanmış olduğunu görmekteyiz. Öyle ki kendi kentinin dışında geçici otorite elde eden kralları onaylayıp onaylamamak kendi inisiyatifinde olan Nippur'daki Enlil tapınağı Ekur, tüm Sumer ülkesinden gönderilen kurbanlarla beslenmekteydi. Nippur kentinin bu denli önem kazanmasının sebebi ise, tanrılar panteonunun baştanrısı Enlil'in bu şehirde ikamet ettiği ve tanrılar meclisinin bu şehirde toplandığı anlayışının benimsenmiş olmasıdır. MÖ III. binyılda Sumer coğrafyasındaki kent devletlerinin tahtlarına çıkan her kral kendini meşrulaştırmak için Nippur'da ikamet ettiğine inanılan Tanrı Enlil tarafından kral olarak seçildiğini ileri sürmekteydi. Bundan dolayıdır ki, gücü elinde toplayan Sumer Kent Devleti kralları Mezopotamya topraklarında siyasal bütünlük oluşturmak amacıyla diğer şehirleri ele geçirmelerine rağmen Nippur kentine dokunmamışlardır. Muhtemelen bu durum Nippur kentinin rahipler tarafından yönetilen özerk bir dinsel merkez olması ve tahta çıkan kralların Nippur kentine saygı duymak ve Nippur'da bulunan Enlil'in tapınağı Ekur'da kendilerini meşrulaştırmak zorunda olmalarından kaynaklanmaktadır. Merkezi devletlerin görülmeye başlandığı Eski Mezopotamya'da taşınmış oldukları misyon çerçevesinde farklı dönem ve siyasi yapılar içerisinde Nippur kentine benzer çeşitli kentler ve tanrı Enlil'e benzer çeşitli tanrılar ortaya çıkmıştır. Bu kent ve tanrılardan Akad ülkesinde ve Orta Fırat bölgesinde Semitik tanrı Dagan¹⁵ ve şehri Tuttul, benzer üstün bir pozisyona sahipti. Mezopotamya'da meydana gelen bu büyük politik değişikliklerle Babil ülkesinin politik merkezliğinin yanı sıra manevi açıdan da Nippur'un yerine geçen Babil şehri, ikinci bin yıl boyunca kutsallaştırılan şehirlerden biri olmuştur (Şenel, 1982: 240; McIntosh, 2005: 207-208; Schneider, 2011: 58; Şenel, 2014: 50).

Çiviyazılı belgelerden öğrenildiği kadarıyla Kral Etana'nın (MÖ 2800 - 2750) yaklaşık elli yıl süren yönetiminin ardından Kiş kenti tahtına çıkmış olan Kral Enmebaragesi (MÖ 2750 - 2700) Sumerce çiviyazılı tabletlerde EN.LİL.Kİ "Tanrı Enlil'in Yeri" olarak ifade edilen Nippur kentinde tanrılar panteonunun baş tanrısı olup yeryüzü ile gökyüzü arasındaki güçlerin tanrısı olan fırtına tanrısı Enlil'in tapınağı Ekur'u da bünyesinde barındıracak olan büyük bir dini merkez inşa etmeye karar vermiş ve böylelikle Nippur kenti gün geçtikçe büyüyen bir dini merkez haline gelmiştir (Afanasieva, 1991: 126; Çığ, 2012: 147; Somervill, 2010: 29; Snell, 2011: 21; Liverani, 2014: 107). Sumer mitolojisinin en önemli kahramanı olup Erken Hanedanlar II Dönemi boyunca Uruk kentinde hüküm sürmüş olan efsanevi kral Gilgamiş'a (MÖ 2700-2500) adanmış bir metinde, "Ey Uruk, tanrıların eseri!" şeklinde bir niteleme yapılmaktadır. Daha sonraki dönemlere ait çiviyazılı metinlerde bu efsanevi kraldan yaklaşık olarak MÖ 2600 yılı civarında "Uruk kentinin ilk surlarını yaptıran" ve Nippur'daki bir tapınağı yeniden inşa eden" ifadeleri ile bahsedilmektedir. Buradan hareketle tanrıların eseri olarak kabul edilen Uruk kentini inşa ettirmiş olan kralların toplum gözünde tanrılaştırılmış olduğu veya söz konusu bu kralların Sumer metinlerinde çokça ifade ettikleri üzere inşa edilen yapılara ait planları tanrılardan aldıklarını ileri sürerek yaptıkları işlere ilahi bir boyut kazandırdıkları sonuçlarına ulaşılabılır. Başka bir metinde ise, "Ey Enlil, yerleşmek için sınırlarını bizzat çizdiğin sana adanmış mevkide, Nippur'u, tamamen sana ait olan bu kenti kurdun." ifadesiyle kentlerin sahip oldukları tanrısal önem vurgulanmaktaydı (Tigay, 1997: 41; Hout vd., 2000: 81; Bottéro: 2001b: 231). Sumer ülkesinin en önemli kenti pozisyonunda olan Nippur, MÖ III. binyıl başlarından MÖ II. binyıl başlarına kadar Mezopotamya'nın baş tanrısı olduğu düşünülen, Güneş tanrısı UTU'nun oğlu, sabah ve akşam yıldızları ile

¹⁴ Bkz.: Plan 3.

¹⁵ Tanrı Dagan hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 105 - 106.

aşkın tanrıçası İnanna'nın erkek kardeşi, ay tanrısı ve tanrıçası Nanna ile Ningal'in ebeveynleri olan Tanrı Enlil ve eşi Tanrıça Ninlil'in ikamet ettiği kent olma özelliğine sahipti. Sumer ve Akad dönemlerinde diğer kentlere nazaran ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve tanrılar meclisinin bulunduğu inanan bu şehir Sumer Kent Devletleri Dönemi'nin siyasi hayatında büyük bir öneme sahipti. İnanişe göre hangi kralın tahta çıkacağı veya hangi kralın tahttan ineceği bu kentte toplanan tanrılar meclisinde alınan karar neticesinde belirlenmekteydi. Erken Hanedanlar Dönemi boyunca Sumer ülkesinde varlığını gördüğümüz Adab, Kiş, Lagaş, Umma ve Uruk kenti krallarının Nippur kenti aracılığı ile meşruiyetlerini sağlamış olmaları bu durumun en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır (King, 1923: 85; Ruether, 2005: 45-47; Kuiper, 2011: 163; Schneider, 2011: 22). Sumer Kent Devletleri ve Akad dönemlerinin yanı sıra III. Ur Hanedanlığı döneminde de kentin bu meşruiyet sağlama yetkisi devam etmekteydi. Tüm Sumer ve Akad coğrafyasını kontrolü altında tuttuğunu vurgulamak için "Ülkenin Lugal'i" "ülkenin kralı" unvanını kullanmayı amaçlayan herhangi bir kral Nippur kenti tarafından resmen tanınması ve kralın Nippur kentindeki Ekur tapınağında taç giymiş olması gerekmektedir (Diakonoff, 1991a: 77; Leick, 2002: 148).

Kentleşme öncesi dönemler boyunca bile Sumer kabilesel birlikteliğinin dini merkezi olup hiç bir zaman siyasal bir merkez olmayan Nippur kenti, Sumer inanışına göre insanoğlu henüz yaratılmadan önceki dönemlerde henüz bir kasaba görüntüsündeyken bile tanrıların ikametgâhı idi. "Tanrıların Babası", "Göğün ve Yerin Kralı" ve "Bütün Ülkelerin Kralı" gibi unvanlara sahip olan Tanrı Enlil, Nippur kentinin koruyucusuydu ve ailesi ile bu kentte yaşamaktaydı (Afanasieva, 1991: 126; Diakonoff, 1991a: 73; Çığ, 2014: 54 - 55). Koruyucu tanrısı Sumer tanrılar panteonunun baş tanrısı olan Nippur kenti MÖ III. binyılda varlıklarını gördüğümüz Sumerlilerin dini merkezi olmakla beraber bu kent içerisinde yer alan, tanrı Enlil'in evi olduğuna inanılan ve Geç Asur Dönemi yapılarının referans noktasını oluşturan Ekur tapınağı ülkenin en önemli tapınağıydı (Leick, 2002: 103; Brisch, 2013a: 122). Bu sebeple, diğer Sumer kentlerinde yaşayan insanlar kendi kent tanrılarına ibadet etmeleri ve tapınaklarına hizmetlerde bulunmalarının yanı sıra Nippur kent tanrısı Enlil'e ibadet ve onun tapınağı Ekur'a da hizmet etmek zorundaydılar. Çünkü Sumer kentlerinin refahının ve bu kentlerde zenginliğin sağlanması için Tanrı Enlil'e hizmet etmek zorunluydu.

Nippur kentinin önemi İsin Hanedanlığı Dönemi'nde de devam etmiştir. Bu bağlamda yönetimi elde etmiş olan İsin hanedanlığı kralları Nippur kentinde tanrısal statü elde edinme geleneğini sürdürmüşlerdir. İsin Hanedanlığı Dönemi Sumer tarihine baktığımızda Ur-Ninib¹⁶, Bur-Sin I¹⁷ ve İşme-Dagan¹⁸ gibi kralların Nippur kentindeki tapınak inşa faaliyetlerine büyük önem vermelerinin nedeni bahsetmiş olduğumuz bu zorunluluğun eseri idi. Bu krallardan İşme-Dagan'ın kendini yücelttiği bir ilahiden elde ettiğimiz bilgilere göre, kralın Nippur kentindeki yönetimi ele geçirdikten sonra bu kentte tanrı Enlil ve karısı Ninlil için tahtlar kurdurduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce İşme-Dagan'ın yerine getirmiş olduğu bu uygulamanın en büyük amacı dindar ve tanrılar tarafından seçilmiş meşru bir kral olduğunu vurgulamaktır. Tüm bu gelişmeler ve değişmelerin sonucunda pek çok yapıyı bünyesinde barındıran büyük bir kompleks

¹⁶ Çiviyazılı belgelere göre yirmi sekiz yıl hüküm sürmüş olan bu kralın adına İsin Hanedanlığı'na ait krallar listesinde yer verilmemiştir. Winckler, 1903: 11' e göre İsin hanedanlığı krallarından biri olan Ur-Ninib'in adı, Hilprecht, 1983: 27'ye göre yanlışlıkla Gamil-Ninib şeklinde okunmuştur.

¹⁷ Bur-Sin I, I. İsin Hanedanlığı'nın yedinci kralı olup Ur-Ninurta'nın oğlu ve halefi, Lipit-Enlil'in babası ve selefidir.

¹⁸ İşme-Dagan, I. İsin Hanedanlığı'nın dördüncü kralı olup, İddin-Dagan'ın oğlu ve halefi, Lipit-İştar'ın selefidir.

haline gelen Nippur kentinin yerleşim planına baktığımızda, Ekur tapınağının yanında bir külliye, kentin hemen dışında Sumerliler tarafından kutsal bir mekân olduğuna inanılan Eşmah ve kentin güneydoğu surları ile güneybatı surlarının birleşmiş olduğu noktada Nippur kentinin en büyük parkı olan Kuruşaru bulunmaktaydı. Kentin diğer Sumer kentlerine istinaden çok daha ihtişamlı ve düzgün bir altyapıya sahip olmasının nedeni ise, kuşkusuz söz konusu kentin tüm Sumer ülkesinde kutsal sayılması ve Sumer ülkesinde bulunan tüm kent devletlerinde yaşayan fertlerin, kendi kentlerinin yanı sıra bu kente de hizmet etmek zorunda olmalarıydı (Hilprecht, 1893: 27; Hooke, 1953: 26; Diakonoff, 1991b: 96; Flückiger-Hawker, 1999: 40; Kramer, 2001: 95; Schneider, 2011: 73; Mutluay, 2015: 87).

Nippur kenti, Sumer Ülkesi'nin her köşesinde düzenlenen törenler ve sosyo-kültürel etkinliklerin merkezi olmasından dolayı da büyük bir önem taşımaktaydı. Bu etkinliklerin taşıdığı önem ülkenin dini merkezi konumunda olan Nippur kentinin önemini daha da arttırmaktaydı. Çünkü tanrı Enlil'in evreni yaratırken Nippur kentinde olduğu ve tüm evrenin söz konusu kentten şekillendirildiği düşüncesi tüm Sumer toplumu tarafından kabul edilen ve sorgulanamaz bir görüştü. Nanna'nın Nippur'a seyahati mitolojisinde Sumerlilerin ruhani merkezi olarak nitelenmesinin yanında Enlil ve Ninlil mitolojisinde de "Yeryüzü ile cennet arasındaki bağ" olarak nitelenen Nippur kenti, tanrı Enlil tarafından dünya ile cennetin birbirinden ayrıldığı yerdі. Sumer ülkesindeki diğer kent devletlerinin dönem dönem birbirleri ile savaşmalarına rağmen hiç bir kent devletinin Nippur kentine karşı savaşmamış olduğu gerçeği düşünülecek olursa kentin taşımış olduğu bu tanrısal statü çok daha iyi anlaşılacaktır (Orlin, 2010: 140; Mutluay, 2015: 87). İçerisindeki tapınaklarda bir veya birden çok tanrıyı barındıran Nippur kentinin önemi dönemin ilahilerinde de açıkça görülmektedir. Sumer ülkesinin en büyük tanrısı Enlil'e haykırış şeklinde oluşturulmuş olan bir ilahide kentin sahip olduğu önem ve Ekur tapınağının inşası şu şekilde vurgulanmaktaydı:

"Enlil, varlığınla sınırlarını çizdiğin kutsal yerde
Nippur'u, tamamen sana ait bu kenti kurdun."

(Hout vd., 2000: 251; Mieroop, 2004: 47)

Bu ilahilerden Nippur kentine adanmış olan bir diğerinde kentin özellikleri ve sahip olduğu statü şu ifadelerle vurgulanmıştır:

"Yüzü korku ve dehşet saçan şehir,
Onun dışına hiçbir güçlü tanrı yaklaşamaz,
İçi kötülüğe, kan dökmeye karşı çılgınlarla doludur,
Başkaldıran ülkelere bir tuzak, bir çukurdur o,
Tanrısal kararları kınayanlara izin vermez o,
Nippur iki yüzlülüğe, küstahlığa
Düşmanlığa, baskı, işkence, kibir ve kötülüğe,
Antlaşmaları bozma gibi bütün fenalıklar dayanamaz o,
Doğruluk saçan şehir!
Dürüstlük, adalet dağılır orada,
İskelesinde bile temiz giyilir orada,
Ağabey kardeşe saygı gösterir,
İnsanca davranılır orada
Yaşlıların sözüne kulak verilir, ezberlenir orada.
Oğul anneden korkar, yaşlı saygı görür orada.
Büyük dağ Enlil babanın sevgili, kutsal şehri Nippur!
Övülesin sen!"

(Çığ, 2014: 196 - 197).

Yine başka bir ilahide Nippur kentinden tüm kentler içerisinde en kutsal olan kent olarak bahsedilmekle birlikte, dürüstlük ve alçakgönüllülük gibi kavramların bu şehir tarafından muhafaza edildiği şu sözlerle ifade edilmiştir:

"Övüngelelere uzun günler bağışlamaz,
Yargıya karşı kötü söz söylenmesine izin vermez,
İkiyüzlülüğü (?), çarpıtmayı,
Zulmü, kötülüğü, uygunsuzluğu,
Küstahlığı (?), düşmanlığı, baskıyı,
Kıskançlığı (?), zor kullanmayı, iftira etmeyi,
Kibri, tecavüzü, anlaşmadan, sözden dönmeyi, bir hükme (?) karşı
gelmeyi (?)
(Bütün bu kötülükleri) hoş görmez kent."
(Kramer, 2014: 316-317).

Sumer ilahilerinde Nippur kentinde bulunan ve Tanrı Enlil'in evi olarak kabul edilen Ekur tapınağından da övgü dolu sözlerle bahsedilmekteydi. Sumerli şairler tarafından yazılmış olan ilahilerden birinde söz konusu tapınaktan şu şekilde bahsedilmekteydi:

"Büyük ev, yücedir bir dağ gibi, Tanrı Enlil'in evi, yücedir bir dağ gibi, Dağ gibi yücedir, Tanrıça Ninlil'in evi, Dağ gibi yücedir, karanlığın evi, Bir dağ gibi yücedir, arpa kesilmeyen kapısı, Dağ gibi yücedir, İnanna kapısı! "Aylık üzüm evi" dağ gibi yücedir, Kutsal duku, dağ gibi yücedir, Büyük parkı, dağ gibi yücedir. Emir veren için, emir veren için, Ev güneş gibi yükselir. Mabet- onun tanrısal kanunu gök gibi değiştirilemez. Onun arınmış ayinleri toprak gibi parçalanamaz..." "...Onun sözü dualardır, onun sesi yakarışlardır. Yağ ve süt taşan bayramları bolluktan zengindir. Onun ambarları mutluluk ve neşe getirir. Enlil'in evi! O bir bolluk dağıdır. Ekur! Lapis lazuli (lacivert taş) ev, yüce oturma yeri, heybet saçan! Onun korkunçluğu, dehşeti göğe yakındır..." "...Onun yüceliği göğün kalbine erişir. Beyler, prensler kutsal hediyelerini, kurbanlarını ona ulaştırırlar. Dualarını, yakarışlarını ona söylerler" (Çığ, 2014: 197 - 198).

Kanaatimizce Ekur Tapınağı'nın yüceliğini vurgulamak amacıyla yazılmış olan bu ilahide, Eski Mezopotamya'daki din-siyaset ilişkisinin en etkili vurgulamalarından biri yapılmıştır. Metnin geneline bakıldığında tanrısal kanunların gökyüzünde bulunduğu ve ilahi bir kutsaliyet taşıdıkları vurgulanarak yeryüzündeki işleyişin her unsuru tanrısal bir kontrole bağlanmıştır. Bunun yanı sıra ülkenin zenginliği ve elde edeceği bereketin tanrının evi olarak kabul edilen Ekur Tapınağı'ndan yeryüzüne yayıldığı iddia edilerek zenginliğin ve bereketin kaynağı olarak söz konusu tapınak gösterilmiştir. Yönetici sınıfın her çeşit inançsal faaliyetini tanrılara ithafen yapması ve dualarını tanrılara yöneltmesi ise tanrılar ile bu sınıf arasında bir bağ kurularak siyasal yapı ve bu yapının en üst pozisyonunda bulunan iktidar sahiplerine ilahi bir kutsiyet kazandırmak amacından kaynaklanmaktadır.

Nippur kentinde yapılan kazılar sonucunda yaklaşık olarak kırk bin tablet bulunmuştur. Bu denli büyük bir arşivin bulunduğu şehir, şüphesiz bilim ve edebiyat alanlarında da çok ileri bir konumdaydı. Sumer medeniyetinin en önemli okullarından birinin de bu kentte bulunması sayesinde kentteki insanların okuryazar olma oranı oldukça yüksekti. Astronomi gibi bilimlerde çok ileri bir pozisyonda olan kentte, dönemin bilim insanları tarafından yıldızların, ayın ve güneşin hareketleri dikkatlice izlenmekte ve elde edilen veriler doğrultusunda bazı tespitlerde bulunulmaktaydı.

Nehirlerin taşkın zamanlarının hesaplanması ile yılı mevsimlere bölen Nippurlu bilgiler, yeni yılı ilkbaharda ayın hilal şeklinde görüldüğü ilk geceden başlatmakla birlikte, bir yılın toplamda 354 gün olup, yirmi dokuz ya da otuz gün süren on iki aydan oluştuğu bilgisine ulaşmışlardır. Ayları ise, yedi günlük haftalara bölen Sumerliler, günümüzde halen kullanılan yıldızlarla ilişkilendirdikleri gün adlarını belirlemişlerdir. Nippur kentinde yaşayan Sumerli bilginler tarafından bu bilgiler çerçevesinde bir takvimin de oluşturulduğu görülmektedir (Mieroop,2006: 55; Mutluay, 2015: 89).

Eski Mezopotamya coğrafyasında siyasi, dini ve eğitim açılarından bu denli önemli bir yere sahip olan Nippur kenti ve onun baş tanrısı Enlil'in bölgedeki etkinliği Akad İmparatorluğu döneminde de varlığını sürdürmüştür. Çiviyazılı belgelerden öğrenildiğine göre Sargon'un oğlu Rimuş, Nippur'daki Ekur tapınağına çeşitli bağışlar yapmış ve Tanrı Enlil'e saygı göstermiştir. Yine bir Akad imparatoru olup Sargon'un torunu¹⁹ olan Naram-Sin (MÖ 2260 - 2223) döneminde de Nippur kenti ve Ekur tapınağına karşı hürmet gösterilmeye devam edilmiş ve Naram-Sin tarafından Ekur tapınağı tamamen görkemli bir imparatorluk stili ile restore edilmiştir (Diakonoff, 1991b: 86; Foster, 2016: 15). Naram-Sin'in Nippur kentine ve onun tanrısı Enlil'e bakışı ile ilgili olarak kendi dönemine ait kayıtlarda geçen bu bilgilere rağmen Akad İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkmış olan III. Ur Hanedanlığı döneminde yazılmış olan çiviyazılı belgelerde bu durumun tam tersinden bahsedilmektedir. Söz konusu kayıtlara göre Akad İmparatorluğu'nun yıkılma sebebi olarak Naram-Sin'in dinsizlik ve tanrı tanımazlık içerisinde hareket ederek Nippur kentine ve tanrısı Enlil'e saygısızlık etmiş olmasıdır (Snell, 2011: 37). "Agade'nin Laneti" olarak bilinen ve daha geç bir döneme tarihlenen edebi bir metinde geçen bilgilere göre, Sargonik hanedanlığın dördüncü kralı Naram-Sin Tanrıça İnanna'ya ithafen Nippur kentinde bir tapınak yaptırmak istemiştir. Ancak Nippur'un baş tanrısı Enlil bu isteği reddetmiştir. Bunun sonucunda Naram-Sin, Tanrı Enlil'i bu kararından vazgeçirebileceği umudu içerisinde büyük bir küstahlıkla Tanrı Enlil'in Nippur'daki tapınağı Ekur'a saldırılmasını ve yağmalanmasını emretmiştir. Naram-Sin'in bu kibirli hareketine çok kızan Tanrı Enlil, dağlarda yaşayan barbarlar olarak tasvir edilen Gutileri Akad İmparatorluğu'nun yok edilmesi için göndermiştir (Pollock, 1999: 191; McLaughlin, 2012: 5). Bu bilgilerin çelişkili olmasının sebebinin kuvvetle muhtemel olarak Akad İmparatorluğu'ndan sonra bölgenin yönetimini eline geçirmiş olan III. Ur Hanedanlığı krallarının bölgedeki Akad etkisini ortadan kaldırmayı ve kendi otoritelerini meşrulaştırmayı amaçlamalarının doğal bir sonucu olduğu kanaatindeyiz. Nippur kentinin sahip olduğu ayrıcalıklı konumun Akad Hanedanlığı'nın kurulmasından çok daha önce başlayıp Akad Hanedanlığı sonrasında bölgede varlığı görülen III. Ur ve İsin-Larsa dönemlerinde de devam etmiş olduğu düşünüldüğünde bu tespitimiz daha da güçlenmektedir.

Birbirinden bağımsız bir siyasi ve dini yapı sergileyen Sumer Kent Devletleri arasında önemi gün geçtikçe artan şehirlerden biri olan Ay'ın ibadet merkezi konumundaki Ur kentinin Sumer Kent Devletleri Dönemi Mezopotamya'sında etkin olmaya başladığı dönemde, Sumer ülkesindeki dini ve siyasi hayatta bir dizi değişiklikler olmuştur. Yaşanmış olan siyasal değişikliklere baktığımızda güneş tanrı

¹⁹ Bazı kaynaklara göre Akadlı Naram-Sin hatalı olarak hanedanlığın kurucusu olan Sargon'un oğlu olarak nitelendirilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz.: Luckenbill, 1912: 154. Sargon'dan sonra Akad tahtına Naram-Sin'in babası Maniştusu, ardından da amcası Rimuş'un çıktığı düşünülürse buradaki bilgi yanlışlığı giderilecektir. Söz konusu bu hataya düşülmesinin nedeni kuvvetle muhtemel olarak bu iddiayı ortaya atan bilim adamının yaşamış olduğu dönemde Akadlılara dair mevcut bilgilerin yetersiz oluşudur. Detaylı bilgi için Bkz.: Spence, 1920: 47.

UTU, yıldız tanrı İnanna ve ay tanrı Nannar'ın (Sin) kenti pozisyonunda olan Ur kentini yöneten kralların Lagaş kralı Gudea'nın²⁰ ölümünden sonra Nippur ve daha güneydeki Larsa ve Uruk üzerinde ciddi bir otorite kurmuş olduklarını görmekteyiz. Yaklaşık olarak yüz yirmi yıl sürmüş olan bu hanedanlığın kralları kendilerini "Dört bir yanın kralı" olarak nitelemiş ve böylelikle bir çeşit güç gösterisi yapmışlardır. Dini değişikliklere baktığımızda ise daha önce gök tanrısının rahipleri olarak anılan Uruk'taki rahiplere artık Ay tanrısının rahipleri denilmeye başlanmış ve bunun yanı sıra Tanrı Enlil'in kutsal kenti Nippur'da Ay tanrısı Nannar'a tapınması III. Ur Kralı Şulgi'nin (Dungi) iktidarı boyunca resmen kabul edilmiştir (Mackenzie, 1915: 130; Hout vd., 2000: 258). Nippur kentindeki otoritelerini daha da arttırmak ve kenti kontrol altında tutmak isteyen III. Ur krallarının kendilerini Ekur Tapınağı'nın en üst görevlisi olarak tanımlamalarının yanında Nippur kentinin dini ve siyasi yönetimini çeşitli ailelerin yönetimine vermiş oldukları görülmektedir. (Hallo, 1972, 88; Michalowski, 1991: 49)

Dini ve siyasi açılardan önemli bir yere sahip olan Nippur kenti aynı zamanda dönemin en önemli ilim merkeziydi. III. Ur Kralı Şulgi dönemine tarihlenen çivi yazılı belgelerde Kral Şulgi ilmi eğitim faaliyetlerine büyük bir önem verdiğinden bahsetmektedir. Hem Ur hem de Nippur kentlerinde astronomi ve matematik gibi bilimlerle ilgilenen okullar yaptırıldığından bahseden kral, bu faaliyetleri ile hem ardılları hem de Erken İsin krallarının ilham aldığı kişi olmuştur (Hallo, 2010: 77).

Mezopotamya tarihinin büyük bir bölümünde önem arz eden Nippur kenti, Babil kralı Hammurabi'nin tahta çıkmasının ardından Babil kentinin bölge siyasetinde en etkin merkez haline gelmeye başlamasıyla gözden düşmüş ve önemini kaybetmeye başlamıştır. Hammurabi'den sonra Babil tahtına çıkmış olan diğer krallar döneminde de devam etmiş olan bu gözden düşüş, Nippur kenti ve baş tanrısı Enlil'in taşınmış olduğu dini ve siyasi önemin Babil kenti ve onun baş tanrısı Marduk'a geçmesiyle son bulmuştur (Schneider, 2011: 59). Buna rağmen Mezopotamya'daki Eski Babil Dönemi'nin (MÖ 1900-1600) büyük çoğunluğunda Nippur kenti bölgenin başta gelen eğitim merkezi olmayı sürdürmüştür (Hallo, 2010: 60).

3.4. Siyasal Otoritenin Oluşması

Mezopotamya'nın tarih öncesi döneminde ilk teşkilatlı yapı olarak aile kurumu karşımıza çıkmaktadır. Aile kurumunun oluşmasından sonra aynı soydan ve kandan geldiklerini düşünen daha kalabalık insan topluluklarının bir araya gelerek oluşturdukları ve kolektif bir anlayışa sahip olan klanlar ortaya çıkmıştır (İşçi, 2016: 16). Neolitik Dönem'den itibaren kabile yaşantısına başlayan insan toplulukları bu dönemle birlikte tarımsal üretim faaliyetlere başlayarak ihtiyaç fazlası toplumsal artı ürünü tapınaklarda toplama yoluna gitmişlerdir. Tapınakların merkezini oluşturduğu köyler zamanla artan nüfusları ile birlikte kent yapılarının ilk örneklerini oluşturmuşlardır. İlk dönemlerde siyasal, ekonomik ve dini görevliler arasında belli bir ayırım görülmemiş, reis, büyücü, kâhin, astronom, ihtiyar heyeti ve rahip gibi yöneticiler birbirlerinin yerine rahatlıkla geçebiliyorlardı. Ancak MÖ III. binyılın başlarından itibaren bu görevlilerin etki alanları arasında bir keskinleşme, mesleki ayrışma ve uzmanlaşma görülmeye başlamıştır. Bu mesleki ayrışmanın krallar ve ruhban sınıfının kutsallaştırılması ve yüceltilmesini beraberinde getirdiğini görmekteyiz. Oluşmaya başlayan bu kentlerin çevresinde kümelenen köyler, yapmış oldukları tüm üretim faaliyetlerine rağmen kendi hayatlarını idame etme ve zaruri ihtiyaçlarını karşılama

²⁰ Bkz.: Resim 7.

hususunda birbirlerine muhtaç hale gelmişlerdir. Bu muhtaçlığın doğal bir getirisi olarak, etrafında birleşebilecekleri sosyal ve siyasal bir olguya ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç çerçevesinde kurulan ekonomik, siyasal, askeri ve toplumsal birliktelik beraberinde getirmiş olduğu duygusal ve düşünsel birliktelikle daha kuvvetli bir yapıya bürünmüştür. Bu birleşme ile birlikte ülkedeki tüm işlerin kontrol içerisinde yürütülme gerekliliği ortaya çıkmış ve böylece birbirini denetleyerek ülkenin refah ve güvenliğini sağlayan toplumsal, dinsel ve siyasal kontrol mekanizmaları ortaya çıkmıştır. Bu denetleme mekanizması içerisinde bulunan unsurları toplumsal artı üreten ve kendi içerisinde çeşitli katmanlara bölünmüş olan çiftçiler, toplumsal artıyı denetleyen egemen kesim, toplumsal düzeni içte ve dışta koruyan ordu, ülkenin ekonomik, siyasal ve toplumsal işlerini düzenleyen yönetici sınıf ve ülkede düzenin sağlanması amacıyla hazırlanmış yasalar oluşturmaktaydı. Tüm bu unsurların bir araya getirilmesi ile dinsel bir ideoloji çerçevesinde şekillenecek olan devlet sisteminin ilk örnekleri olan Kent Devletleri oluşturulmuştur (Mumford, 2007: 54; Şenel, 2014: 45-46).

Tanrının evi veya kralın evi gibi simgesel yapıların henüz bulunmadığı bu dönemde tam anlamıyla güçler ayrılığı anlayışı oluşmamıştır. Dönemin yönetici profili hakkında bilgiler elde ettiğimiz kabartmalar, mücevherler veya heykeller gibi sanat eserlerinden bu konuda önemli bilgiler elde etmekteyiz. Bu sanat eserlerinden edindiğimiz bilgilere göre toplumun başındaki yönetici kişi birden fazla iş ve görevi bulunan bir şef, bir eşraf üyesi veya bir bey profili çizmektedirler. Örneğin Uruk kentinin "rahip kral"ı ülkedeki dini işleri yürütmesinin yanı sıra, askeri organizasyonları yönetme, ava çıkma gibi işleri yürütmekteydi. Kentleşme sürecinin ilk adımlarının yaşandığı bu dönemde kentlerin yönetimini sağlayan belli bir ruhban sınıfı henüz oluşmamış olup, kentin yönetimi kentte yürütülen bütün faaliyetleri kontrol, idare ve temsil eden saygın bir kişinin elindeydi. Bu idari yapı, MÖ III. binyılda ortaya çıkacak olan krallar, prensler, rahipler, askerler, komutanlar, zanaatkarlar ve çiftçiler gibi unsurlara sahip yeni bir düzenin temellerinin atıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Hout vd., 2000: 50-51).

Neolitik dönemle birlikte başlayan tarımsal üretim sonucunda nüfus artışı yaşayan kentlerde, kent sakinlerinin kontrolleri dışında gelişen sel ve kuraklık gibi doğa olayları ve çekirge istilaları gibi afetler sonucunda başka şehirlerden gıda ürünleri takviyesi yapılamayınca kentlerde kıtlık çekilmeye başlanmış ve insan ölümleri hat safhaya ulaşmıştır. Tarım arazilerinde yaşanan su baskınları veya tarımsal ürünlerin harap olması gibi hayati durumlarda ne yapacağını bilmez bir psikolojiye bürünen ve çaresizliğe kapılan halk, içinde buldukları bu olağanüstü şartlardan kurtarabilmek için kendinden emin, verdiği hızlı ve kritik kararlarla toplumu yaşamış olduğu sıkıntıdan kurtaracak bir kişiye itaat etme gereksinimi duymuştur. Bu şartlar altında kendini kutsal güçlerle donatan kral, şehir toplumunu kendi benliğiyle birleştirmiş ve tüm vatandaşların kaderini elinde tuttuğunu ileri sürmüştür. Kendinden emin ve otoriter kralların emirleri ile gerek imar ve inşaa faaliyetleri yürütülüyor, gerekse de savaşlar organize ediliyordu. Krallar tüm bunları yaparken de hem şehir toplumunun fiziki gücünden hem de tanrıların manevi gücünden destek alıyordu. Yeni oluşmaya başlayan kent kültürü içerisinde en önemli öge haline gelen tanrı kavramı doğrultusunda köy kültüründen kalma gelenek ve görenekler bile değişime açıktı. Oluşan yeni kültürle birlikte çiftçiler sadece kendine ve ailesine yetecek kadar üretim yapma anlayışını terk etmiş, kral ve ruhban sınıfının refahını sağlamak gayesiyle çok daha fazla üreterek artı ürün oluşturmayı kendisine bir görev bilmiştir (Mumford, 2007: 46, 48, 57).

Sumer Kral listesinden edinmiş olduğumuz bilgilere göre Kiş kenti savaşta yenilince krallık Uruk kentine geçmiş ve Uruk'un kent tanrısı olan güneş tanrısı UTU

hem baştanrı hem de kral pozisyonuna geçmiştir. Bu yüceleştirme hareketleri ile birlikte, ruhban sınıfı mensuplarının zamanı ölçme, mevsimleri tahmin etme, sahip oldukları geometri ve matematik bilgileri sayesinde sınırları çizibilme gibi yetenekleri sayesinde toplum içerisinde elde etmiş oldukları ayrıcalıklı konumlarını daha da yüceleştirmiş, tapınakların yapılmasını organize etmiş ve böylelikle ruhban sınıfı toplum içerisinde yönetici bir rol üstlenmiştir (Şenel, 1982: 239; Mumford, 2007: 54-55). Uruk dönemi kentlerinin şehir hayatındaki idari, ekonomik, kültürel ve toplumsal işleri organize ederek bu işlerin aksamadan yürütülmesini sağlayan ruhban sınıfı mensupları kentin en büyük yapısı olma özelliğini taşıyan tapınaklarda ikamet etmekteydi (Şenel, 1982: 236). Tüm bunlardan ötürü, oluşturulmuş olan idari sistemin başında ruhban sınıfı mensuplarının olduğu kuvvetli bir ihtimal olması ile birlikte ilk laik yöneticilik kavramının nasıl ortaya çıkmış olduğu hakkında kesinlik arz eden bilgimiz bulunmamaktadır. Bu hususta kabul edilen görüşler arasında en kuvvetlisi savaş dönemlerinde en iyi askerler arasından seçilmiş karizmatik geçici yöneticiler oldukları ve geçici olarak elde ettikleri bu gücün zamanla daimileşerek kurumsal bir hal aldığıdır (Crawford, 2015: 30). Ancak şehirlerin büyümesi ve bir kralın birden çok şehir üzerinde hakimiyet kurması ile "Ensi"lerin iş yükünün arttığı görülmektedir. Kendisini "Kiş Kralı" olarak tanımlayan, Erken Hanedanlık II dönemi krallarından Mesilim'in bilinen ilk sarayı yaptırması ve "Ensi"lerin bu iş yükünü azaltmak amacıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayırması bilinen ilk laikleşme hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kınal, 1983: 120).

MÖ III. bin başlarında Sumer kentlerinin varlık gösterdiği Mezopotamya'da tanrının mülkünü tanrı adına yönettiğine inanılan ilk yönetici sınıf olarak ruhban sınıfı görülse de laik diye niteleyebileceğimiz yeni bir yönetim sisteminin ortaya çıkmasıyla krallar ve gösterişli ikametgâhlarda oturan asiller sınıfı oluşmaya başlamıştır (Şenel, 2014: 50; Harman, 2015: 47). Krallık ilk başlarda tanrılar tarafından atandığına inanılan bir kişinin tanrıların vekili olarak boy gösterdiği bir anlayışa göre şekillenmekteydi. Ancak bu vekillik savaş zamanlarında askeri kişilerin elindeyken barış zamanlarında ruhban sınıfının eline geçiyordu. Birbirlerine komşu kent devletleri arasındaki mücadeleler arttıkça askeri görevlilerin önemi dini görevliler ve barış zamanlarındaki diğer görevlilere kıyasla daha da artmıştır. Tüm bunlardan dolayı ruhban sınıfı ve askeri sınıf arasında bir güç mücadelesi ortaya çıkmıştır (McNeill, 2015: 41). Öyle ki, birbirinden bağımsız kent devletleri arasında sık sık toprak ve su kaynakları nedeniyle askeri mücadeleler meydana geliyordu. Bu mücadelelerin yanı sıra çevredeki göçebe topluluklar da şehirlere yağmacılık akınlarda bulunabiliyordu. Tüm bu olumsuz koşullar karşısında askeri güç ön plana çıkınca askerlerin önemi gün geçtikçe daha da artmıştır. Uruk dönemi silindir mühürlerindeki savaş tasvirlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde şehir devletlerinin yönetiminde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Rahip yöneticiler savaş dönemlerinde kentin savunulabilmesi için askeri yeteneklere sahip kişileri orduyu yönetmesi için geçici süreyle göreve getiriyordu. Ancak geçici süreyle göreve getirilen bu komutanlar savaşı kazansa da kaybetse de önemleri artmakta, buna karşılık ruhban sınıfının otoritesi gün geçtikçe etkisini kaybetmekteydi. Çünkü ruhban sınıfı tarafından atanan bu komutanlar savaşı kazanırsa ruhban sınıfına karşı bir güç mücadelesine girişiyordu. Eğer kaybederse, savaşı kazanan düşman ordusunun başında bulunan kumandan, ele geçirdiği şehirdeki tüm kaynakları kendi tekelinde toplayabilmek için ruhban sınıfına karşı güç mücadelesine girişiyordu. Anlaşılan o ki, siyasal yapıda önemli değişikliklere neden olacak bu gelişmenin temelinde yatan neden tarihin her döneminde olduğu gibi ekonomik nedenlerdir. Savaşların sıklaşması üzerine bu komutanlar uzun süre üstün bir güce sahip olmuş ve bu

gücün getirdiği özgüvenle bazı sivil işlere de karışmaya başlamışlar, güçleri ve önemleri arttıkça kenti savaş dönemleri dışında da yönetmek istemişlerdir. Askerlerin yönetimi ele geçirmek için içerisine girmiş oldukları bu faaliyetler sonucunda ruhban sınıfı ile araları açılmış ve karşılıklı güç mücadelesi başlamıştır. Bu erk mücadelesini MÖ III. binyılda asker kökenli kişiler tarafından Nippur ve Hafaje (Tutub) gibi kentlerdeki İnanna tapınaklarının yanı başında büyük sarayların yapılması izlemiştir. Yönetimde bir nevi laikleşmeye doğru gidildiğinin ispatı niteliğinde olan bu durum güçlü krallar tarafından özel mülkiyet anlayışının oluşturulmaya başlandığının en önemli kanıtıdır. Bu mücadele sonucunda asker kökenli yöneticiler galip gelmiş, ruhban sınıfı mensubu yöneticiler yerine asker kökenli krallar geçmiştir. Asker kralların yönetimi ele geçirmesiyle, tapınaklarda toplanan ve daha önce ruhban sınıfının kontrolünde olan artı ürünün kontrolü de asker kökenli kralların denetimine geçmiş, savaşlarla ele geçirilen yeni topraklar tapınağın kontrolüne bırakılmamıştır. Tüm bu güç mücadelesinin sonucunda ruhban sınıfı gün geçtikçe güç kaybederken askeri bir yönetimi benimseyen krallar her geçen gün güçlerine güç katmıştır. Ancak krallar dinin toplum üzerindeki gücünü de bilmekteydiler. Bundan dolayıdır ki ruhban sınıfının elindeki toprakların, kralların hükümdarlığını onaylayarak meşru göstermeleri şartıyla kendilerinde kalmasına müsaade edilmiş, tapınakların işleyişine ve iç işlerine karışılmamıştır. Böylelikle karşılıklı menfaatler çerçevesinde yeni bir düzen oluşturulmuş ve ülkenin yönetimini kaybeden ruhban sınıfı, kralların her nevi savunucusu ve onaylayıcısı olma görevini üstlenerek yönetici sınıfın yanında kendine yer bulmuştur (Şenel, 1982: 236-237; McMahon, 2013: 36; Şenel, 2014: 50-51).

İlk şehir devletlerindeki siyasal yapının oluşturulmasında tanrılar arasındaki hiyerarşik sistemin rol model olarak alındığı görülmektedir. Baş tanrının etrafında teşkilatlanmış olan daha düşük mevkilerdeki tanrılar gibi kralın etrafında da daha alt ve farklı pozisyonlarda memurlar teşkilatlanmıştır (Bottéro, 2012: 237). Ancak çeşitli kurumları ile teşkilatlanan şehir devletinin başında bulunan kral kendini meşrulaştırabilmek için doğaüstü bir kuvvetin de onayına ihtiyaç duymaktaydı. Bu bağlamda krallar kendilerini cennet ve yeryüzü arasındaki bağlantıyı sağlayan bir aracı konumuna yükseltmişlerdir. Bazı zamanlarda kralları ruhban sınıfı mensuplarının seçtiği görülmekle birlikte, tahtı gasp etmek yoluyla ele geçiren bir kral da kendini meşrulaştırmak için tanrısal bir işarete ihtiyaç duymaktaydı. Çünkü krallığın manevi varlığı açısından Eski Sumer Kral Listesi'ne baktığımızda krallığın cennetten yeryüzüne indiği vurgulanmaktadır. İnanca göre tanrı tarafından seçilmiş olan beş krala "arınmış... yerlerde" beş kent verilmiştir. Bu kentler Eridu, Badtira, Larak, Sippar, Şurupak olup, bu kentlerin her biri birer kült merkeziydi. Söz konusu Kral Listesi'nde krallığın ilk olarak Eridu kentine indiği, ardından tanrılar tarafından bir şehirden alınıp bir diğerine verildiği görülmektedir (Şenel, 1982: 239; Mumford, 2007: 54-55).

Er Hanedanlar III Dönemi ile birlikte tapınak temelli yönetim anlayışından askeri temellere dayanan yönetim anlayışına geçişin bir sonucu olarak hükümdarların siyasi gücünün arttığı ve buna karşılık ruhban sınıfı mensuplarının geri plana düştüğü görülmektedir. Bununla birlikte toplumun gündelik yaşamına dair diğer alanlarda da pek çok değişim meydana gelmiştir. İlk başlarda şehrin topraklarının tümü şehir tanrısına ait olup, bu toprakların işlenmesi tanrılarının vekili konumundaki ruhban sınıfı mensuplarının tekelindeyken, Er Hanedanlar III Dönemi'nden itibaren saraylarda yaşayan asker kökenli yöneticiler de önemli miktarda toprak sahibi olmuş ve kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak amacıyla yandaşlarına topraklar bağışlamışlardır. Bu dönem itibarıyla bahçeler, hurmalıklar ve evlerin özel mülkiyet kapsamında değerlendirildiğine dair önemli kanıtlar bulunmaktadır. Böylece ülkedeki tarımsal

üretim faaliyetlerinin büyük çoğunluğu sarayın kontrolüne geçmiş, şehirlerin kurulduğu ilk dönemlerden beri süregelen tarımdaki tapınak tekeli son bulmuştur (Crawford, 2015: 229). Krallığın ekonomik gücünün ve kralın toprak mülkiyetinin artması ülkedeki bölük pörçük siyasi anlayıştan daha bir merkezi siyasi anlayışa geçişte önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, Sumer ve Akad dönemi kentlerinin yöneticileri konumunda olan Patesilerin iktidarı güç kaybetmiş, bu yöneticiler merkezi otorite tarafından atanan ve görevden alınan sıradan bir memur pozisyonuna düşmüşlerdi. Gün geçtikçe iktidarlarını güçlendirmeye devam eden krallar son bir hamle olarak kendilerini tanrılaştırma yoluna gitmişlerdir (Diakov ve Kovalev, 2014: 93). Eski Mezopotamya'da inanç sistemlerinin etkisinden tamamen bağımsız olarak planlanmış bir siyasi gücün var olması olasılık dışıdır. Tanrı krallık kavramı bu etkinin en önemli göstergelerinden biri olup yönetim ve dinin iç içe geçmesinin en ileri boyuttaki görüntülerinden biridir. Bu iki güç, politik olanın daha maddi, daha dünyevi ve daha gerçek olması yönleriyle birbirlerinden farklıdır (Morrison, 2012: 267). Tanrılaştırılmış Mezopotamya krallarına yalnızca yöneticisi oldukları kentin tapınaklarında değil tanrıların dünyevi temsilcileri olarak etkilerini hissettirdikleri tüm şehirlerde de tapınılması kralların tanrı krallık vasfını kullanarak siyasi güç ve otoritelerini sağlamlaştırması açısından önemli bir yer tutmaktaydı. Kralların toplum nezdinde ilahlaşmasından sonra bu durumu politik bir araç haline getirmesi dinin ülke siyaseti ve ülke üzerinde egemenlik kurmak isteyen yöneticilerin geleceği açısından kilit bir rol üstlendiğinin en önemli göstergelerinden biridir (Frankfort, 1978: 301).

Ülkedeki yönetimi ele geçiren asker kökenli yöneticiler kendi hanedanlarını kurmuş ve yönetim şeklini babadan oğla geçen veraset sistemine dayalı krallık rejimi olarak teşkilatlandırmışlardır. Savaş zamanlarında ruhban sınıfın tarafında mı olacağı yoksa kralın yanında mı saf tutacakları belli olmayan vatandaşlardan kurulu düzensiz ordular yerine krala bağlı saray ordularını kurarak düzenli ordu teşkilatını hayata geçirmişlerdir. Ülkenin bürokratik yapılanmasında da köklü değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Okuma yazma bilen kişi sayısının yetersizliğinden dolayı ilk etapta ruhban sınıfı mensuplarını ülkenin idaresindeki çeşitli yöneticilik ve memurluklara getiren krallar, sivil halk veya askerler arasından okuma yazma bilen kişilerin yetiştirilmesi ile yöneticilik ve memurluklara bu kişileri getirmiş, böylece devlet mekanizması içerisinde kendilerine yer edinmiş olan ruhban sınıfı mensuplarını tasfiye etmiştir. Hayata geçirilen bir başka yenilik de hukuk alanında olmuştur. Bu bağlamda ruhban sınıfının menfaatlerini koruyan sözlü yasalar terk edilerek, yine bu sözlü yasalardan ilham alınan ancak ruhban sınıfın değil kralların menfaatlerini koruyan ve özel mülkiyet anlayışını esas alan yazılı yasalar oluşturulmuştur (Şenel, 1982: 277).

Er Hanedan II Dönemi'nden itibaren başladığını gördüğümüz siyasi erk elde etme amacını güden çatışmaların son bulması yeni bir yönetici merkezin ortaya çıkması ile sağlanmıştır. Bu durum, bir sonraki dönemin başlarında tereddütler içerisinde başlayan siyasal birlikler kurma denemelerinin daha sonraları giderek kalıcı bir hal alması sonucunu doğurmuştur. Ancak, bu merkezi siyasal birliğin, yüzlerce yıl güçlü ve sağlam temellere dayalı yerel çıkarların ön planda olduğu bir düşünce sistemi karşısında var olma çabası başarısızlıkla sonuçlanmış ve kurulan geçici siyasal birlikler kısa sürede çökerek yerini birbirinden bağımsız yerel yönetimlere bırakmıştır. Bu siyasal birlik denemelerinin başarısız olmasında kent tanrılarının yeryüzündeki temsilcisi konumunda olan ruhban sınıfı mensuplarının ülkede meydana gelen siyasal çekişmelerde taraf tutmalarının önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Nissen, 2004: 165).

Bu gelişmelerin yaşandığı dönemin Lagaş kentinde Urukagina adlı bir kişinin MÖ 2415 yılı dolaylarında ruhban sınıfının iktidarını yaktığını ve iktidarı gasp etmek

yoluyla ele geçiren bu kişinin ruhban sınıfı mensuplarının kullandığı "Patesi" unvanı yerine "Lugal" unvanını kullandığını görmekteyiz. Kentlerdeki siyasi ve dini işlerin yanı sıra hukuki işlerle de ilgilenen yargıçlar olan "Patesi ya da İshakku"lar, artık krallar tarafından atanan ve sürekli teftiş edilen bir konuma indirgenmişlerdir (Lutz, 1924: 439). Er Hanedanlar III Devri'nin (MÖ 2550-2350) sonlarına doğru hakimiyeti görülen Lagaş kentinin kralı Urukagina'nın yazdırttığı tabletlerinden öğrenildiğine göre ruhban sınıfı ve asker kökenli krallar arasında bir nüfuz mücadelesi başlamıştır. Urukagina reformları ya da yasaları olarak adlandırılan metin, ruhban sınıfı ile asker kökenli laik yöneticiler arasındaki hakimiyet mücadelesi hakkında önemli bilgiler vermesinin yanı sıra şehirdeki yeni yönetim şekli ile birlikte ortaya çıkmış olan laik yöneticilerin meşruiyetlerini sağlayabilmeleri için dinin desteğini almaları gerektiğinin vurgulanması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Eski Mezopotamya'da kullanılan ve belki de en laik yönetici pozisyonunda olan "Lugal", daha karakteristik ve diktatör bir yapıya sahip lider tipini yansıtmakta ve genel bir görüş olarak dönem toplumunun tarihin başlangıcı olarak kabul ettiği tufandan sonra cennetten Kiş kentine indiği düşünülen krallığın başında bulunmaktaydı. MÖ III. binyılın ikinci yarısına gelindiğinde bahsettiğimiz yönetsel anlayışta bir dizi değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Akad İmparatorluğu ve III. Ur Hanedanlığı gibi bölgesel devletlerin başındaki yöneticiler daha önce şehir yöneticileri tarafından kullanılan "Lugal" unvanını kullanmaya başlamış ve şehir yöneticisinin rütbesi "Ensi" statüsüne indirilmiştir (Woolley, 1965: 93; Şenel, 1982: 237, 239; Kramer, 2002: 80-81; Nissen, 2004: 160; Beaulieu, 2007: 167; Memiş, 2012b: 166; Crawford, 2015: 31).

Oluşmaya başlayan emperyalist devlet anlayışıyla ise yöneticilerin yeni unvanlar benimsedikleri görülmektedir. Erken Hanedan Döneminin sonunda Lugalzaggessi yeni bir unvan olarak "Ülkeler Kralı" unvanını kullanmaya başlamıştır. Bu unvan karşılaştığımız tüm ülke üzerindeki hükümdarlık fikrinin bir şehir devleti yöneticisinden ayrılan ilk şeklidir. Aslına bakacak olursak, Lugalzaggessi'nin hakimiyeti Kiş, Ur ya da Lagaş yöneticileri tarafından daha uzun ya da daha kısa dönemler için onun zamanından çok daha önce uygulanandan farklı değildi. O da tek bir şehrin yöneticisi olarak ortaya çıkmış, ulusal tanrı Enlil'in gelenekleri ile uyum içerisinde olmuş, ulusal hakimiyeti tanrı Enlil tarafından onaylanmış ve itibarlı hale getirilmiştir. Fakat Lugalzaggessi atalarından farklı olarak daha geniş topraklara ulaşarak komşu bölgelerin yağmacı toplumları üzerinde hakimiyetini kabul ettirmiştir. Hükümdarlığın Lugalzaggessi'ye tanrı Enlil tarafından verildiğini dönemin çiviyazılı tabletlerinde geçen "Tüm ülkelerin (kukur) kralı Enlil, Lugalzaggessi'ye ülkenin (kalama) krallığını verdiğinde..." ifadesinden anlamaktayız. Bu ifadeden hareketle dönemin devlet yöneticilerinin iktidarlarının tanrılar tarafından onaylanması uygulamasının sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra başrahip unvanını da alan Lugalzaggessi ile birlikte Sumer'in ulusal devlet yönetiminin başladığını görmekteyiz. Gudea'ya ait başka bir metinde de bu durum açıkça belirtilmektedir. Bu metinle şehir yöneticisi, şehir tanrısı ve büyük panteonun hiyerarşik ilişkisinin açık bir izlenimini elde etmekteyiz (Frankfort, 1978: 226-227; Şenel, 1982: 240).

Sahip oldukları konum bakımından krallar siyasal merkezileşmeyi yansıttıkları gibi, dönem dönem tanrılar gibi kralların adlarına da yeminler edildiğini ve çıkan her nevi anlaşmazlıkta arabuluculuk yaptıklarını görmekteyiz. Gerek üstlendikleri ilahi misyon gerekse de bu misyonun getirdiği unvanlar ile kutsallaşan krallar, ilahi güçlerini ülkenin dört bir tarafında hissettirebilmek amacıyla mahiyetlerindeki görevliler ile ülkeyi dolaşmalarının yanı sıra gerçek boyutlarda yapılan kraliyet heykellerinin ülkedeki tüm tapınaklara yerleştirilmesiyle de ülkedeki ilahi varlıklarını pekiştirmeyi

amaçlamışlardır. Tüm bu kendilerini yüceltme çalışmalarının en ileri noktası olarak göklere çıktıklarını ve tanrılar panteonunda yer alarak sahip oldukları şehirdeki güvenliğin, zenginliğin ve huzurun sağlayıcıları oldukları düşüncesini ülkedeki vatandaşların zihinlerine yerleştirmişlerdir (Kuhrt, 2013, 1: 70-71).

3.5. Tapınakların Ortaya Çıkması ve Sahip Oldukları Önem

Kentleşme süreci başlamadan önce kabileler halinde yaşayan insan toplulukları için en önemli meseleler; hayatlarını idame ettirebilmeleri için gerekli olan iâşenin sağlanması, güvenlik ve üremedir. Tanrı kavramının yeni yeni oluşmaya başladığı ve bu doğrultuda herhangi bir tapınak yapısının görülmediği bu dönemde insanlar doğada vuku bulan olayların belli bir düzenleyicisinin olduğuna inanmaktaydılar. Bu düşünüş tarzının bir getirisi olarak da kendilerini heyecandıran dağlar, nehirler, volkanlar, depremler gibi doğal yapı ve olayları belli ruhlar veya ilahi güçlerle bağdaştırma yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede ortaya çıkmış olan sihirsel davranış ve düşünüş, insan topluluklarının yaşamında önemli bir yer tutmaktaydı. Günlük yaşamlarını sürdürebilmek için elzem olan koşulların sağlanmasında bu düşünüş ve davranış tarzı etkin bir role sahipti. Örneğin bu dönem insanların ava çıkmadan önce çeşitli törenler düzenlediği ve böylelikle doğadaki işleyişin mimarı olan otoritenin desteğini almak istedikleri görülmektedir. Şüphesiz bu sihirsel törenler doğadaki hayvanların sayılarını arttırmazdı ancak yapılacak olan avın bol olmasını sağlayabilirdi (Şenel, 2014: 31-34). Köy yaşamının ortaya çıkmasından sonra MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren bu köylerin, merkezinde bir tapınağın bulunduğu ve başında ruhban sınıfı mensubu bir yöneticinin bulunduğu belli bir başkent in çevresinde toplanmaya başladığını ve böylelikle siyasal bir yapının teşkil edilmeye başlandığını görmekteyiz. Birbirinden bağımsız bir yapıya sahip olan bu şehirlerin yönetiminde monarşik bir anlayış ile devletin başında bulunan kişilerin, siyasal bir örgütlenme ile kendi hanedanlık ailelerini oluşturdukları ve çeşitli görevleri yürütmekle yükümlü memurlardan oluşan teşkilat yapısının görüldüğü krallık yönetimine benzer tapınak eksenli bir yönetim sistemi benimsenmiş oldukları görülmektedir. Ekonomik açıdan kendine yetebilen bu kentlerin başlarında bulunan birbirinden bağımsız yöneticiler adeta tek adam olmuş ve yasama, yönetim ve yargı erklerini kendi bünyesinde toplamışlardır. Kanunların yapılması ve yayılması, adaletin sağlanması ve korunması gibi sorumlulukları olan kent yöneticisi, gerektiğinde kent tanrısı ile irtibata geçebilmesi ile söz konusu bu ayrıcalıklı konumunu daha da güçlendirmiştir. Kentleşme öncesi köy yaşamında ortaya çıkmış olan tanrılar bir panteonda toplanmış ve başkent in şehir tanrısı oluşturulmuş olan bu panteonun baş tanrısı ve kralı olarak kabul edilmiştir (Jacobsen, 1943, 160; Bottéro, 2012: 259).

Sumerliler dönemine ait çivi yazılı belgeler ve yürütülen kazı faaliyetlerinden elde edilen bilgilere göre kent tanrılarına ve diğer tanrılara ibadet üzere her kentte birden çok tapınak bulunmaktaydı. Ancak bu bilgiler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa, tüm ülkedeki tapınaklar içinde en büyük öneme sahip dört tapınak ile karşılaşmaktayız. Bu tapınaklar: Kahraman savaş tanrısı Ningirsu'ya adanmış olup Girsu kentinde bulunan Eninnu tapınağı, tanrılar panteonunun lideri olan Tanrı Enlil'e adanmış olup Nippur kentinde bulunan Ekur tapınağı, Sumer su tanrısı olan Tanrı Enki'ye adanmış olup Eridu kentinde bulunan E'engurra tapınağı ile aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya adanmış olup Uruk kentinde bulunan Eanna tapınağıdır (Kramer, 1988b: 1).

"Tanrının evi" olarak kabul edilen ve kentlerin en büyük yapıları olan tapınakların adlandırılmasında günümüze ulaşan çiviyazılı metinlerde farklı ifadeler

kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu farklılıklar kuşkusuz metinlerin farklı zaman, kültür ve dillere sahip şehirlerden gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Sumer günlük hayatında kullanılan *é*, Akadca'da varlığını gördüğümüz *bītu*, Ugarit dili içerisinde yer alan *bētu*, İbranice'deki *bayt* ve Fenikece'deki *bēt* gibi "ev" anlamına gelen sözcüklerin normal bir ev için mi yoksa "Tanrının evi" olarak kabul edilen tapınak için mi kullanılmış olduğu ancak metin içerisindeki kullanımlarından hareketle çözülebilmektedir. Bu adlandırmaların yanı sıra çeşitli dönemlerde ve yerlerde Sippar veya Larsa'daki Güneş tanrısı Şamaş'ın tapınağı olan Ebabbar, "beyaz tapınak," örneğinde olduğu gibi tapınakların adlandırılmasında özel isimlerin kullanıldığı da görülmektedir. Bu tapınakların MÖ III. binyıldan itibaren bütün büyük Sumer kentlerinde birer dini komplekse dönüşmüş olduğu görülmektedir. Bu kompleks yapılar, elimizdeki mevcut verilere göre bildiğimiz yaklaşık 70 tapınağın çok az bir kısmını oluşturmaktaydı. Söz konusu tapınaklar eğer kentin ana tapınağı ise kent tanrısı burada ikamet etmekteydi. Bu doğrultuda Nippur'da Enlil, Asur'da Aşşur, Babil'de Bel Marduk, Sippar'da Şamaş, Sur'da Melkart gibi kent tanrıları vardı. Bundan dolayı kompleks bir yapı olma özelliği taşıyan bu tapınakların sıradan evlerden ayırt edilmesi daha kolaydır. Diğer tanrılar ise, ya baş tanrıya ait olan ana tapınakta ya da kentin çeşitli bölgelerinde bulunan küçük tapınaklarda kutsanmaktaydı. Ancak bu tanrılardan çoğunun ikamet ettiğine inanılan ve sayıları kompleks ibadethanelere göre daha çok olan küçük tapınakların evlerden ayırt edilmesi daha güçtür (Hout vd., 2000: 102; Bordreuil vd., 2015: 476).

Mezopotamya tarihinin erken dönemlerinin sonuna kadar tanrıların sahip oldukları kentlerin yüce yöneticisi olduğu ve ruhban sınıfı mensuplarının da tanrıların emir buyurduğu işleri yürütmekle yükümlü vekiller olduğu düşüncesi hakim görüş haline gelmiştir. Dini açıdan pek çok gelişmenin görüldüğü bu dönemde kentlerin merkezinde yer alan büyük tapınaklar inşa edilmiştir. Bu tapınaklara kutsal bir misyon yüklenmesinin yanı sıra tapınaklarda bulunan ve insan biçimli olarak yapılmış olup karşısında ibadet edilen tanrı heykelleri, çeşitli ritüellerle ve büyülerle kutsanmış ve böylelikle tapınakların bu ayrıcalıklı konumu daha da pekiştirilmiştir. Tapınak merkezli olarak şehirdeki işleyişin sağlanmasından sorumlu ruhban sınıfı mensupları tapınağın bu özel statüsünü kullanarak gün geçtikçe daha da güçlenmiştir. Öyle ki, düzenlenen ritüellerde halk tarafından tapınaklarda tanrılara sunulan yiyecekler bile söz konusu törenlerin ardından tapınak personeli arasında paylaşılmaktaydı (Beaulieu, 2007: 166).

Eski Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Dönemi'ne gelindiğinde sahip oldukları dini otoriteleri ile tapınakların başında olup siyasi otoriteleri ile de tüm kentin yönetiminde en üst yetkilere sahip kişilerin çeşitli unvanlarla anılmaya başladığını görmekteyiz. Şehirdeki halkın tüm ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olan bu kişiler şehir devletinin yöneticisi *Ensi* ve yüksek rahip *Sangu Mah*'tı. Dönemin tapınak toplumunun en karakteristik özelliği ise sıkı bir demokratik yapı sergilemeleridir. Kent tanrısının hükümdarlığını yansıtan bu sistemde toplumun her ferdi tanrılara hizmet etme açısından eşit bir konuma sahipti ve bu hizmet teokratik komünizm olarak nitelendirilebilecek günlük yaşamın devamı için büyük bir öneme sahipti. Bu hizmetler çerçevesinde maddi kaynaklar ve işgücü toplanır, aletler ve ham materyaller ortak bir depodan temin edilir, hasatlar, sürüler ve el sanatları ürünlerinin kullanımında *Ensi* ve *Sangu Mah*'ın toplum adına yönetici oldukları farz edilerek bu kişiler tanrının kâhyası olarak görülürlerdi (Landsberger, 1943: 91; Frankfort, 1978: 221). Şehir devletinin yönetim mekanizmasının merkezini oluşturan tapınakların ortaya çıkması ile kuşkusuz belli bir örgütlenmeye sahip olan ruhban sınıfının da ortaya çıkması kaçınılmazdır. Şehirde yürütülen bütün ayinlerin başında bulunan ruhban sınıfı mensupları, yazının

icadı ile başlayan tarihi süreçle birlikte, çok öncelerden beri tanrılar panteonunda mevcut olduğuna inanılan sistemli bir teşkilatın yeryüzüne uyarlanması yöntemiyle bir çeşit kurumsallaşmaya gitmişlerdir. Bu kurumsal yapı, ruhban sınıfının devamlılığını esas almaktaydı. Çünkü her ölümlü gibi ruhban sınıfı mensupları da öleceklerdir. Bundan dolayı ölen ruhban sınıfı mensuplarının yerine yenileri yetiştirilmeliydi. Böylelikle, tanrıların mülklerinin dünyevi yöneticisi olduklarını ileri sürerek her geçen gün daha da zenginleşen ruhban sınıfı mensupları, şehir halkını her açıdan sömürmeye devam eden dini temellere dayalı bu örgütün devamlılığını sağlayabileceklerdir (Childe, 2009: 108).

Örgütlü bir toplumsal sınıfa mensup olan ruhban sınıfı mensupları, yönetim mekanizmasının merkezi konumunda olan tapınakların inşası konusunda da bir çeşit organizatör görevi üstlenmişlerdir. Planlarının çeşitli yöntemlerle (rüyalar vb.) tanrılardan alındığı (gerçekte bu tapınakların mimarları ruhban sınıfı mensuplarıdır) ileri sürülen bu tapınakların inşasına başlamadan önce, bu tapınakların planlarının belli bir ölçek çerçevesinde kil tabletlere çizilmiş olduğuna yapılan kazı çalışmaları sonucunda ulaşılmıştır. Ayrıca Uruk'ta yapılan kazı çalışmaları sonucunda söz konusu tapınak planı kırmızı ipler ve katran yardımıyla yere çizilmiş olduğu da görülmüştür (Kramer, 2002: 183; Childe, 2009: 108-109; Demirci, 2013: 80). İnşa ettirdikleri tapınaklarla belli bir yönetim merkezine sahip olan ruhban sınıfı mensuplarının tanrılarla kurduklarını ileri sürdükleri bu yakın ilişkilerin yanı sıra su taşkınları gibi mevsimsel olayları da yapmış oldukları hesaplarla tahmin etmesi ile ilk takvim örneğini ortaya çıkarmış olduklarını görmekteyiz. Oluşturmuş oldukları takvim ile tarımsal faaliyetler için en uygun dönemleri belirleyen ve yıldızlara bakarak mevsimlerin gelişini tahmin eden Sumerli din adamları bu yolla ruhani güçlerini daha da arttırmışlardır. Çünkü astronomik çalışmalar sonucunda elde edilen bilgiler ışığında geliştirilen belli bir hesaplama sonucunda ulaştıkları bu meteorolojik tahminlerin kendilerine tanrılar tarafından verildiğini ve tanrılarla irtibata geçtiklerini ileri sürmüşlerdir (Şenel, 2014: 48; McNeill, 2015: 36). Ruhban sınıfının toplum üzerindeki egemenliğini ve saygınlığını pekiştiren bir diğer önemli husus ise, tanrılara yapılacak olan ibadetlerle tanrılar nasıl memnun edileceğini ve öfkeli tanrılar nasıl yatıştırılacağını bilmeleridir. Bu çerçevede kutsal ilahilerin türetilmesi ve bu ilahilerin ruhban sınıfı yönetiminde yürütülen törenlerde nasıl okunacağı ruhban sınıfının kontrolündeydi (McNeill, 2015: 37).

Birer tapınak kent olarak kabul edebileceğimiz Sumer Kent Devletleri'nde tapınak yapıları şehrin merkezinde, şehre hakim bir konumda bulunmaktaydı. Daha önce bahsettiğimiz gerekçelerle ruhban sınıfı mensuplarının toplum içerisinde kutsal bir konuma yükselmesinin beraberinde tapınakların da büyük bir önem kazanmış olduklarını görmekteyiz. Merkezi otoritenin makamı olarak kabul edilen bu dini yapılar, kentin hem dini hem de dünyevi tüm işlerinin yürütüldüğü yerdir. Bundan dolayıdır ki Sumer kentlerinin her açıdan gelişip büyüebilmesi tapınakların büyüüp gelişmesi ile doğru orantılıydı. Sumer Kent Devletleri'nin bir diğer önemli misyonu ise "Tanrı Ülkesi" sayılmaları ve tanrılarının bu kentlerde ikamet ettiklerine inanılmasıydı. Bu bağlamda kent tanrısının tanrılar panteonu içerisinde sahip olduğu önem onun tapınağının da önemini belirlemekteydi. Buradan hareketle Sumer tanrılar panteonunun lideri olan "Tanrı Enlil'in Evi" olma özelliğini taşıyan Ekur tapınağı tüm Sumer ülkesindeki tapınaklar içerisinde en saygın tapınağı ve inanişe göre bu tapınağın bulunduğu Nippur kenti cennetin ve yerin birleştiği yerdin (Kramer, 1988b: 7).

Ülke ile ilgili tüm meselelerin görüşülüp karara bağlandığı tapınakların yanı sıra Sumerlilere has bir mimari tarzla taraçalı bir şekilde yükselerek Babil Kulesi'nin ilk örneklerini oluşturan Zigguratlar da görülmekteydi (Bottéro, 2001a: 116; Sarıkçıoğlu,

2011: 18). Yaklaşık olarak MÖ 5000 yılı dolaylarında Sumer ülkesinin kuzeyinde bulunan dağlık bölgeden Mezopotamya'ya inen ve kendilerine Sumerliler adı verilen insan topluluğu tarafından dini olduğu kadar ekonomik amaçlarla da inşa edilmiş olan ve Nippur kentindeki Tanrı Enlil'in meşhur Ekur tapınağında da gördüğümüz üzere, "Tanrıların Dağı", "Cennetin Tepesi" veya "Dağın Evi" gibi unvanlara sahip olan Ziggurat adı verilen yapıların, söz konusu bu topluluğun yaşamış oldukları eski topraklara duymuş oldukları özlem neticesinde ortaya çıkmış olduğu kabul edilen genel bir görüştür. Uruk döneminin sonlarında kerpiçten yapılmış olan yaklaşık 10 metre eninde, 20 metre boyunda ve 15 metre yüksekliğinde bir platform üzerine inşa edildiğini gördüğümüz tapınaklar ile Zigguratların ilk örnekleri oluşturulmaya başlanmıştır (Hooke, 1953: 26; Woolley, 1965: 142; Şenel, 1982: 235; Şenel, 2014: 44). Ortaçağdaki katedraller ya da günümüz büyük şehirlerinde bulunan gökdelenler gibi ait oldukları şehrin sembolü konumunda olan Sumer Zigguratları ait oldukları şehrin sahip olduğu gücün simgesi olmalarının yanı sıra kent tanrısının ihtişamının da en büyük göstergesiydi. Çünkü Ur²¹ ve Eridu kentlerinde örneklerini gördüğümüz kare veya dikdörtgen planlarında basamaklı bir piramide benzeyen bu yapıların tepesinde tanrının evi olduğu düşünülen tapınak bulunmaktaydı (Stone, 1997: 390; Leick, 2002: 127). Bu dini yapıların ve buldukları kentlerin sahip olduğu önem dönemin Sumer ilahilerinde de açıkça görülmektedir. Bu bağlamda Tanrı Enlil'e bir yüceltme olarak yazılmış bir ilahide şu ifadeler geçmektedir:

"..... Enlil'in kutsal ikametgahı olan şehirde (Nippur),
Nippur'da, babanın sevgili tapınağı, Yüce Dağ (Ziggurat),
Bereketin tapınağı, Ekur, "lapis lazuli" evi, O tozları yükseltti,
Yükselen (yüksek) bir dağ gibi saf bir yerde dikilmiş,
Yüce dağın prensi, Enlil Baba,
Görkemli tapınağını, Ekur'un üzerine evini kurdun....."
(Kramer, 1978: 574).

Belli bir tanrının yönetiminde olan ve söz konusu tanrının ikamet ettiği yer olarak görülen tapınağın güdümündeki kentlerde toprakların büyük çoğunluğu bu tapınakların kontrolündeydi. Kent topraklarının büyük çoğunluğunun tapınak tekelinde olduğu bu sistemin çok uzun bir süre varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Öyle ki, önceleri tapınak kontrolünde olup daha sonraları siyasi iktidarın kontrolüne geçen ve tanrılara ait olduğuna inanılan toprakların, son Lagaş kralı Uruinin-gina tarafından tapınağın kontrolüne geri verildiği görülmektedir. Yazının icadı ile başlayan tarihi süreç içerisinde ilk toprak sahipleri olarak karşımıza çıkan tapınaklar, devletin kendisi olma özelliğini de bünyelerinde barındırmışlardır. Topraklardan elde ettikleri ekonomik kazanımlar ve almış oldukları vergilerle ülkedeki tüm imar ve inşa faaliyetlerini yürütmenin yanında komşu kent devletlerden veya kabilelerden gelebilecek olan tüm tehditlere karşı koyabilmek amacıyla belli bir askeri güç de oluşturmuşlardır. Çünkü bu şehir devletlerinin var oldukları coğrafyanın var olan kent devleti sayısı ile mukayese edildiğinde küçük olduğu görülmektedir. Bundan dolayıdır ki, kentler arasında sık sık tarım alanları veya su kaynakları nedeniyle çatışmalar çıkmaktaydı. Öyle ki, kutsal bir misyona sahip olan Nippur kenti haricindeki tüm şehirler (Uruk, Ur, Lagaş, Umma, Şuruppak, Adab, Kiş, Akşak, Eridu, Larsa, Bad-Tibira, Sippar vb.) birbiriyle mücadele halindeydiler. Bu mücadelelerin en dikkat çekenini ise, toprak ve sulama kanallarının paylaşılmasından doğan bir sınır anlaşmazlığı nedeniyle çıkmış olan ve daha önce değinmiş olduğumuz Umma ve Lagaş arasındaki anlaşmazlıktır (Hout vd., 2000: 72,74).

²¹ Ur Zigguratu için Bkz.: Resim 6.

Ruhban sınıfı mensuplarının yanı sıra kralların (muhtemelen rahip kral) da tapınak inşaatları ile yakından ilgilendiklerini görmekteyiz. Sumer kral listesine göre Hamazi hanedanlığından sonra varlığı belirtilen, ancak söz konusu döneme ait herhangi bir metnin henüz bulunmadığı II. Uruk Hanedanlığı'nın ardından varlığını gördüğümüz Adab krallarından Lugalannemundu bu hususta verilebilecek önemli krallardan biridir. Doksan yıl gibi abartılı bir hükümdarlık süresi belirtilen ve Adab krallarından biri olan bu kral, arkasında, hükümdarlığı döneminde ele geçirmiş olduğu toprakları ve yapmış olduğu işleri kayıt altına alan önemli bir metin bırakmıştır. Söz konusu metinde ilk olarak almış olduğu unvanları sıralayan kral, daha sonra tanrılar için tapınaklar inşa ettiğini açık bir şekilde vurgulamıştır (Kramer, 2002: 75). Bir tapınağın yapılması veya onarılmasının ardından birçok ritüel yerine getiriliyor ve çeşitli ayinler yapılıyordu. Lagaş kazıları esnasında bulunmuş olup Lagaş kralı Gudea'ya ait olduğu tespit edilen ve bu ritüelleri konu edinen iki silindir mühür üzerine yazılmış 54 sütunlu şiirsel bir ilahi aracılığıyla bu ritüel ve ayinler hakkında bilgi edinmekteyiz. Tanrıların rüyalar aracılığı ile krallara görülmesi ve çeşitli buyruklar vermesi anlayışının örneklerinden birini konu edinen metinde Lagaş Kenti'nin koruyucu tanrısı Ningirsu'nun şehir kralı Gudea'nın rüyasına girmesi ve Eninnu tapınağının inşasını emretmesi cezbedici bir üslupla verilmektedir. Abartılı bir hayal ürünü olan bu hikâyeye göre Gudea rüyasında; başında taç bulunan, aslan başlı ve kanatlı, yanında aslanlar oturmuş ihtişamlı bir kimsenin kendisi adına bir tapınak yaptırması için emir verdiğini görmüştür. Bu rüyanın ne anlama geldiğini anlayamayan Gudea, yine rüyasında Tanrıça Nanşe'ye akıl sorarak bu rüyanın ne anlama geldiğini öğrenmek istemiştir. Rüyayı yorumlayan Tanrıça Nanşe, Gudea'nın görmüş olduğu ihtişamlı kişinin Tanrı Ningirsu olduğunu ve Gudea'dan bir tapınak inşa ettirmesini istediğini söylemiştir. Kral'ın rüyadan uyandıktan sonra tanrılara kurban sunduğu ve söz konusu inşa faaliyetlerine giriştiği ve Lagaş kentinde bir tapınak inşa ettirdiği görülmektedir. Kralların dini inançları ve tanrılarla kurduklarını iddia ettikleri diyalogu kullanarak toplum üzerinde tahakküm kurma amaçlarının bir göstergesi olan bu ilahi metni, tapınakların toplum üzerinde ne denli bir olumlu etkiye sahip olduğunu göstermesi açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bu ilahi metninin krala ait silindir mühürlere yazılmış olması ise, kuşkusuz kralların kendilerini tanrıların vekili olarak görme ve gösterme eğilimlerinin bir yansımasıdır (Hooke, 1953: 25; Roaf, 1996: 99; Kramer, 2002: 183-186). Lagaş kralı Gudea'ya ait çok sayıda metin, Eski Mezopotamya'daki "Tapınak Kent" anlayışının en çok vurgulandığı metinler olma özelliğine sahiptir. Gudea'nın inşa ettirdiği yapıların yanlarında bulunan resmi yazıtların yanı sıra diğer yapılarda gördüğümüz metinler de bu doğrultuda bilgiler içermektedir. İktidarı döneminde inşa ettirdiği tapınakları bazı yıl adlarına da veren Gudea'nın bu uygulaması ne denli dindar bir kral olduğu hususunda önemli fikirler vermektedir (Nissen, 2004: 217).

3.5.1. III. Ur Hanedanlığı Dönemi Tapınaklarının Gelişimi

III. Ur Hanedanı Dönemi'ne gelindiğinde yeni tapınakların inşa edilmesi için pek çok faaliyet yürütüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda dikkat çekici olan en önemli kral, hanedanlığın kurucusu olan Urnammu (MÖ 2112-2095)'dur. Tanrı Enlil'in kendisinden bir tapınak yaptırmasını istediğini belirten kral, tapınağın inşası için gerekli olan tuğlaları çeşitli ritüeller eşliğinde yaptırdıktan sonra Enlil'in verdiği direktifler doğrultusunda Ekur adıyla bilinen meşhur tapınağı yaptırmıştır. Bu tapınağın yapımında kullanılacak olan planın yine tanrılardan alınmış olduğu inancı, Erken Sumer dönemine ait olan bu düşüncenin halen varlığını korumakta olduğunun gösterilmesi açısından

büyük bir öneme sahiptir. Görünen odur ki, geçen yüzyıllara ve değişen hanedanlıklara rağmen Sumer Ülkesi'ndeki tapınakların sahip olduğu kutsallık varlığını yitirmemiştir. Çok katlı olarak ve büyük bir özenle inşası sürdürülen bu yapıların tepesine "Giganu" adı verilen kutsal sunak alanı konumlandırılarak tapınağın inşası tamamlanmıştır. İnşa faaliyetlerinin sonuçlandırılması ile birçok kutlama yapılmış, ziyafetler verilmiş ve tanrı Enlil'e ibadetler edilmiştir (Kramer, 1988b: 9; Demirci, 2013: 80-81).

Ruhani inanışın baş aktörü olan şehir tanrılarının yanı sıra zaman zaman varlıklarını gördüğümüz tanrılaşan krallar adına da tapınaklar inşa edilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu krallardan biri olan III. Ur Hanedanlığı kralı Şu-Sin'e tapınmak için bugünkü Irak'ın Diyala bölgesindeki Eşnunna'da (Tel Asmar) bir tapınak inşa edilmiş olduğu bilgisine yapılan kazı çalışmaları sonucunda ulaşılmıştır. Yapı itibarıyla küçük bir görünüm sergileyen tapınak her ne kadar bir tanrı kral tapınağı olma görüntüsü vermese de, yerel yönetici sarayına bitişik olarak inşa edilmiş olması gerekçesi ile merkezi otoritenin değil, yerel otoritenin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Söz konusu dönemin diğer şehirlerine ait metinlerden elde edilen bilgilere göre, tanrı krallara ait tapınaklar ülkedeki büyük ve ekonomik açıdan güçlü kurumlardır. Öyle ki, bu kurumların dönem dönem yerel zenginlikleri ve kurumları ele geçirerek güçlerine güç kattıkları görülmektedir (Brisch, 2013b: 42-43).

Ortaya çıkan tanrısal krallık tapınaklarının yanı sıra bu tapınaklarda görevli olan personelin de oluşturulması gerekmektedir. III. Ur Dönemi'ndeki tanrısal krallık kültürü ile ilgili olarak oluşan "NIN-dingir Rahipleri/Rahibeleri" ve "Guda Rahipleri" bu bağlamda ortaya çıkmış olan iki tür rahiplik/rahibelik makamlarıdır. Bu ruhban sınıfı makamlarından NIN-dingir Rahipleri hakkında yeterince bilgiye sahip olmamıza karşın, NIN-dingir Rahibeleri hakkında pek çok bilgiye sahibiz. Hem erkek hem de dişi tanrılara yemin ettirilen bu rahibelerin statülerinde, Akad'lı Sargon döneminden itibaren başlayan En rahibeliği anlayışındaki rahibelerin tanrıların eşleri oldukları düşüncesi ile bir dizi değişiklik meydana geldiği görülmektedir. Erkek tanrıların hizmetinde bulunan bu rahibeler artık tanrıların eşleri pozisyonuna yükselirken erkek rahiplerin statüsünde herhangi bir değişim olmamıştır. III. Ur Dönemi yönetimsel metinlerinden yalnızca Şulgi ve Şu-Sin dönemlerine tarihlenen iki metinde rahibeler hakkında bilgilere rastlamaktayız. NIN-dingir^dŞul-gi unvanı verilen ve Enum-Eştar olarak adlandırılan bir kadından bahseden ilk metin, III. Ur Dönemi'nin en önemli kentlerinden biri olan Drehem'de bulunmuş olup Şu-Sin dönemine tarihlenmektedir. Kuvvetle muhtemel olarak yine Drehem'e ait olan ikinci metin fazlasıyla tahrip olmuştur. Eğer doğru şekilde onarılmışsa yıl adından anlaşıldığı kadarıyla bu metin de Şu-Sin'in üçüncü yılına aittir. İlk tablet gibi hayvanlardan bahseden metinde bu hayvanların tanrı Şu-Sin'in NIN-dingir'i olan ve Şāt-Şū-Sîn olarak adlandırılan bir kadının adına kabul edildiği görülmektedir. Metnin çok fazla deforme olmasına rağmen bu rahibenin adından sık sık bahsedilmiş olması sayesinde söz konusu rahibenin adı ve unvanı doğru olarak okunabilmiştir (Brisch, 2006: 165).

III. Ur Dönemi'ne ait kayıtlardan çıkarılan en önemli yargılardan birisi dini inanış ve siyasal yapı açılarından bu dönem toplumu ve hanedanı üzerinde yoğun bir Akad etkisinin görülmesidir. Bu etkileşimin en önemli göstergesi kralların Uruk, Nippur, Eridu, Larsa, Kiş, Lagaş, Adab kentleri ve Diyala bölgesindeki Eşnunna gibi şehirlerde tapınaklar inşa etme faaliyetlerine yoğun şekilde devam etmeleri ve kral kızlarının Ur'daki Ay tanrısı Nanna'nın hizmetine "Entu(m)" (En Rahibesi) olarak verilmesidir. Adeta bir gelenek haline gelen bu uygulama ile krallar, dini hayat ve dönemin ekonomik ve siyasi açılarından en önemli merkezi konumunda olan tapınaklar üzerindeki mevcut otoritelerini korumanın yanı sıra daha da arttırmayı hedeflemişlerdir.

Bu uygulamaya önem veren önemli Mezopotamya krallarına örnek verecek olursak: III. Ur Dönemi öncesinde varlığını gördüğümüz Akad hanedanının en önemli krallarından biri olan Sargon'un, kızı Enheduanna'yı Ur'daki Ay Tanrısı Nanna'nın "Entu"su yapması ve III. Ur Dönemi kralı Ur-Nammu'nun, kızı Ennirgalanna'yı yine Ur'daki Ay Tanrısı Nanna'nın hizmetine "Entum" rahibesi olarak vermesi ve oğullarından birini Uruk kentinde İnanna'nın *en* rahibi yapmasıdır. III. Ur Dönemi'nden sonra Yeni Babil Devleti zamanında da kral Nabonid'in, kızı Ennigaldi-Nanna'yı Ay Tanrı Sin'in *Entum*'u olarak Ur'a atamış olduğunu dikkate aldığımızda, pek çok kralın bu uygulamayı sürdürmesinin nedeni olarak Eski Mezopotamya medeniyetlerinde "Entu(m)"ların önemli bir statüye sahip yüksek rahibeler oldukları sonucuna ulaşabiliriz (Roaf, 1996: 97, 100; Kılıç ve Duymuş, 2009: 165; Kuhrt, 2013, 1: 82, 84).

Çivi yazılı belgelerden hareketle İsin döneminde de "sorumlu" veya "hizmetçi" gibi sıfatlarla kendilerini niteleyen kralların tapınaklara gerekli ihtimamı göstermiş olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde yeni tapınakların yapılmasının yanı sıra eski tapınakların da yeniden inşa edilmiş olduğu görülmektedir. (Woolley, 1965: 173) Sumer Kral Listesi'ne göre İsin Hanedanlığı'nın dördüncü kralı olan İşme-Dagan'nın tapınaklara ne denli büyük bir önem vermiş olduğunu açıkça belirten bir metinde şu ifadeler yer verilmektedir:

- "1) İşme-Dagan,
Nippur'un (tapınağının) sorumlusu,
Ur'un (tapınağının) destekçisi,
5) Eridu'nun (tapınağının) daimi hizmetçisi,
Uruk'un (tapınağının) başrahibi,
Güçlü kral, İsin'in kralı"
(Bottéro, 2001a: 118).

3.5.2. Sumerliler Dönemi Tapınaklarının Sosyal, Zirai ve Hukuki Hayatta Taşınış Oldukları Önem

Sumer medeniyetinin sosyal ve siyasi her alanında sayısız öneme sahip olan tapınakların ülkedeki her nevi yasal işleyiş ve yargı sisteminde de önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır. Kentlerde sivil ve dini olmak üzere iki tür mahkeme bulunmaktaydı. Her tapınak aynı zamanda bir mahkeme olduğu gibi her rahip de yargılama yapma ve hüküm verme yetkisine sahipti. (Woolley, 1965: 93) "Patesi, İshakku ve Hazannum (muhtemelen Belediye Başkanı) " gibi unvanları taşıyan kişilerin bakmış oldukları davalarda verdikleri kararların veya herhangi bir alım satım işlemine dair kararın tapınak kapılarında açıklanması, verilen kararlarda tanrısal desteğin alınmasının amaçlanmış olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Tapınak kapılarının söz konusu işlerde ne denli büyük bir öneme sahip olduğu "Sumer ve Ur'un Düşüşüne Ağıt" olarak yazılmış bir metinde şu şekilde belirtilmektedir:

- "Hükümler eskiden and içilen Dublamah'da (Ur'daki ay tanrısı tapınağının kapısı) verilmezdi,
Mahkemeye taht kurulmaz, adalet yerine getirilmezdi..."
(Kuhrt, 2013, 1: 86).

Eski Mezopotamya Uygarlıkları'nın tarımsal faaliyetlerine baktığımızda, hayatın her alanı ile ilgili olan ruhban sınıfı mensuplarının bu hususta da yönetici konumunda olduğunu görmekteyiz. Şehirlerin zenginliklerinin tarım alanlarının genişliği ve bu topraklardan elde edilecek bol miktarda artı ürünle belirlendiği bu dönemde, kralların ikamet ettiği başkentte bulunan ana tapınak, elde edilen tarımsal artı ürünün, komşu

krallardan gelen veya komşu krallara gönderilecek olan hediyelerin ve tüccarlar tarafından ithalat veya ihracat amaçlı olarak sahiplenilmiş olan ürünlerin depolandığı ve denetlendiği yerd. Kentteki dini hayatın başında bulunan kral, tapınak merkezli olarak şekillendirilmiş olan bu iktisadi hayatın da yöneticisi konumundaydı (Kılıç ve Ay, 2013: 389). Tapınaklarda toplanan bu artı ürün, ülkedeki imar ve inşaa faaliyetleri ile birlikte ülkedeki tarım ve sulama faaliyetlerini yürüten ruhban sınıfı ve askeri sınıf mensuplarının ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. Toplumunu ilgilendiren tüm alanlara sirayet eden bir etkiye sahip olan tapınaklar birçok birimi de bünyesinde bulundurmaktaydı. Bu tapınakların yatak evleri ve depoların yanı sıra yapım evleri ve mesleki işlikleri de bünyesinde barındırmış olmasına baktığımızda, ruhban sınıfı mensuplarının kentteki geçlerden zanaatçılığa yatkın olanları yeteneklerine göre çeşitli meslek gruplarına ayırarak tapınaklara bağlı zanaatçılar yetiştirdiğini ve tapınak adına ticareti yürütmekle görevli tüccarların beslendiğini görmekteyiz (Şenel, 1982: 234; Şenel, 2014: 46). Mezopotamya'da çok iyi bir teşkilatlanma göstermiş olan Sumer kent devletlerinde tarımsal faaliyetlerin devlet eli ile organize edilmiş ve yönetilmiş olduğunu görmekteyiz. Yürütülen tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilmiş olan artı ürün, adeta bir depolama merkezi görevi üstlenmiş olan tapınakların bünyelerinde barındırmış oldukları çok sayıda görevlinin denetiminde kayıt altına alınmakta²² ve ihtiyaç duyulan dönemlerde yine bu görevliler tarafından halka dağıtılmaktaydı (Landsberger, 1943: 91; Bilgiç, 1982: 92).

Yapılan kazılar sonucunda Girsu kentinin Lagaş kent devletinin başkenti olduğu döneme ait olan pek çok metine ulaşılmıştır. Söz konusu bu metinlerin bir kısmı kralların yönetimi ve yaptığı işleri konu edinirken, pek çoğu ise Lagaş Kent Devleti'nin son bağımsız kralları Enenatarzi, Lugalanda ve Urukagina dönemlerine tarihlenmekte olup bu dönemlerdeki ekonomik hayata dair bilgiler içermektedir. Hükümdar eşlerinin yönetmiş oldukları *e-mi* (kadının evi) adı verilen kurumların işleyişi hakkında bilgiler veren ve kral Lugalanda zamanına tarihlenen metinlerden anlaşıldığına göre kentteki ekonomik işlerle ilgili pek çok karar kralın eşi Baranamtara'nın yönetiminde olan bu birimde alınmaktaydı. Ancak kral Lugalanda'dan sonra hakimiyetini gördüğümüz Urukagina döneminde söz konusu bu işleyişte bir dizi değişiklikler olduğu görülmektedir. Bir önceki dönemde "kadın efendi" olarak nitelenen kralın karısının denetiminde yürütülen ekonomik işlere dair kullanılan ifadelerin yerine artık Tanrıça Baba²³'nın ekonomik birimi olan "e-^dba₆ - ba₆" kullanılmaya başlanmıştır. Söz konusu bu değişiklik kuvvetle muhtemel olarak Urukagina'nın reform metinlerinde önemli bir yer tutan ülkedeki malların ve toprakların asıl sahipleri olan tanrılara geri verilmesi uygulamasından kaynaklanmaktaydı. Söz konusu bu yenilikle ilgili olarak Urukagina'nın reform metinlerinde şu ifadelere yer verilmiştir:

"Hükümdarın evinde (bir ekonomik birim niteliğiyle ev), hükümdarın tarlalarında o (hükümdar), Tanrı Ningirsu'yu (Girsu'nun kent Tanrısı) efendi olarak tanımıştır.

Kadının evinde, kadının tarlalarında o, Tanrıça Baba'yı (Ningirsu'nun karısı) onların hanımı olarak tanımıştır.

Prensın evinde, prensın tarlalarında o,

Tanrı Şulşagana'yı (Ningirsu'nun oğlu) efendi olarak tanımıştır."

Genel teması ile kentin, içinde oturanlar, sahip olduğu mallar, topraklar ve her nevi kaynak ile kent tanrısının malı olduğu düşüncesi hakimdir. Urukagina'nın söz

²² Söz konusu bu artı ürünün kayıt altına alınması gereksinimi sonucunda "çiviyazısı" icat edilmiş ve böylelikle Mezopotamya'nın tarihi devirleri yaşanmaya başlanmıştır.

²³ Tanrıça Baba hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 69.

konusu bu reform metinlerinden elde ettiğimiz çıkarımlara göre, hayatın her alanındaki merkezileşmeye bir tepki olarak yeniden oluşturulmak istenen "Tapınak kent" anlayışı, Sumer'in Erken Hanedanlık III dönemine tarihlenmektedir. Kent topraklarının sahibinin tanrılar olduğu ve bu toprakların tanrı adına tapınakların başında bulunan ruhban sınıfı mensupları tarafından yönetildiği anlayışının hakim olduğu "Tapınak kent" düşüncesi karşısında ortaya çıkmış olan merkezi devlet modelinin gün geçtikçe güçlenmesi sonucunda, "Tapınak kent" sisteminin ortadan kalkmış olduğu görülmektedir (Nissen, 2004:170 - 173).

"Tapınak kent" modelinin yerini bıraktığı merkezi devlet modelinde güç dengelerinin kralların lehine değişimler göstermiş olduğunu görmekteyiz. Bu değişimlerin konu edilmiş olduğu metinlerden biri de Lipit-İştar yasalarıdır. Söz konusu bu yasalar metninin giriş bölümünde kendini tanrının topraklarındaki çiftçi olarak tanımlayan Lipit-İştar, bu konuda şu ifadeleri söylemekteydi:

"An (ve) Enlil, ülkede adaleti kurması, şikâyetleri ortadan kaldırması, düşmanlığı (ve) ayaklanmaları silah gücüyle bastırması (ve) Sumerlilere ve Akadlılara gönenç getirmesi için Lipit-İştar'ı ülkenin prensliğine atadıkları zaman, ben Lipit-İştar, Nippur'un alçakgönüllü çobanı Ur'un güvenilir çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Ereğ'in uygun efendisi, İsin kralı, Sumer ve Akad kralı, İnanna'nın yüreğine uygun olan ben, Enlil'in sözü uyarınca Sumer ve Akad'da adaleti kurdum. ... Gerçekten de ben, Enlil'in oğlu Lipit-İştar babanın evine (ve) kardeşin evine yetmiş sayısını getirdim; bekârın evine ... on aylığına ... getirdim ... bir adamın karısı, ... bir adamın çocuğu ..."

(Kramer, 2002: 435- 436).

Kent topraklarının büyük bir kısmını elinde tutan tapınakların her biri, bir rahip tarafından yönetilmekteydi. Söz konusu tapınakların ellerinde tuttıkları toprak miktarı ve hizmetlerinde çalışan insan sayılarına baktığımızda ciddi rakamlarla karşılaşmaktayız. Örnek vermek gerekirse, Lagaş kentinde bulunan tapınaklardan biri olup 4400 hektar dibi büyük bir tarım arazisini elinde tutan Bawa tapınağının hizmetinde 1200'den fazla kişi çalışmakla birlikte kentteki tüm tapınaklarda çalışan insanların sayısı yaklaşık 24.000'i bulmaktaydı. Lagaş'taki toplam kent nüfusunun hemen hemen 36.000 olduğunu düşündüğümüzde, nüfusun büyük çoğunluğunun tapınakların hizmetinde bulunmuş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Tüm bunlardan hareketle, kent ekonomisinin tapınağın oluşturduğu bir sistem tarafından yönetilmekte olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Hout, 2000: 73; Gertoux, 2015: 50). Ruhban sınıfı mensupları ile askeri sınıf mensupları arasında yönetimi ele geçirebilmek amacıyla başlayan çekişmelerin sonucunda, o güne kadar ruhban sınıfı mensuplarının ellerinde tuttıkları yönetim erki asker kökenli yöneticilerin eline geçmiştir. Bu el değiştiriş yalnızca yönetimse anlamda değil, ekonomik açıdan da bir el değiştiriş anlamına gelmekteydi. Bu yeni sistemle birlikte, daha önce ruhban sınıfı mensuplarının tekelinde olan artı ürün ve üretim araçları da asker kökenli yöneticilerin eline geçmiştir. Asker kökenli yöneticiler elde ettikleri bu denetimi her ne kadar toplum adına yaptıklarını söyleseler de, bu durumun toplumsal sınıflar üzerine ne denli olumlu etki etmiş olduğu tartışma konusudur. Tarımsal üretime dayalı bir ekonomik sistemin hakim olduğu bu dönemde kralların memurlara veya askeri sınıf mensuplarına topraklar vererek ücretlerini dolaylı olarak ödeme yoluna gittiklerini görmekteyiz. Bu uygulamalar ile şehir toprakları üzerinde ruhban sınıfının denetimi yerine, kralların denetiminde oluşacak olan özel mülkiyet anlayışının temelleri atılmış olacaktır (Şenel, 1982: 277).

3.6. Sumerliler'de Krallık Anlayışının Oluşması

Sumer tanrılar panteonunun en büyük tanrısı, tanrıların babası, göğün ve yerin kralı, bütün ülkelerin kralı gibi unvanları taşıyan hava tanrısı Enlil'di. Sumer ülkesindeki ayinlerde, mitlerde ve dualarda adına en yoğun şekilde rastlanan tanrı yine Enlil'di. Sumer kralları kendilerini meşrulaştırmak için Tanrı Enlil'e derin bir saygı duyarlardı. Krallar ve hükümdarların inançlarına göre kendilerine ülkenin yönetimini bahşeden, ülkedeki refahı sağlayan ve başka ülkeleri fethetmelerine imkân tanıyan Tanrı Enlil'di. Bu düşünceleri bir ileri boyuta taşıyan krallar, ülkedeki otorite ve meşruiyetlerini sağlama almak amacıyla, adlarının tanrı tarafından bahşedildiğini, ülkenin krallığının kendilerine Tanrı Enlil tarafından verildiğini ve Tanrı Enlil'in ülkenin koruyuculuğunu üstlendiğini iddia etmişlerdir. Sumer ülkesinde iktidarı ele geçiren kralların toplumun zihnine yerleştirmiş oldukları bu düşüncelerin altında yatan en önemli amaç kuşkusuz ki Tanrı Enlil tarafından iktidara getirilmiş olduklarını vurgulayarak kendi hükümlerlerine karşı herhangi bir başkaldırının olmasını önlemektir (Kramer, 2002: 160).

Sumerlilerin ülkenin yönetimi konusunda kabul ettikleri dünya görüşüne göre; krallık kurumu, tanrıların yeryüzündeki mülklerinin korunması ve adilane bir şekilde yönetilmesi ile birlikte, bu mülkler üzerinde yaşayan insanlar arasındaki düzenin teşkil edilmesi amaçları ile tanrılar tarafından kurulmuş ve cennetten yeryüzüne indirilmiştir. Sumer Kral Listesi'nden öğrendiğimize göre krallığın inmiş olduğu ilk şehir Eridu (Abu Şahreyn) kenti idi. Krallık anlayışındaki bu dini motiflerden yola çıkarak bu kurumu tahlil ettiğimizde, Mezopotamya'da Sumerlilerin kurmuş olduğu yönetsel anlayışın daha Er Hanedanlar Devri'nde (MÖ 2900-2350) dini temellere oturtulmuş bir yönetim şekli olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Sumer Krallık Listesi'nin yanı sıra dönemin sanatı da hem toplum ile tanrılar arasında aracılık eden karizmatik liderler hem de bu liderler tarafından idare edilen Uruk kenti hakkında önemli bilgiler vermektedir (Beaulieu, 2007: 165; Memiş, 2012a, 39-42; Memiş, 2012b: 163). Bu hususta bilgiler veren metinlere baktığımızda Tufandan sonra göklerden Eridu Kenti'ne indirilmiş olan krallık hakkında şu ifadeler geçmektedir:

"Krallık cennetten indirildiğinde
Krallık Eridu'daydı."

(Jacobsen, 1973: 71).

Mitolojik kökenli bu anlatıların yanı sıra çok dilli yazılmış olan ve tarihsel bilgileri içerisinde barındıran daha sonraki dönemlere ait kayıtlardan da bu gelenek hakkında bilgiler elde edinebilmekteyiz. Bu kayıtlardan birinde kentlerin ortaya çıkışı ve krallığın cennetten yeryüzüne indirilmesi şu şekilde anlatılmaktadır:

"Yüce tanrılar krallığı cennetten indirdikten sonra,
Krallık cennetten indikten sonra,
Krallık Eridu'daydı"

(Halla, 2010: 550).

Bu durum Sumer Tufan Hikâyesi'nde ise şu şekilde tasvir edilmektedir:

" Kraliyet asası gökten indirildiğinde, kutsal taç ve kraliyet tahtı zaten cennetten inmişti.

O (Kral) düzenli olarak kutsal görevlerde ve kurumlarda mükemmelliği amaçladı,

Saf yerlere bu şehirlerin tuğlalarını yerleştirdi.

Onlar isim isim adlandırıldı ve yarım kile sepetlerine ayrıldı.

Bu şerirlerin ilk doğanı Eridu'ydu, o (Nintur), kentin liderliğini Nudimmud'a (Enki) verdi.

İkinciye, Badtibira'yı ... 'ya verdi.

Üçüncüyü, Larak'ı Endurbilhursag'a verdi.

Dördüncüyü, Sippar'ı Kahraman Utu'ya verdi.

Beşinciye, Şurupak'ı Sud'a verdi.

Bu kentlere ad verdikten ve kült merkezi yaptıktan sonra, ...getirdi..."

Krallığın kutsaliyetinin vurgulandığı bu metin Sumer siyasi tarihinde yer almış olan kralların kendilerini meşrulaştırmalarında en önemli destekleyicilerden biri olmuştur (Özbudun, 1997: 72; Hallo, 2010: 550).

MÖ 2900-2750 yılları arasına tarihlenen Er Hanedanlar I Devri'nden sonra Mezopotamya'da görülmeye başlanan Er Hanedanlar II (Mesilim Çağı / MÖ 2750-2600) ve Er Hanedanlar III (MÖ 2600-2350) Devirleri'nde Mezopotamya'nın siyasi yapısında bir dizi değişiklikler meydana geldiğini görmekteyiz. Er Hanedanlar I Devri'nde varlığını gördüğümüz Ensi adı verilen rahip kralların yerine, Er Hanedanlar II Devri'nde rahiplik ve krallık müesseselerinin birbirinden ayrılarak ruhani işlerin yönetimini sağlayan ruhban sınıfı mensupları ve dünyevi işlerin yürütülmesini sağlayarak tapınakların yanında yükselen saraylarda yaşayan kralların ortaya çıktığını görmekteyiz. Er Hanedanlar II Devri'nin ardından varlığını gördüğümüz Er Hanedanlar III Devri'nin sonlarında ise krallar ile ruhban sınıfı mensupları arasında çekişmelerin yaşanmaya başladığını görmekteyiz. Bu dönemde yaşayan Lagaş kralı Urukagina döneminde yapılmış olan ve kralın kendi adı ile anılan kanunları, tapınak ve saray arasındaki egemenlik mücadelesinin en önemli göstergelerinden biridir (Memiş, 2012a: 42). Sumer kent devleti Lagaş'ta on beş yıl süreyle hüküm sürmüş olan Urukagina (MÖ 2415 - 2400) tarafından yapılmış olan bu reformlardan anlaşıldığına göre Urukagina, siyasal otoriteyi ruhban sınıfı mensubu yöneticilerin elinden alarak kendi bünyesine toplamıştır. Reformlarıyla ruhban sınıfı mensupları ve memurların yetkilerini kısıtlayan Urukagina, yoksullar, yetimler ve dulların haklarını da güvence altına almıştır (İşçi, 2016: 46). Reform metninde ilk olarak tanrıların memnuniyeti için yapmış olduğu tapınaklar, su kanalları ve surların inşası gibi hizmetlerinden bahsederek kendisini meşrulaştırma yoluna giden kral, ardından ruhban sınıfı yöneticilerinin kendisinden önceki uygulamalarda nasıl yolsuzluklar yaptıklarından ve tanrılara ait malları nasıl kendi zimmetlerine geçirdiklerinden bahsetmektedir. Ruhban sınıfı mensuplarının bir başka usulsüzlüğü olarak da defin merasimlerinde sağlamış oldukları aşırı menfaatleri göstermektedir. Sivil halkın bu tecavüz ve sömürü politikasından da nasibini almış olduğu görülmektedir. Öyle ki, *"Yüksek rahip fakirin bahçesine girdi... ve oradan odun topladı."* *"Eğer, bir büyük adamın evi sıradan bir vatandaşın eviyle bitişikse,"* o büyük adam herhangi bir uygun karşılık ödemeksizin onun evini kendininkine katabilirdi. *"Eğer halktan birinin güzel bir eşeği doğmuşsa"* ve onun efendisi *"ben bunu satın alacağım"* derse, bu ayrıcalıklı alıcı, ender olarak *"eşegin sahibinin gönlünün istediği kadar"* yüksek bir bedel verirdi. Ağır bir dille yazılmış olan bu metin, toplumdaki bozulmaların ne derece büyük olduğu hakkında bilgiler vermektedir. Bu hususta getirmiş olduğu yeniliklerden *"Tanrı Ningirsu Lagaş krallığını bana verince, beni 36 bin adam arasından seçip kral yapınca eski günlerin tanrısal yasalarını yeniden uygulamaya koydum"* sözleri ile bahsetmektedir. Bu sözlerle tanrılar tarafından seçildiğini söyleyerek kendisini meşrulaştıran Urukagina, tanrılar tarafından buyurulmuş olan düzeni yeniden teşkil ettiğinden bahsederek tanrıların onayını alma yoluna gitmiştir (Childe, 2009: 114; Şenel, 2014: 75-76). Ensilerin, Sumerliler döneminin ilk bin yılında ruhani ve dünyevi güçlerini hatırı sayılır şekilde arttırdıkları

görülmektedir. Sumer ülkesindeki bu gelişmenin bölgelere göre farklılık göstermiş olduğu da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Güney Mezopotamya'da bulunan Lagaş kentinin krallığına gelmiş olan Gudea'nın (MÖ 2144-2124) hem Ensilik hem de Ningirsu Rahipliği'ni kendi benliğinde toplayarak birleştirmesi bu durumun en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu uygulamalar ile başrahipliğin ve bu makamın toplum üzerindeki gücünün ruhban sınıfı mensuplarından kralların eline geçmesi, ruhban sınıfı mensupları ile krallar arasında bir güç mücadelesinin yaşanmaya başlamasına neden olmuştur. Siyasal otoriteleri güçlü olan Uruk kralı Lugalzaggessi ya da III. Ur kralı Şulgi gibi kralların yönetimde oldukları dönemlerde ruhban sınıfı mensuplarının bu kralların otoritesinin gölgesinde kaldıkları görülmektedir. Ancak Urukagina'nın Reformlarından anlaşıldığına göre, tapınak üzerinde otoritesini sağlayamayan zayıf krallar döneminde ise bu durumun tamamen tersine döndüğü ve ruhban sınıfı mensuplarının krallık makamı üzerinde büyük bir etkiye sahip olduklarını görmekteyiz (Schmökkel, 1971: 216).

Sumer Kral Listesi'ne baktığımızda Sumer ülkesinde hüküm süren sekiz kralın adları ve hüküm sürdükleri şehirlerin adları ile karşılaşmaktayız. Sumer mitolojisinin etkisini hat safhada hissettirdiği bu listeye göre söz konusu bu krallar binlerce yıl boyunca şehirlerini yönetmişlerdir (Köroğlu, 2013: 62). MÖ III. binyılın sonlarından itibaren geliştirilen Mezopotamya mitolojisine göre tanrıların doğanın var oluşunun sürdürülmesi için gerekli olan ihtiyaçları sağlayamayacaklarını anlamaları neticesinde, kendilerine hizmet etmeleri için insanlığı yaratmış oldukları vurgulanmaktadır. Bu mitolojiye göre yaratılan insanların başıboş kalmaması ve tanrıya yapılacak olan hizmetlerin aksamadan belli bir nizam içerisinde sürdürülebilmesi için tanrılar tarafından krallık kurumu oluşturulmuş ve bazı büyük adamlara (Lugal=Kral) krallık görevi verilmiştir. Buradan hareketle kralların en önemli görevlerinden biri de tanrıların yanı sıra halk için de çalışmak ve güçlünün zayıfı ezmesine müsaade etmemektir. Bundan dolayıdır ki, Lagaş krallarından birisi olan Urukagina ülkedeki dular ve yetimlerin güçlü kişiler tarafından ezilmesini önlemek amacıyla kendi adı ile anılan reformları çıkartmıştır. Tufan Mitosu'nun anlatıldığı Mezopotamya metinlerinde bu hususlar dikkatle vurgulanmaktadır. Bu tufana yönelik anlatılarda bir yandan yaptıkları gürültü nedeniyle Tanrı Enlil'in öfkesini çeken insanların Tanrı Enlil tarafından yok edilmek istenmesi vurgulanırken diğer yandan tufan sonrasında tanrıları yatıştırabilmek amacıyla düzenlenen kurban sunma merasimlerinden bahsedilmektedir. III. binyıldan itibaren şekillendirilmeye başlanan Sumer Krallar Listesi gibi tarihi ve siyasi belgelerin yanı sıra Etana Destanı gibi mitolojik hikâyelerde de krallığın gökten indirilmesi hususunda birçok atıfta bulunmaktadır (Memiş, 2012a: 41; Bordreuil vd., 2015: 173). Yerel kralların tasvirleri Erken Sumer Dönemi boyunca "Bey, beylik çalışanlarının biri, krallık, askeri güçlerin lideri, ülkenin çobanı ve doğru hükümün dağıtıcısı" kavramlarını taşımaktadır. Dönemin Mezopotamya krallarının kutsal sayılmasının nedeni, krallığın tanrılar tarafından gökyüzünden yeryüzüne indirilerek krallara bahşedilmiş olan kutsal bir makam olmasıdır. Bu kutsallık, kralların kent tanrılarının yansımaları olduğu düşüncesi ile pekiştirilmiştir (Smith, 1982: 19-20). Mezopotamya siyasal hayatını içeren çiviyazılı belgelerin en eskilerinden biri olan ve krallığın ilk kez gökyüzünden Eridu kentine indiğini aktaran Sumer Krallar Listesi'nin Uruk kralı Utuhegal (MÖ 2125) zamanına ait olduğu düşünülmektedir. Daha önce bahsetmiş olduğumuz bu listeye göre, kurulmuş olan bu ilk krallığın başındaki ilk kral Aluim'dir ve bu kral Sumer ülkesini 28.800 yıl yönetmiştir. Aluim'den sonra birçok kral Eridu tahtına çıkmış ancak bir müddet sonra tanrılar Eridu kentinin krallık olması düşüncelerinden vazgeçmiş ve bunun sonucunda krallığı bu şehirden alarak Kral Enmenluanna'nın 42.300 yıl hüküm

sürdüğü Bad-tibira kentine vermiş olduklarını görmekteyiz. Krallığın bu şekilde kentten kente geçtiği bu dönemin sonunda tufan efsanesinde anlatılan su baskınına benzeyen bir sel nedeniyle ülke yerle bir olur. Bu sel vakasından sonra ise krallık ikinci kez gökyüzünden yeryüzüne indirilir. Sumer Krallar Listesi'nden anladığımız kadarıyla tufandan önce krallığın kentten kente geçmesi uygulaması tufandan sonra da varlığını sürdürmüştür. Krallığı ele geçiren yöneticiler kendilerini Gilgamiş mitolojisi gibi anlatılarda sıklıkla hakkında bilgiler verilen ve bu mitosta geçen "...Kral onun sözlerini duydu, kral onu doğuran annesine konuştu, Bilgames (Gilgamiş) tanrıça Ninsun'a konuştu..." ifadeleri ile Uruk kentinin tanrıça Ninsun'dan doğduğu ileri sürülen, üçte ikisi tanrı üçte biri insan olan, güçlü ve bilge kralı Gilgamiş'a dayandırmayı bir gelenek haline getirmişlerdi. Söz konusu bu krallar her ne kadar ilahi yetkinlikler üstlenmiş olsalar da kendi ölümlülüklerini tıpkı Gilgamiş gibi hem insan hem de tanrı olan ölümlü birer tanrı olduklarını ileri sürerek örtbas etmeyi amaçlamışlardır. Mitolojik anlatıda krallığın Tanrı Enlil tarafından Gilgamiş'a verildiği söylenmekteydi. Bu anlatıdan hareketle Sumer kent devletlerinde egemenliği ele geçiren krallar da krallık payesinin kendilerine Tanrı Enlil tarafından verildiğini vurgulamaktaydılar. Kendilerini efsanevi kral Gilgamiş'a dayandırmak amacıyla, Gilgamiş ile aynı ebeveynlere sahip olduklarını, dolayısıyla Gilgamiş ile kardeş olduklarını ileri sürmekteydiler. Bu tarz anlatılardan biri olan "Urammu'nun Ölümü" diye bilinen metinde Ur-nammu'nun yeraltı dünyasında kardeşi Gilgamiş'a hediyeler verdiğinden bahsedilmektedir. Sumer kraliyet anlayışına göre krallar halkın çobanı olmalıydılar. Buradaki çobanlık anlayışı göçebe toplumların yönetici tabakasını simgelemiş olduğu modern zamanların eskiçağ tarihçileri tarafından kabul edile gelmiş bir yaklaşımdır (Abusch, 1986: 144; George, 2000: 170; Kuhrt, 2013, 1: 77; Şenel, 2014: 73-74; Bordreuil vd., 2015: 155).

Sumer krallık anlayışına göre bir kişinin kral olup olmayacağı daha anne karnında bir ceninken tanrılar tarafından belirleniyordu. Lagaş dönemine denk gelen yaklaşık MÖ 2450 yılına tarihlenen bir tabletten kralların tanrılar tarafından nasıl yaratıldığını ve korunduğunu öğrenmekteyiz. Bu tablete göre:

"Ningirsu (Lagaş'ın koruyucu tanrısı) rahmi dölleyerek Eanatum'a (Lagaş Kralı) gebe bıraktı [...] Eanatum için sevindi. İnanna (bir tanrıça) eşlik etti ona, adını Eana-İnanna-İbgalakakatum (tam adı: "İbgallı İnanna Eana'da (tapınak) değerli) koydu ve onu Ninhursag'ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini. Ningirsu Eanatum için sevindi, rahmi dölleyen Ningirsu'ydu. Ningirsu onu karışladı, beş kola denkti (uzunluğu): (ölçtü) beş kol boyu, bir karış! Ningirsu sevinçle [Lagaş] kral[lığını verdi ona]" (Kuhrt, 2013, 1: 42).

Kraldan bahsedilirken krallık unvanlarının en önemlilerinden biri olan çoban (sipa) ifadesinin açık bir şekilde kullanılmasına ilk kez III. Ur Hanedanlığı dönemi kayıtlarında rastlanılmaktadır. Çobanlık kavramının nereden ortaya çıktığını irdeleyecek olursak, Eski Mezopotamya'da hayatlarını yarı göçebe hayvan yetiştiriciliği şeklinde idame eden bir kültürden hareketle, tanrılar tarafından krallara lütfedilen ülkeyi yönetme ve ülkedeki insanlara hükmetme gücünün tıpkı bir sürü sahibinin sürüsünü emanet ettiği bir çobana vermiş olduğu yetki ve güçle birbirine benzemesidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, mitolojik anlatılara göre Tanrıça İnanna'nın krallığı gökten yeryüzüne indirdiğinde ilk kral olma görevini bahsettiği kişi olan Etana'nın bir çoban olmasıdır. Kralın başlıca görevi de tıpkı bir çobanın sürüsüne yaptığı gibi, dünya üzerindeki sürüyü oluşturan insanları koruyup gözetmek, onların çoğalmasını ve gelişmesini sağlamaktır. Kralların bu görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmeye

gayret etmelerinin nedenleri tanrıların güvenini kazanmak, onlara layık olmak ve tanrılara hesap verecekleri zaman tanrıların takdirini kazanmaktı (Bordreuil vd., 2015: 175).

3.6.1. Krallık İlahilerine Göre Kralların Doğuşu

Krallık ilahilerini yazan şairler kralın doğumunu iki temele bağlamışlardır. Bu yaklaşımlara göre bir kral ya insan ya da tanrı olarak doğmaktaydı. Bu iki yaklaşımdan daha ağır basan tanrı olarak doğma fikri çerçevesinde kralların gerçek anne ve babalarından bahsedilmiyor, kralların ebeveynleri olarak tanrılar gösterilerek kralların tanrısal statüleri vurgulanıyordu. Bu duruma bir kaç örnek vermek gerekirse; III. Ur Hanedanlığı krallarının babası olarak tanrılaşmış kral Lugalbanda, anneleri olarak da tanrıça Ninsun gösterilmektedir. III. Ur kralları ebeveynlerini söylerken bir tarafı tamamen tanrı diğer tarafı ise hem tanrı hem de insan olarak göstermesi, krallara hem ilahi hem de dünyevi güç açısından büyük bir imtiyaz sağlamaktaydı. III. Ur hanedanı krallarından sonra Mezopotamya'nın siyasi sahnesine çıkmış olan diğer krallarda ise küçük değişikliklerle birlikte bu uygulama devam ettirilmiştir. Söz konusu krallar genellikle Sumer panteonunun baş tanrısı Enlil'in babaları, karısı Ninlil'in ise anneleri olduğu ile övünmekteydiler. Sumer sonrası Mezopotamya'sında da bu anlayışın devam ettirilmiş olduğu görülmektedir. Öyle ki, babasının Tanrı Marduk olduğunu söyleyen Babil kralı Hammurabi bu duruma en iyi örneklerden birini oluşturmaktadır. Kralların daha doğmadan, anne karnındayken kaderlerinin belirlenerek kutsanmış oldukları hususunda çiviyazılı belgelerin aktarmış olduğu ifadeler bakacak olursak, *"doğurgan dölyatağından krallığa uygun (?) bir prens; anamın karnından savaşçıyım ben, doğuştan kudretli bir adamım ben; Anam Ninsun'un döl yatağından benim için tatlı bir kutsayış çıktı; ben döl yatağında kutsanmış soylu bir oğulum; dölyatağından verimli bir tohum, tapınılan bir kralım ben"* ifadeleriyle karşılaşırız (Kramer, 2014: 331; Bordreuil vd., 2015: 159). Kramer (2014: 332)'e göre *"Şairlerin, kralı, çoğunlukla tanrı Enlil'den çeşitli tanrısal lütuflar alırken canlandırmaları, taç giyme töreni sırasında veya bundan sonra ya da düşmana karşı ordusunun önünde ilerlediği zaman olmalıdır."* Sumerli şairlerin zihinlerinde yaratmış oldukları bu anlayışın en somut örneği, krallık makamına yükseltildiği gün ülkenin refahını sağlayacağı ve koruyuculuğunu üstleneceği yönünde çeşitli sözler vererek Ur şehrinin koruyucu tanrısı Nanna'nın huzuruna çıkan III. Ur Hanedanlığı kralı Şulgi'dir. Şulgi'nin huzuruna çıkarak çeşitli sözler vermesinden sonra Tanrı Nanna tanrılar meclisinin bulunduğu Nippur kentindeki Ekur tapınağına gider ve panteonun baş tanrısı Enlil'e şu ifadeleri söyler:

"Enlil Baba, buyrukları geri çevrilemeyen efendi,
Me'leri yetiştiren tanrıların babası,
Yüzünü kentime çevirdin, Ur'un yazgısını belirledin,
Kutsal yüreğimle kral ilan ettiğimi kutsa,
Kral, çoban Şulgi, kayrayla dolu sadık çoban,
İzin ver benim adıma yabancı ülkeleri fethetsin."

Şairin anlatısına göre Tanrı Enlil'den bu isteklerde bulunan Tanrı Nanna, görüşmeden sonra Ur kentine geri döner ve Şulgi'ye şu ifadelerle seslenir:

"Enlil senin için ülkenin kudretini kusursuz hale getirdi,
Ninsun'un oğlu, çoban Şulgi, asan uzaklara erişsin."

(Kramer, 2014: 332-333).

Bu ifadelerden hareketle Tanrı Enlil'in kendisinden ricada bulunan Tanrı Nanna'nın isteklerini kabul ettiği ve Şulgi'yi kutsayarak Ur kentinin yönetimini ona

verdiği anlaşılmaktadır. Tanrıların onayı ile iş başına geçen kralın taç giyme töreni tanrı Enlil'in kenti Nippur'daki Enlil'in tapınağı Ekur'da yapılması gerekiyordu. Taç giyme törenleri için Nippur kentindeki Ekur tapınağının seçilmesi kral ile tanrılar arasındaki yakın ilişkinin vurgulanması ve böylelikle kralın meşruluğunun daha da perçinlenmesi açısından büyük bir öneme sahipti. Hükümdarlığı elde eden Şulgi'nin tanrılara karşı yükümlülüklerine baktığımızda, tanrıların hizmetinde bulunmak, çeşitli bayramlarda tanrıların onuruna içkiler-kurbanlar sunmak, tapınaklarda düzenlenecek olan ayinlerin ve dini vecibelerin eksiksizce yerine getirilmesi ve Yeni Yıl bayramında kutsal evlilik seremonisinin düzenlenmesiydi (Kramer, 2014: 333-338; Bordreuil vd., 2015: 159).

3.6.2. Krallığın Dinsel Kökenleri

Ülkedeki vatandaşların tanrılara yaptıkları ibadetlerin düzenli bir şekilde sürdürülüp sürdürülmediğini denetlemekle yükümlü olan kral, tanrıların evi konumunda olan tapınakların inşasının sağlanması, inşa edilen tapınakların zenginliğinin artırılması ve yabancı ülkelerden getirilen kıymetli eşyalarla bu tapınakların doldurulması gibi işlerden de sorumluydu. Bu sorumluluklardan Lagaş dönemine ait olup yazılış tarihi yaklaşık olarak MÖ 2500 civarları olduğu düşünülen bir tablette şu şekilde bahsedilmektedir:

“Ur-Nanşe, Lagaş kralı, Gunidu'nun oğlu, Gursar (kentinin) "evladı", Nanşe (tanrıça) tapınağını inşa etti, Nanşe'nin (heykelini) dikti, kanal kazdı..., Nanşe için (kanalı) suyla doldurdu..., Esir'in (heykelini) yaptı.

Karaciğer kehanetleri ile Nanşe'ye koca (olarak (yani, yüksek kült görevlisi)) Ur-nimin'i seçti.

A-edin'i ("çöl evi") inşa etti, Nin-gar'ı inşa etti, Lugal-uru'nun (heykelini) donattı.

Dilmun'un (Bahreyn'de bir bölge) gemileri bu (uzak) diyardan (ona) kereste getirdiler” (Kuhrt, 2013, 1: 43).

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nin ilk dönemleri boyunca ülkede düzenlenen tüm törenleri kralların yönettiği görülmektedir. Ancak ülke topraklarının genişlemesi sonucunda kralların tüm ülkedeki törenleri yönetme imkânı zayıflamış, bundan dolayı da kralların katılmadığı törenlerde kralların vekilliğini yapan ve genellikle de kraliyet ailesi üyelerinden seçilmiş olan kral vekilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu törenler gibi özel durumlarda kralların tapınağın merkezine girdiği ve toplumun en yüce kişisi olarak tanrılara ulaştığı görülmektedir. Ancak sıradan insanların tapınakların merkezine girip girmedikleri konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen sıradan halk şehirdeki küçük çaplı diğer tapınaklarda ihtiyaçlarını giderebilmekte ve festivallere, törenlere katılabilmekteydi (McIntosh, 2005: 205).

Krallık kavramının ortaya çıkmış olduğu ilk dönemlere tarihlenen çokça metinden hareketle ülkede yapılan bereket ayinlerinde tanrılara insanların kurban olarak sunulduğu görülmektedir. Şüphesiz ki bu kişi ülkenin tüm sorumluluğunu üzerine almış olan kraldı. Açlık ve kıtlık gibi ülkede görülecek olan felaketlerde bu uygulamanın tanrı kralın kurban edilmesi şeklinde vuku bulduğunu görmekteyiz (Mumford, 2007: 57). Zamanla kralın kendini kurban olarak sunması uygulamasından vazgeçilmiştir; ancak kralların tanrıların öfkesini yatıştırarak onların sevgisini kazanmak amacıyla pek çok faaliyette bulunduğu görülmektedir. III. Ur Hanedanlığı Kralı Şulgi tahta çıktıktan sonra ülkede refahın sağlanabilmesi amacıyla yoğun kült aktivitelerinde bulunmasıyla bu husustaki önemli örneklerden birini oluşturmaktadır. Babası Ur-Nammu'nun bir savaş

sırasında ölmesini tanrıların öfkesi sonucu vuku bulmuş bir olay olarak algılayan Şulgi, tanrıların ülkeyi uğratmış oldukları bu gazabı bertaraf etmek ve tanrıları yatıştırmak için 48 yıllık iktidarının 21 yıl gibi uzun bir bölümünü bu kült faaliyetlerin ayırmış olduğu görülmektedir. Şulgi ilahisi olarak adlandırılan metinde Tanrı Nanna aracılığı ile tanrı Enlil'den tanrılık payesini aldığı vurgulanan Şulgi, bu düşünceyi adının önünde tanrı determinatifi kullanarak somutlaştırmıştır. Tanrılığını pekiştirmek amacıyla Uruk kentinden geldiğini iddia ettiği soyunu 550 yıl kadar geriye götürmüş ve kendisinin Uruk kentinin kral Lugalbanda ve tanrıça Ninsumuna'dan doğan efsanevi tanrı kralı Gılgamış'ın küçük kardeşi olduğunu ileri sürmüş ve böylelikle tanrılığını meşrulaştırmıştır (Kılıç ve Ay, 2013: 399). Ayrıca kralların kendilerini Tanrıların eşi olarak tanıttıkları ve bu sayede tanrılaşarak Eski Mezopotamya tarihinin her döneminde birer tanrı olarak kabul edildikleri de görülmektedir. Bu hususta en dikkat çekici örnek kendisini Tanrıça İnanna'nın eşi olarak tanıtan ve bu yolla kendisini tanrılaştıran Uruk kralı Tammuz'dur (Somervill, 2010: 73 - 74).

Mezopotamya'da kentlerin kuruluşundan sonra oluşturulan sosyal ve dini örgütlenmenin merkezinde yer alan tapınaklar dönemin diğer medeniyet merkezleri olan Anadolu ve Mısır'da Mezopotamya'nın aksine saray merkezli olarak gelişmiştir. Mezopotamya'da tapınak eksenli iktisadi hayat çerçevesinde oluşturulan komünal bir yaşam tarzı benimsenmiş, kent devletleri ve bölgesel devletler dönemlerinde toplumu ilgilendiren her çeşit ekonomik faaliyetin yanı sıra imar ve inşaa faaliyetleri de kralların denetim ve gözetiminde olmak üzere tapınağın kontrolünde yürütülmüştür (Oppenheim, 1977: 92). Buna karşılık Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ile birlikte Mezopotamya'nın kendine has ekonomik sistemi bir takım değişikliklerle Anadolu'ya taşınmıştır. Bu değişikliklerin en önemlisi hiç kuşkusuzdur ki, kervanlar aracılığıyla Anadolu'ya ticari gayelerle gelen Mezopotamyalı tüccarların tapınak eksenli değil, aksine saray eksenli bir siyasal yapı içerisinde hareket etmek durumunda kalmalarıdır. Anadolu'da saray eksenli oluşturulan bu ekonomik sistem çerçevesinde yürütülen ticari faaliyetlerde bölgesel krallar tüccarlardan vergi almış ve Mezopotamyalı tüccarların kentin hemen dışındaki "Karum" adı verilen pazar yerlerinde ticari faaliyetlerde bulunmalarına müsaade etmişlerdir (Günbattı, 2012: 124). Kanaatimizce bu durum Anadolu'da tapınakların ekonomik hayat üzerindeki etkisinin Mezopotamya'ya kıyasla daha zayıf olduğunun göstergesidir.

3.6.3. Kralların Dinsel Unvanları

Kralların dini işlere büyük bir ihtimam göstermesinin en önemli nedeni din aracılığı ile kendilerini meşrulaştırmaktı. Bu bağlamda bir kral kendini dinine verip dinsel mekânların yapılmasına destek verir ve ruhban sınıfının gönlünü hoş tutarsa, şehrin tanrısının yanı sıra tanrılar panteonunda bulunan diğer tanrıların da takdirine mazhar olur ve tanrılar tarafından verildiğine inanılan birçok yüceleştirici unvanı elde ederdi. Kralların faaliyetlerine ilişkin yazılmış olan kraliyet metinlerinin giriş kısmında bu unvanlara çokça rastlanmaktadır. Kralların yüceleştirildiği bu unvanlar dönemin kraliyet yazarlarından biri tarafından yazılmış bir tablette şu şekilde sıralanmaktadır: "An tarafından üstün tutulmuş, Enlil tarafından asa hediye edilmiş, Enki tarafından akliselim sahibi kılınmış, İnanna'nın sevgili eşi, UTU adı ile adlandırılmış, Ninhursag tarafından kutsal süt ile beslenmiş, Nanşe tarafından gönülden sevilmiş, Nisaba'nın nebisi, Ur'un bekçisi" vb. gibi. Bu unvanların yanı sıra kralların bazı önemli unvanları almak için gayret sarf ettiklerini görmekteyiz. Bu unvanlar kuşkusuz "Sumer ve Akad Kralı" unvanı ile büyük bir zaferden sonra tanrıların övgüsünü kazanarak ve ülkenin her

yerinde adından söz ettirerek elde etmiş oldukları "Dört Bir Yanın Kralı" unvanıdır. Ancak daha sonra hükümdarların tıpkı III. Ur Hanedanlığı dönemindeki gibi tüm ilahi unvanları kendi üzerlerine aldıklarını görmekteyiz (Schmökel, 1971: 212).

Eski Mezopotamya'da kralların, tanrıların yeryüzündeki vekili olarak kabul edilen kutsal kişiler oldukları düşünülmekteydi. Tanrılar tarafından seçilmiş olan doğaüstü kişiler oldukları kabul ediken kralların dönem dönem kendilerini tanrılaştırmış olduklarını da görmekteyiz. Toplum içerisinde bu denli özel bir konuma sahip olan kralların bu gerekçelerle abartılı unvan ve sıfatlarla nitelenmesi Eski Mezopotamya tarihinin her döneminde uygulanagelmış bir durumdur (Öz ve Albayrak: 2015: 139). Kralların almış oldukları bu unvanların belki de en önemlilerinden biri Kiş Kralı unvanıdır. Güney Mezopotamya kentlerinin yöneticileri tarafından komşu şehirler üzerinde hakimiyetin sağlanması sonucunda kullanıldığına rastladığımız bu unvan, dönemin siyasi durumunun anlaşılması açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bu duruma dair Ur kralı Mesanepada'nın kendine "Kiş Kralı" dediğini görmekteyiz. Ancak bu unvanın kullanımına dair en detaylı bilgilere MÖ 2006 yılında bu unvanı almış olan ve nereden gelmiş olduğu kesin olarak bilinmeyen Kral Mesilim (Er Hanedanlar II Devri) dönemi hakkında bilgi veren kayıtlarda rastlamaktayız (Kınal, 1983: 54; Kuhrt, 2013, 1: 53). Söz konusu kayıtlara bakacak olursak, bu kayıtlardan birincisi Kral Mesilim tarafından yönetilen bir törene dair bilgilerin bulunduğu bir çanak olup, bu çanak Adab kenti hükümdarı Nin-kisal-si dönemine aittir. İkinci kayıt ise üzerinde çiviyazısı ile yazılmış bir yazıt bulunan taş bir asadır. Bir tapınak inşası ile ilgili olan yazıtta "*Lugal-şa-engur Lagaş hükümdarı (iken), Ningirsu tapınağını inşa eden Kiş kralı Mesilim (bu asayı) Ningirsu için getirdi*" ifadesi geçmektedir. Bu ifadeden hareketle Kiş kralı Mesilim'in başlarında kendi kralları olan başka şehirlerdeki imar ve inşaa faaliyetlerinde aktif olarak görev aldığı sonucuna varmaktayız ki, bu da bize "Dört Bir Yanın Kralı" unvanını taşıyan bir kralın ne gibi yükümlülükleri olduğu hakkında önemli bilgiler vermektedir (Kuhrt, 2013, 1: 54).

Birbirinden bağımsız şehir devletlerinden oluşan bir yapı sergileyen Sumer ülkesinde, bu şehir devletleri arasında ortaya çıkan çeşitli konulardaki anlaşmazlıklar gün geçtikçe daha da artmış içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Tüm bu anlaşmazlıklara son veren kral Ur, Uruk ve Umma arasında oluşturulmuş olan birliğin başında bulunan ve koruyucu tanrılar tarafından ülkenin krallığına atandığını söyleyen Lugalzaggessi'dir. Bu kral, Sumer panteonunun başında bulunan baştanrı Enlil tarafından kendisine bütün ülkelerin krallığının verildiğini belirtir ve tanrıların desteği ile Yukarı Deniz'den (Akdeniz) Aşağı Deniz'e (Basra Körfezi) kadar olan bölgeyi elinde tuttuğu ile övünmektedir. Söz konusu coğrafyayı ilk kez tek bir yönetim altında toplamayı başaran Lugalzaggessi, "*Lugal Kalama*" yani "*Büyük Kral*" unvanını almış, kendisini ele geçirdiği tüm ülkelerin tanrılarının emirlerini yerine getiren ve tanrılar tarafından kutsanan bir vekil olarak deklare ederek "*Anu'nun temiz rahibi, Enlil'in Ensi'si, Sin'in büyük veziri, UTU'nun valisi*" olarak tanımlamış ve böylelikle ele geçirdiği tüm topraklarda iktidarına karşı bir sorgulanmazlık elde etmeyi amaçlamıştır (Bilgiç, 1982: 99; Kınal, 1983: 61; Kuhrt, 2013, 1: 55). Uruk'un beşinci hanedanlığı krallarından Utuhegal (MÖ 2119-2112) dönemi hakkında bilgi veren tabletlerden birinde de tanrıların krallara bahsettiği güçlerden bahsedilmektedir. Söz konusu metinde bu durumdan şu ifadelerle bahsedilmektedir:

"Enlil'in güç bahsettiği, İnanna'nın gönlünde seçtiği güçlü adam, kral Utuhegal Ereğ'ten çıkararak ona (Trigan'a) karşı savaşa gitti. (Tanrı) İşkur'un evinde ona adak sundu (?) (ve) kentine konuştu: "Enlil bana Guti ülkesini verdi; kraliçem İnanna yandaşım olarak

yazgımı Dumuzi'nin sorumluluğuna verdi, göğün ama-uşumgall'i (tanrıça) Ninsun'un oğlu Gilgameş'i maşkim olarak verdi" (Kramer, 2002: 423).

Utuhagal'den yaklaşık olarak iki yüz kırk iki yıl sonra İsin hanedanlığına mensup Lipit-İştar (MÖ 1870-1860) adlı bir kral toplumsal düzenin sağlanabilmesi amacıyla yeni kanunlar yaparak yürürlüğe koymuştur. Kanunların önsözünde Lipit-İştar, daha önceki Mezopotamya kralları ile aynı uygulamayı yapmaya devam etmiş, yani hükümdarlığın kendisine tanrılar tarafından verilmiş olduğunu vurgulayarak otoritesini meşrulaştırmak istemiştir. Kralın meşruiyetini sağlamaya yönelik olarak kral, ifadelerde bulunduğu kanunlarının önsözünde genel olarak tanrılar Anum ve Enlil tarafından İsin'in koruyucu ilahı ve Anum'un kızı olan tanrıça Nininsinna'ya tanrı Anum tarafından Sumer ve Akad Krallığı verildiğinde ve tanrılar Nunamnir, Anu ve Enlil tarafından Sumerlilere ve Akadlılara refah getirmesi için Lipit-İştar'ı ülkenin prensliğine atadıklarında, Lipit-İştar'ın Sumer ve Akad'da yasal bir düzenleme yaparak ülkedeki adaleti tesis ettiğinden bahsedilmesiyle de kralın meşruiyeti ve tartışılmazlığı vurgulanmak istenmiştir (Tosun ve Yalvaç, 1975: 61; Kramer, 2002: 122). Söz konusu krala ait kanunların önsözünde kenrisini tanımlamak için kullanmış olduğu kutsal sıfat ve unvanlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Anu ve Enlil, memleketin prensliğine Lipit-İştar'ı tayin ettiklerinde O zaman (ben) Lipit-İştar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un sadık çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Uruk'un uygun beyi, İsin kralı, Sumer ve Akad kralı, Tanrıça İnanna'nın kalbine uygun (olan) ben, Enlil'in sözüne uygun olarak Sumer ve Akad'da adaleti tesis ettim (koydum)..." (Tosun ve Yalvaç, 1975: 61).

Dönemin sanatsal eserlerinde de kralların tanrılarla yakın ilişki kurarak sağladıklarına inanılan ayrıcalıklı durumları detaylı şekilde işlenmiştir. Taş oyma sanatına dair örneklerde, gündelik kullanımda önemli bir yere sahip kaplar ve her nevi objelerdeki kabartmalar bu durumu açıkça göstermektedir. Yapılan tasvirlerde tanrıya sunulan hediyeleri taşıyan tören alayını yöneten, hayvanlar ve bitkiler âlemi üzerinde hakimiyet kurmuş olan kralın betimlenmesi bu ayrıcalıklı durumu açıkça örneklemektedir (Bordreuil vd., 2015: 172).

3.7. Tanrılarının Vekili Olarak Kral Anlayışı

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren hayvanlar ve bitkiler âlemi üzerinde etkin bir otoriteye sahip olan insan, doğada vuku bulan olayları akli yeterliliği çerçevesinde yorumlamaya çalışmış ve zihninde oluşturduğu yaratıcı kavramını insan biçimli olarak tasvir etmeye başlamıştır. İnsan toplulukları doğada görmüş oldukları birçok doğa olayından ve insanın var oluşunu sürdürebilmesi için gerekli olan koşulların sağlanmasından sorumlu, aralarında eşitlikçi bir statüye sahip dişi ve erkek tanrılardan oluşan bir tanrılar panteonunun varlığına inanarak politeist bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. Tanrılar arasında var olduğuna inanılan bu eşitlikçi yaklaşımın insanlar ile tanrılar arasındaki ilişkide de var olduğu yönünde bir anlayış ortaya çıkmaya başlamış ve bu çerçevede bazı krallara ilahi özellikler atfedilerek tanrılar panteonunda belli bir yere sahip olduklarına inanılmıştır. Sumer Mitolojisi'ndeki anlatılardan hareketle bu duruma örnek olarak; bir kuşun sırtında cennete uçtuğuna inanılan kahraman bir çoban olan Kiş şehri kralı Etena'ya ilahi bir misyon yüklenerek kralın tanrılar panteonuna dahil edilmesi, Sumer inancındaki varlığıyla günümüz ilahi dinlerindeki Nuh ile benzeşen Şuruppak kralı Utnapiştim'e ölümsüzlük atfedilmesi ve

tanrıçalar ile krallar arasındaki gönül işlerinin varlığının simgelendiği bir anlatı olarak Tanrıça İştâr'ın Sumer Mitolojisi'nin en önemli karakterlerinden biri olan Gılgamış'a âşık olmasını gösterebiliriz. Zamanla ortaya çıkmaya başlayan toplumsal sınıflaşmanın sonucu olarak insanlar ile tanrılar arasındaki aracısız ilişkinin son bulduğunu ve bu ilişkinin sağlanması için ruhban sınıfı ve krallar gibi otoritelerin ortaya çıkmaya başladığını görmekteyiz (Şenel, 1982: 241).

Kentleşme süreciyle insan yeteneklerinin ön plana çıkması, uzak mesafeler arasında ulaşım ve iletişim sisteminin oluşturulması, kentlerde imar ve inşaa işlerinin yürütülmesi gibi faaliyetler kentlerde birçok icadın yapılmasını ve bunun getirisi olarak da tarımsal üretkenliğin artmasını sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken dini alanda da bir takım değişikliklerin ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Öyle ki, evlerin içerisindeki ocak ateşinin etrafında bulunduğu inanılan tanrıların bir kısmı güneşle, ayla, yaşam sularıyla, fırtınayla ve çölle özdeşleştirilen birtakım yer ve gök tanrıları karşısında önemlerini gün geçtikçe yitirirken bir kısmı da tamamen önemlerini kaybetmişlerdir (Mumford, 2007: 45). Şehirleşme öncesi köy kültürünün en önemli karakterlerinden biri olan kabile reisleri ya şehirlerde her alanda hakimiyetlerini hissettiren yüce krallara ya da tanrısal veya yarı tanrısal özellikleri bünyelerinde barındıran, şehirdeki en üst dinsel statüye sahip yöneticiler konumuna yükselmişlerdir. Buradan hareketle tanrılar ile insanlar arasında ortaya çıkan tüm bu uzaklaşmaya rağmen, bu uzaklaşmadan etkilenmeyerek tanrılar ile doğrudan iletişime geçebilen kişinin bazen tanrı, bazen tanrının oğlu, bazen de tanrıların beslediği kimse olarak nitelendirilen, dini ve siyasi erkleri elinde tutan yöneticiler olduğu görülmektedir. Toplum üzerinde her açıdan etkin bir pozisyona ulaşan yönetici, tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkiyi sağlayan, tanrının buyruklarını insanlara aktarmakla ve yerine getirmekle yükümlü olan, tanrının vekili olduğu düşünülen bir statüyle tanrının hizmetçisi konumuna ulaşmış, yapmış olduğu tüm uygulamaların tanrı buyruğu olduğunu ileri sürerek uygulamalarının sorgulanmaması amacıyla tanrının ardına sığınmıştır. Oluşturulan bu düşünce ile yöneticilerin buyrukları sanki tanrı buyruğuymuşçasına sorgulanamaz bir hal almış ve bu buyruklara karşı gelen kişinin tanrı buyruklarına karşı geldiği anlayışı hakim kılınmıştır. Tapınak eksenli oluşturulan bu anlayış çerçevesinde tarımsal üretimle ilgili tüm hususların tapınağın tekelinde toplanmasıyla ülke topraklarının tanrının mülkü olduğu, yöneticinin ise tanrının "kiracısı", "vekili" ya da "çobanı" olduğuna inanılmıştır. Kentleşmenin başladığı ilk dönemlerde bu statüsel kavramlardan ön plana çıkması kuşkusuz "çoban kral" kavramıdır. Göçebe topluluklardan yerleşik topluluklara geçtiği düşünülen bu kavramın tanrısal bir destek bulmasıyla ülkede yaşayan insanlar tanrının sürüsü, yöneticilerin ise bu sürüye iyi davranmak ve bu sürüyü iyi yönetmek açılarından tanrılara karşı sorumlu olan çobanlar oldukları düşüncesi ortaya çıkmıştır. Eski Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan bu anlayış çerçevesinde devletin merkezi olma özelliğini taşıyan tapınak, sahip olduğu bu güç ile yalnızca dini değil aynı zaman da ekonomik bir merkez olma özelliğini de taşımıştır. Ruhban sınıfına mensup yöneticilerin güdümünde olan tapınağın etkisinin toplumu ilgilendiren tüm alanlara bu denli sirayet etmesi, ortaya çıkmaya başlayan siyasi ve idari mekanizmaların dini motiflere sahip olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Siyasi ve idari teşkilatlanmayla ortaya çıkan "En" adlı yöneticilerin görevi, "çoban kral" kavramına uygun bir biçimde tapınağı ve ekonomiyi tanrı adına yönetmektir (Woolley, 1965: 30; Şenel, 1982: 241, 255; Kılıç ve Ay, 2013: 387; Harman, 2015: 39). Fransız konsolosu Ernest de Sarzec tarafından 1877 yılında keşfedilen Sumer şehirlerinden Lagaş'a ait harabelerde yürütülen kazı çalışmaları sonucunda bulunan ve kent tanrısına adanmış belli bir ana tapınağın kontrolünde

teşkilatlanmış 20 kadar tapınağa ulaşılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda kent yöneticisinin tanrı adına sistemin başında bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle Lagaş Kenti'nin gerçek manada teokratik bir anlayışla yönetilen bir din devleti olduğu sonucuna ulaşmak kaçınılmaz olmuştur. Dini erkin bu denli güçlü olduğu bu yönetim anlayışının etkisini kaybetmesi konumuzun ilerleyen bölümlerinde de işleyeceğimiz ve bu dönemden çok daha sonraları görülecek olan III. Ur Hanedanlığı döneminde mümkün olacaktır (Hout vd., 2000, 73-74).

Sınıflaşmanın ortaya çıktığı bu dönemden önce de dini kavramlar toplum içerisinde varlığını sürdürmekteydi. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere toplum içerisindeki eşitlik, bu kavramların toplumun tüm fertlerinin tanrılara aracısız ulaşabilmesine imkân sağlamaktaydı. Sınıflaşmanın ve devlet yapısının ortaya çıkmasıyla insanlar ile tanrılar arasındaki ilişkinin örgütlü din kurumları aracılığı ile sürdürülmeye başlandığı görülmektedir. İnsanların tanrılara yabancılaşması ve uzaklaşması sonucunda ülkedeki her şeyden sorumlu olduğunu ileri sürerek tarımsal üretimi denetim altında tutup artı ürüne el koyan din kökenli yönetici, kendi otoritesine karşı çıkan herkese sahip olduğu askeri gücü kullanmaktan çekinmemekteydi. Halk üzerinde kurmaya başladığı bu otoriteyi gün geçtikçe arttıran yöneticiler, kentleşme sürecinin ilk aşamalarında oluşmuş olan yargıların sorgulanmasına müsaade etmemişler ve bu yargıları dinsel bir yaklaşımla alarak uyruklarına dikte etmişlerdir (Harman, 2015: 39, 46). Birden çok şehir devletinin yönetimini elinde tutan ruhban sınıfı mensubu yöneticilerin bu statüsü toplumsal işleyişin doğal bir unsuru olarak görülmekteydi. Daha önce de bahsettiğimiz üzere bu anlayış çerçevesinde ortaya çıkmış olan "En" adı verilen yöneticilik kurumu zaman içerisinde bir dizi değişiklik yaşamış ve bir tanrının vekili konumunda olup teokratik yönetim anlayışını temsil eden, "Ensi" unvanına sahip yöneticiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Erken Sumer rahip kralı olarak yönetimi elinde tutan Ensiler politik güçlerinin yanı sıra ülkedeki en yüksek rahip, en yüksek yargıç ve en yüksek komutan olma vasıflarını da kendi bünyelerinde toplamışlardır (İplikçioğlu, 1990: 60). Dönem dönem "Patesi" unvanı ile de karşımıza çıkan Ensilerin yanı sıra "Lugal" (Büyük adam / Bey) unvanını kullanan ve daha büyük toprak parçalarına hükmeden kral olma özelliği taşıyan yöneticilerin de varlığı görülmektedir. Ensilerin sahip oldukları sosyal statüye baktığımızda genel olarak soylu ailelerden geldiklerini ve Ensilik makamının babadan oğula geçen bir veraset sistemine bağlı olduğunu görmekteyiz. Ülke içerisindeki sulama kanallarının açılması ve bakımlarının yapılması, tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi, ülkedeki tapınak gibi önemli yapıların inşa edilmesi, tapınak ekonomisinin idaresi gibi görevleri bulunan Ensilerin bir diğer önemli görevi ise, tapınak bünyesinde bulunan askeri kuvvetlerin komutanlığını yürütmektir (Diakov ve Kovalev, 2014, 1: 88).

İleri düzeyde bir medeniyet oluşturulmuş olan Sumer ülkesinin tamamına baktığımızda, ülkenin hem kuzeyinde hem de güneyinde birbirinden bağımsız ve birbirleri ile nadiren askeri mücadele içerisine giren şehir devletleri ile karşılaşmaktayız. Ancak dönem dönem ortaya çıkan güçlü ve hırslı Ensiler diğer şehir devletleri üzerinde hakimiyet kurar ve bu sayede birden çok şehrin yönetimini ele geçirirlerdi. Ele geçirilen şehirlerdeki Ensiler ise yıllık belli bir miktar tahılı vergi olarak vermek koşulu ile yarı bağımsız bir statüye sahip olabilirdi. Yarı bağımsızlık statüsüne düşmüş olan bu Ensilerin yönetimi altındaki şehirlerde kendi kanunları geçerliliğini korur ve şehrin fatihi olan yöneticinin tanrısının yüceliği kabul edilirken şehir tanrısı da önemini devam ettirirdi. Şehrin yöneticisi olan kral kendisini bir Ensi/Patesi ya da daha doğrusu baş tanrının hizmetkârı olarak nitelemesinin yanı sıra bağımsız bir yönetici olarak dindar bir Ensi/Patesi de olabilirdi (Mackenzie, 1915: 110).

Asker kökenli kralların ortaya çıkmasıyla gerek doğal yollarla gerekse gasp etme yoluyla tahta çıkan kralların kendilerini meşrulaştırmak ve dini desteği arkalarına alabilmek amacıyla ruhban sınıfı ile iyi geçinmeleri ve bazı dini statüleri kendi benliklerinde toplamaları gerekmektedir. Tahta çıkmış olan krallar bu amaç doğrultusunda resmi bir dini seremoni ile krallık sembolleri olan taç, asa ve tahtı (aslında şapka, değnek ve oturak) tapınaklarda rahiplerin elinden alırlar ve tanrılara kurbanlar sunarlar. Bu seremoniden sonra gerek tek şehirden oluşan gerek de birden çok şehirden oluşan ülkedeki dini hayatın başrolü pozisyonuna krallar oturmuşlardır. Ülkenin refahını sağlamak ve aldığı tüm diğer kararlar açısından tanrılara karşı sorumlu olan kral, tanrılarla ya kehanetler aracılığıyla ya da direkt olarak tanrılarla rüyalarında görmeleri şeklinde iletişime geçme ve bu iletişim sonucunda ortaya çıkan kararları halka iletme açılarından da sorumluluk altındaydılar. Kralın iyi bir yönetim sergilemesiyle devletin zenginleşmesi, tanrılara bol miktarda kurbanların sunulması ve ülkenin refaha ermesi tanrılarının kralın yönetiminden hoşnut oldukları ve kralın sorumluluklarını tam olarak yerine getirdiği düşüncesini hakim kılmaktaydı (Mcintosh, 2005: 205). Şehrin silahlı gücünü de elinde tutan krallar, kendi iktidarlarının halkın var olması için gerekli olan en önemli husus olduğu düşüncesini yapmış oldukları kanunlar ve bir takım ideolojilerle destekleyerek otoritelerini ve askeri güçlerini daha da güçlü kılmışlardır. Mezopotamya'nın ilk krallarının ülkedeki su kanallarını açmak ve tapınaklar inşa ettirmek gibi dini temelli imar ve inşa faaliyetlerinin yanı sıra, askeri başarılar sonucunda etkilerini hissettirdikleri Batı Akdeniz sahilleri ve Basra Körfezi'nin batı sahillerinden ithal ettikleri kereste ve granit gibi ürünlerle tapınakları süslemeleri, ellerinde tuttukları askeri gücün dini hayat üzerinde de ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu inşa faaliyetlerinin betimlendiği kabartmalarda kralların tapınağın tuğlalarını döşerken veya tapınağın planını tanrıdan alırken tasvir edilmesi krallar ile tanrılar arasında var olduğu düşünülen yakın ilişkinin vurgulanması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu kabartmalarda kralların kendilerini tuğla döşerken tasvir ettirmelerinin amacı, tanrılarının gönlünü hoş tutmak için yapılan faaliyetlerin vurgulanması ve böylelikle onlara yaraşır bir kral/vekil olduklarının gösterilmesidir. Buna karşılık tapınağın planlarının tanrılardan alındığının betimlenmesiyle ise, halkın zihninde tanrılarla kralların arasındaki ilişkinin ne denli yakın olduğu düşüncesinin pekiştirilmesi amaçlanmıştır (Harman, 2015: 39, 46).

Varlığını bildiğimiz en eski şehir yöneticileri yapmış oldukları işleri kayıt altına aldıkları belgelerde çoğunlukla kendilerinden, tanrıya ait toprakların imarını yapan ve onları işleyen "tanrının kiracısı/çiftçisi" anlamına gelen Sumerlilerde "Patesi" veya Akadlılardaki tabiriyle "İşhakku" unvanı ile bahsetmişlerdir. Bu tabirin yanı sıra çok nadir de olsa "Lugal" yani kral unvanını kullandıkları da görülmektedir (Lutz, 1924: 438; Hooke, 1953: 50; Woolley, 1965: 128; Childe, 2009: 116-117). İnsanlık tarihinin bilinen ilk reform metnini oluşturmuş olan Lagaş Kralı Urukagina tanrı topraklarının kiracısı veya çiftçisi olma anlayışı içerisinde bir dizi değişiklikler yapma yoluna gitmiştir (Bilgiç, 1982: 98). Sınıflaşan toplumda ortaya çıkan zengin zümrenin halka yapmış olduğu zulümleri sona erdirmek için yapılmış olan bu reformlar, sınıflar arasındaki uçurumun ortadan kalkmasını ve belli bir düzen içerisinde ilişkilerin sürdürülmesini amaçlamaktadır. Şüphesiz ki Urukagina bu reformları yaparken tanrılarının takdirini toplamak amacını gütmekteydi. Bu sayede halkın desteğini ve sadakatini de arkasına alacak olan kral, otoritesini daha da sağlamlaştıracaktı (Hooke, 1953: 50; Woolley, 1965: 128; Childe, 2009: 116-117). Urukagina'nın reform metninin ilgili bölümünde bu hususta şu ifadeler yer verilmektedir:

“Yaşamın başladığı kadim zamandan beri, baş kayıkçının kendi geçimi için sorumlu olduğu tekneler vardı, baş çobanın kendi geçimi için sorumlu olduğu eşekler vardı, baş çobanın kendi geçimi için sorumlu olduğu koyunlar vardı, baş balıkçının kendi geçimi için sorumlu olduğu balık avlama alanları vardı, büyücü rahip (kendisi için) arpa kirası ölçtüğünde...”

“Yün koyunu çobanları beyaz koyun için gümüş olarak vergi öder, genç kuzu için, toprağı ölçen, şef ağıt yakıcı, (zanaatkâr) usta, biracı, ustabaşı da gümüş olarak vergi öder. Tanrıların (tapınağının) öküzü EN.SI (tapınak yöneticisi)'nin bahçesini sürmüştü, EN.SI'nin bahçeleri, sarımsak ve salatalık tarlaları tanrıların en iyi tarlalarıydı, rahiplerin eşekleri ve öküzleri [EN.SI tarafından] alınmıştı, rahiplerin arpa erzakları ['ndan aldığı gelir] EN.SI'nin adamları tarafından yönetilmişti...”

“Bir rahip, sıradan bir kişinin bahçesindeki ağacı kesmekte ya da onun meyvelerini alabilmekteydi. Bir ceset gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi) yedi çömlek bira, iki yüz kırk ekmek ve iki gur (yaklaşık seksen litre) hazi tohumu, bir yün giysi ile yatak ve umum (rahibi) bir gur arpa alırdı. Bir ceset (tanrı) Enki'nin sazlığına (mezar alanı) gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi) yedi çömlek bira ve dört yüz yirmi ekmek alırdı ve bir yün giysi, yatak ile sandalye ve umum (rahibi) bir gur arpa alırdı. Bunlar eski zamanların teamülleri idi” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 19 - 29).

Urukagina kendinden önceki haksızlıkları sıraladıktan sonra halkın ezilmişliğini gidermek için yapmış olduğu düzenlemeleri ise şu şekilde ifade etmektedir:

“Tanrı Enlil'in savaşçısı olan tanrı Ningirsu, Lagaş krallığını tüm halk içinden seçerek Urukagina'ya bağışladığında; Ningirsu ona [Urukagina] eski günlerdeki ilahi yaşam yolu yeniden kurmayı emrettiğinde; o teknelerden sorumlu olan baş kayıkçıyı kaldırdı, o balık avlama alanlarındaki baş balıkçıyı kaldırdı, o deponun başındaki büyücü rahibin arpa ölçme oranındaki sorumluluğunu kaldırdı...”

“Bir ceset gömülmek üzere getirildiğinde Uh-mush (rahibi), sadece üç çömlek bira ve seksen ekmek verilmesi gerekir. Uh-mush rahibi bir sarık ve bir yatak alır, rahibin yardımcısı ise sekizde bir gur (yaklaşık beş litre) arpa alır...” “Gençlerin a-zar-la'da çalışması gerekmeyecek; işçiler ekmek için dilenmeyecek; artık rahip sıradan kişilerin bahçesini işgal edemeyecek” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 19 - 29).

Örnekleme çalışığımız bu yöntemin yanı sıra Sumer Kralları otoritelerini şehrin baş tanrısı ile yakın ilişkiler kurması ve kendini adeta onunla özdeşleştirmesi ile de artırma yoluna gitmişlerdir. Her yıl çeşitli dönemlerde düzenlenen birçok bayramda kralların tanrıları canlandırması bu özdeşleştirmenin en önemli göstergelerinden biridir. Bu yöntemlerle ruhani açılardan otoritesini arttıran krallar, ellerinde tuttıkları askeri güç ile de dünyevi otoritelerini pekiştirmişlerdir. Tanrılar panteonunun başında bulunan baş tanrının yeryüzündeki vekili olarak kabul edilen şehir devleti kralı başrahip olma statüsüne de ulaşmış oluyor ve kendi ailesini de tanrılar arasında var olduğuna inanılan aile ile özdeşleştiriyordu. Yine Urukagina döneminden örnekleme gerekirse, İshakku unvanını kullanan kral tanrılar panteonunun baş tanrısı olan Ningirsu'nun başrahibi, kralın eşi ise Tanrı Ningirsu'nun eşi olan Bau'nun (Baba) baş rahibesiydi. Bu dönemde

vuku bulan savaşlarda şehir halkından oluşturulmuş olan ordunun komutanlığını üstlenen kral, teşkil edilmiş olan ordunun tanrının ordusu olduğu düşüncesini uyruklarına benimsetmişti. Ulaşılabilmiş en erken yazılı belgelerden öğrendiğimize göre, vuku bulmuş olan savaşlara katılan ve zafer kazananların tanrılar olduğu vurgulanmaktadır. Öyle ki, bu savaşlarda tehlike altında olan bölgelerden bahsedilirken bu topraklardan şehir topraklarının bir bölümüymüş gibi değil, Tanrı Ningirsu'nun tarlalarından biri olarak bahsedilir, savaş sonunda yapılan anlaşma da tanrılar adına yapılırdı. Böylelikle krallar tanrılarının vekili olma statülerini pekiştirirler ve tanrı topraklarının bekası için tanrı buyruğuyla hareket ettiklerini vurgulamış olurlardı. Tanrının mülkü olarak kabul edilen bu toprakların insanlar arasında paylaşılmasına baktığımızda ise, şehir tanrısının vekili konumunda olan kralın ve ailesinin en büyük paya sahip olduğunu görmekteyiz. Gerek bu topraklardan elde edilen ürün, gerek halktan alınan vergi/haraç niteliğindeki artı ürün, gerek de savaşlar sonrasında elde edilen ganimetlerden en büyük payı alması ile krallar, tanrı vekilliği gibi ruhani bir güçle kendilerini donatmalarının yanı sıra ekonomik açıdan da çok büyük bir güce sahip olmuş ve böylelikle toplum üzerinde tam anlamı ile tahakkümünü hissettiren eşsiz bir konuma yükselmişlerdir (Hooke, 1953: 50; Woolley, 1965: 128; Childe, 2009: 116-117).

Sumer Kent Devletleri Dönemi'ndeki Mezopotamya coğrafyasının hiyerarşik yapısı ve kent devletleri arasında artan toprak rekabeti hakkında detaylı bilgilere ulaşmış olduğumuz en önemli kaynaklardan biri Lagaş ve komşu şehri Umma arasında MÖ 2500-2350 yılları arasında yaklaşık 150 yıl sürmüş olan anlaşmazlıktan bahseden Lagaş kökenli olan çiviyazılı bir metindir. Bu metinde söz konusu yapıdan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Enlil, tüm ülkelerin kralı, tanrılarının babası, onun değiştirilemez buyruğuyla Ningirsu ve Sara arasındaki sınır oluşturuldu ve İstaran'ın buyruğuyla Kiş kralı Mesilim tarlaları ölçtü ve yönetimi altındaki yerde bir stel kurdu.

Umma'nın yöneticisi Uş, küstahlık etti ve tekrar tekrar anlaşmayı çiğnedi. O steli söktü ve Lagaş ovasının içine yürüdü.

Enlil'in savaşçısı Ningirsu, onun buyruğuyla Umma ile savaştı. Enlil'in buyruğu altındaki kral Ummalılarının üzerine Şuşkallu²⁴ ağını attı ve oradaki ovada onların (Ummalılarının) mezarlarını sıraladı...."

(Fish, 1939: 387; Frankfort, 1978: 241; Mieroop, 2006: 70; Kuhrt, 2013, 1: 53).

Urukagina'nın da reformlarında çözüme kavuşturmayı amaçladığı şehir topraklarının paylaşılması ve nasıl tahsis edildiği hakkında önemli bilgi veren kaynaklardan biri de Girsu yani günümüzdeki Tello kentinde bulunmuş olan belgelerdir. Sayıları hayli fazla olan bu belgelerden anlaşıldığına göre şehir devletine ait toprakların bir kısmı kralın, bir kısmı tapınakların, geriye kalan kısmının ise özel mülkiyetin hakimiyetine verilmiş olduğunu görmekteyiz. Ne yazık ki toprak paylaşımında görmüş olduğumuz bu üç farklı zümre arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu konusunda yeterince bilgiye sahip değiliz. Bu sınıflardan kral kuşkusuz, artık en önemli pozisyondaydı. Çünkü şehir devleti kralı artık ruhban sınıfının tahakkümünden kurtulmuş ve tüm erkleri kendi otoritesinde toplamıştır. Sumer şehir devletlerindeki sosyo-politik yapıyı tam anlamıyla tahlil edebilmemiz için ilk olarak kralın kent koruyucu tanrısı adına

²⁴ Şuşkallu(m), Şuşqallu(m), Şaşkallum, Muşkallu şekillerinde yazıldığı görülen bu alet, Eski Mezopotamya'da vuku bulan savaşlarda insanları veya yapılan avlarda hayvanları yakalamak için kullanılan bir çeşit ağdır. Detaylı bilgi için Bkz.: Black vd., 2000: 389.

tapınaklar yaptırıp bunları ayakta tutmak ve kenti tüm düşmanlara karşı korumakla görevli olduğunu görmemiz gerekmektedir (Kuhrt, 2013, 1: 41 - 42).

Tanrılarla adeta karşılıklı çıkarlara dayalı bir ilişki sergileyen krallar, dini vecibelerin gerektirdiği üzere tanrılarının ihtiyaçlarını karşılarken, tanrılarda buna karşılık gerek krallara gerek de kralların yönetimindeki şehirlere tanrısal yardımı, zenginliği ve refahı sağlamakla yükümlüydüler. Bu durum MÖ 2450 yılına tarihlenen ve Lagaş Kent Devleti'ne ait olan, kralların tanrılar tarafından yaratıldığının ve kollandığının kısmen de olsa belirtildiği bir belgede şu şekilde anlatılmaktadır:

"Ningirsu (Lagaş'ın koruyucu tanrısı) rahmi dölleyerek Eanatum'a (Lagaş kralı) gebe bıraktı [...] Eanatum için sevindi. İnanna (bir tanrıça) eşlik etti ona, adını Eana-İnanna-İbgalakakatum (tam adı: "İbgallı İnanna Eana'da) (tapınak) değerli" koydu ve onu Ninhursag'ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini. Ningirsu Eanatum için sevindi, rahmi dölleyen Ningirsu'ydu. Ningirsu onu karışladı, beş kola denkti (uzunluğu): (ölçtü) beş kol boyu, bir karış! Ningirsu sevinçle [Lagaş] kral[lığını verdi ona]" (Cooper 1983: 45; Kuhrt, 2013, 1: 42).

Tanrısal bir dokunuşla dünyaya geldiklerine inanılan kralların bir diğer görevi ise tanrısal tapınım ile ilgili olan tüm işlerin yönetilmesiydi. Tapınakların inşa ettirilmesi, inşa edilen tapınakların gerek kendi şehirden gerek de diğer şehirlerden temin edilen mallarla doldurularak zenginleştirilmesi, kült görevlilerinin belirlenmesi gibi yükümlülükleri bulunan kralların bu sorumlulukları hakkında yine Lagaş Şehir Devleti dönemine ait olan ve MÖ 2500'e tarihlenen bir metinde²⁵ açıkça bilgiler verilmektedir.

Ur-Nanşe hakkında bilgi veren ve bir tapınak inşasının ardından düzenlenmiş olan şenlikleri konu edinen başka bir metinde geçen: "*Ningirsu tapınağını inşa ettiğinde, tapınakta tüketilmesi için 70 gur (30.800 kilo) arpa dağıttı*". İfadesinden hareketle dini işlerin şehrin doğal yaşamındaki sıradan işlermiş gibi itibar görmüş olduğu sonucuna varabiliriz. Söz konusu dönemden 4500 yıl sonrasında, yani günümüzde bile inşası tamamlanan bir ibadethanenin açılışında mevcut dini ve sosyo-kültürel inançlar çerçevesinde çeşitli seremoniler düzenlendiğini düşünecek olursak, insanlık tarihinin başlarından itibaren dini inanışlar her ne kadar değişse de kültürel uygulamaların değişmediği sonucuna ulaşabiliriz. Tüm bu işleyişin başında tek yetkili pozisyonunda oturan kral, tanrısal bilgiye ulaşma açısından da uyruklarının tümünden daha üstün bir pozisyondaydı. Bunun en önemli gerekçesi ise, teokratik yapının zirvesinde bulunan kralın tanrılar tarafından ana rahmine yerleştirildiği, beslendiği, büyütüldüğü ve tüm güçlerle donatıldığı düşüncesiydi (Kuhrt, 2013, 1: 41-43). Tanrılarla kurduklarını iddia ettikleri yakın ilişkiyi her fırsatta dile getiren ve bu düşüncüyü uyruklarının zihnine yerleştirmiş olan krallar, bebekliklerinden ölümlerine kadar tanrılarla yakın ilişki içerisinde olduklarını ve tanrılar tarafından beslenip büyütülüp kollandıklarını savunmuşlardır. Buradan hareketle Sumer tarihinin ilk krallarına bakacak olursak, söz konusu kralların kendilerini yaratıcı ilahların dördüncüsü Ninmah'ın başka bir ifade ile "ulu hanım" olarak bilinen ve bütün varlıkların anası olduğuna inanılan ana tanrıça "*Ninhursag'ın sürekli sütle beslediği*" diye betimleyerek bu ayrıcalıklı statülerini vurgulama yoluna gitmişlerdir (Kramer, 2002: 164-165).

²⁵ Bahsi geçen metin için Bkz.: s. 32.

Tahta çıkan kralların düzenlenen bir seremoni ile krallık alameti gösterdiğine inanılan bir takım objeleri kentin ana tapınağında ruhban sınıfı mensuplarının elinden almış olduğuna ve böylelikle meşruiyetlerini sağlamış oldukları konusuna daha önce değinmiştik. Bu bağlamda bir ileri adım ise kralların güçleri arttıkça takındıkları unvanların değişmesidir. Bu duruma en iyi örneklerden birini teşkil eden Uruk Kralı Lugalzaggessi'nin (MÖ 2870-2846) yönetim dönemine baktığımızda birçok unvanla karşılaşmaktayız. Lagaş kentine karşı kazandığı zaferden sonra "Sumer'deki birçok kenti ele geçiren Umma'nın İshakku'su", "Uruk kentinde ikamet eden Tanrı Anu'nun rahibi", ve "Ülkenin kralı" olduğunu deklare eden kral, zamanla "Umma'nın İshakku'su" unvanını kullanmaktan vazgeçmiş ve yeni bir unvan olarak "Nisaba'nın efendisi" unvanını kullanmaya başlamıştır. Nippur kentini eline geçiren kral bu kez de Nippur kentinin baş tanrısı Enlil ile bir ilişki kurma yoluna gitmiş ve bu amaçla "Enlil'in yüksek İshakku'su" olduğunu ilan etmiştir (Delaporte, 1996: 28). Kanaatimizce Lugalzaggessi'nin ele geçirmiş olduğu tüm kentlerin baş tanrıları ile bu şekilde ilişkiler kurmasının gerekçesi, ele geçirdiği kentlerde kuracak olduğu hakimiyet için dini destek sağlamak ve kent tanrılarının hizmetinde bulunacağını ilan ederek kent halkının sevgisini kazanmaktır. Lugalzaggessi'nin Akadlı Sargon'a mağlup olmasının ardından Sargon tarafından ayaklarına bakır pranga vurularak Nippur'daki Enlil tapınağı kapısının önünde bulunan bir kafese hapsedilip sergilenmesi ise kralın artık meşruiyetini kaybettiğini, belki de Lugalzaggessi'ye krallığı bağışlayan şehir tanrısının otoritesinin yerle bir olduğunu göstermek için yapılmış bir harekettir. Eski Mezopotamya'da bir kralın başka bir kralı mağlup ederek krallığını ele geçirdiğinde galip kralın tanrısının mağlup kralın tanrısının karşısında hakim pozisyona yükseldiğini düşündüğümüzde bu görüşümüz daha da kuvvetlenmektedir. Akad Kralı Sargon'un Nippur kentini ele geçirdikten sonra Nippur'daki Ekur tapınağına zafer anıtını diktirmesi ve kurşundan yapılmış heykelini tapınaktaki tanrı heykelinin önüne yerleştirmiş olması yine sahip olduğu tanrısal desteği vurgulamak ve benliğinde birleştirmiş olduğu tanrısal özellikleri vurgulamak için olsa gerektir.

Günümüze ulaşmış olan metinlerin muhtevasına baktığımızda çoğunlukla tanrısal statüye oturtulmuş hükümdarların, kralların, memurların ve ruhban sınıfı mensuplarının her yönü ile adil bir yönetim sergiledikleri hususunda tanrılara karşı bir çeşit hesap verme yoluna gitmiş olduklarını görmekteyiz. Çünkü ülkede adil bir yönetim veya paylaşım sistemi yoksa, sıradan halka mensup kişilerin elde ettiği ürünün çok az olmasına karşılık yönetim sınıfı bolluk içerisinde bir yaşam sürüyorsa kent tanrısının bu durumdan rahatsız olduğu düşünülmekteydi. Sınıflar arasında ortaya çıkacak olan bu uçurumun getirisi olarak halkın kent tanrısına duymuş olduğu saygıda azalma olacağı ve dini hayatın zarar göreceği düşüncesinden dolayı bu duruma mahal verilmemek istenmiştir. Bunun en önemli gerekçesi ise, şüphesiz yönetim sınıfının ellerinde tuttukları gücün tanrısal köklere sahip olduğu inancıdır. Nitekim kent tanrısının veya dininin itibarında bir çeşit azalma olursa bu olumsuz durum kuşkusuz yönetenlerin otoritesine zarar verecektir. Buradan hareketle Sumer dininin neden bir devlet dini olarak ortaya çıktığı ve bu dinin gereği olarak yürütülen birçok faaliyetin neden devlet eliyle gerçekleştirdiği, yönetimdeki kralların neden tanrının yeryüzündeki vekili olarak kendilerini adlandırdıkları sorularının cevaplarına ulaşmış oluruz (Schmökkel, 1971: 198-199; Diakonoff, 1991b: 86; Delaporte, 1996: 30).

Akad İmparatorluğu'ndan sonra varlığını gördüğümüz ve Yeni Sumer Devleti veya III. Ur Sülalesi/Hanedanı adları ile anılan döneme geldiğimizde yönetici sınıfın bu tanrısal statülerini devam ettirmiş olduklarını görmekteyiz. III. Ur dönemi krallarından Gudea dönemine ait yazıtlarda kralın bu tanrısal statüyü her fırsatta vurguladığını

görmekteyiz. Bu metinlerde kralın kendisini Kent Tanrısı Ningirsu'nun uygun gördüğü ve yürütmüş olduğu tüm faaliyetleri çeşitli tanrıların istekleriymiş gibi lanse ettiği açıkça görülmektedir. Bunun gerekçesi kuvvetle muhtemel olarak Akad Hanedanı'ndan devralmış oldukları tanrı krallık mirasıdır. Metinlerin yanı sıra Gudea heykellerinde de aynı durumla karşılaşmaktayız. Çok sayıda oturur veya ayakta durur vaziyetteki Gudea heykelini Akad dönemi heykelleri ile karşılaştırdığımızda heykellerin yapım tekniği ve tasvir biçiminin büyük bir benzerlik gösterdiği gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Gudea heykellerindeki kralın tanrılar karşısında daha aşağıda duran ve tanrılara karşı teslimiyetçi ifadesi yazıtlarda da defalarca vurgulanmış olan teokratik yönetim anlayışının önemli göstergelerinden biridir (Nissen, 2004: 217-218). Bu metinlerde Erken Sumer Hanedanlığı Dönemi'nde de örneklerine rastladığımız kralların kendilerini tanrısal soya dahil etme gayretinin halen var olduğunu görmekteyiz. Söz konusu metinlerde Gudea kendisini tanrılar Ninsun, Nanşe ya da Baba'nın oğlu olarak nitelendirmektedir. Annesinin ise tanrıça Gatumdug olduğunu ifade eden kral, bu durumdan silindir A, III, 6-7'de şu şekilde bahsetmektedir.

"Annem yok; benim annem sensin.

Babam yok; benim babam sensin."

(Frankfort, 1978: 300).

III. Ur Hanedanlığı dönemi ile kralların tanrılaşmaya başlamasıyla krallara bağlı yerel liderlerin kendilerini, tanrı olarak kabul edilen kralların vekili olarak görme anlayışı ortaya çıkmaya başlamıştır. Krallarının politik çağrışımlar uyandıran tanrılığı, bağlı yerel liderlere ait metinlerde açıkça belirtilmektedir. Tell Asmar'daki (Eşnunna) Ur'lu Kral Şu-Sin'e bağlı yerel lider, kendini bu şekilde tanrının vekili olarak tanımlamakta ve böylelikle kral Şu-Sin'in tanrılığını vurgulamaktaydı. Bu durum mil taşlarında şu şekilde belirtilmiştir:

"Kutsal Şu-Sin 'e, Anu tarafından adından bahsedilen, Enlil'in sevgilisi, Enlil'in bütün kalbiyle ülkenin ve dört bölgenin çobanı olarak düşündüğü, güçlü kral, Ur'un kralı, dört bir yanın kralı, tanrısı-Ituria, Eshnunna'nın İshakku'su²⁶ (yöneticisi), onun hizmetçisi, onun tapınağını inşa ettim" (Frankfort vd., 1940: 134-135; Frankfort, 1978: 302; Snell, 2011: 41).

Bu metinden anlaşıldığı üzere III. Ur Hanedanlığı kralı Şu-Sin adeta bir tanrı gibi hürmet görmektedir. Tanrılaşan kral, Ituria'nın tanrısı olarak zikredilmektedir. Tüm bunların yanı sıra tanrılaşan Şu-Sin 'e tapınmak için bir tapınak yapılmış olduğunu da görmekteyiz. Bu tanrısal krallık anlayışı Şu-Sin 'in ardılı ve III. Ur Hanedanlığı'nın son kralı İbbi-Sin zamanına tarihlenen metinlerde açıkça desteklenmektedir. Söz konusu kral döneminde Itura yakınlarında tanrı kral adına bir tapınak inşa edildiği, yerel yöneticilere saraylar yapıldığı, yönetim anlayışında laikleşmeye gidildiği ve kralların kendilerini dünyevi bir amir değil şehir tanrısı Tişpak'ın hizmetçileri olarak gördükleri metinlere yansıyan en önemli hususlardır. Böylece merkezi otoriteye bağlı vasallar, kendilerini şehir tanrısının yerine koydukları büyük kralın vekilleri olarak görme anlayışını sürdürmüşler ve III. Ur krallarına tapınarak onlara itaat etmeye açıkça söz vermişlerdir (Frankfort, 1978: 302).

Tanrılar tarafından ülkenin yönetiminin krallara bahşedilmiş olduğu anlayışı hakkında bilgi veren bir başka metin de Kazallu Ensi'si Puzur-Numuşda'dan III. Ur Kralı İbbi-Sin'e (Whitting, 1987: 23) gönderilmiş olan bir mektuptur. Söz konusu metinde şu ifadeler yer verilmektedir:

²⁶ Frankfort, 1978, s. 302'ye göre Eski Sumer'de bulunan bir çeşit yöneticidir.

"Kralım Enlil buyruğuyla bana ülkenin çobanlığını verdi (ve) Enlil bana kentleri, tanrıları, Dicle ve Fırat'ın kenarındaki, Hamazi ülkesinden Magan Denizi'ne kadar Numma kanalının kenarındaki (ve) Me-Enlil kanalının kenarındaki kışlakları tanrıça Ninisinna'nın önüne getirme; İsin'i Enlil'in *ganun*'luğu olarak kurma; ona büyük bir isim yapma; ....yapma; ve onun (Sumer'in) kentlerini iskân etme görevini verdi. Tanrım Dagan'ın adına and içerim ki, Kazallu için barıştan başka niyetim yok. Enlil'in bana sorumluluğunu alma buyruğu verdiği kentlere (ve) ülkeye (gelince), İsin'in ortasında onların ... 'ini inşa ettireceğim; bayramlarını kutlattıracağım; (ve) onların *gipar*'ına heykelimi simgemi, yüksek rahibimi (ve) yüksek rahibemi yerleştireceğim. Ekur'daki Enlil'in huzurunda (ve) Ekişkugal('deki) Nanna'nın huzurunda ... oğulları dualarını edecekler. Güvendiğin kişiyi bu ülkeden neden ... 'din? İsin'in surunu yaptıracağım (ve onun) adını İdilpaşnunu koyacağım" (Kramer, 2002: 432).

III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılışına sebebiyet veren olayları incelediğimizde ruhban sınıfı mensupları ile krallar arasında ortaya çıkan bir erk mücadelesi ile karşılaşmaktayız. Dönemin krallarının tanrılar adına tapınak yaptıracaklarına, tanrıların ve tapınakların ihtiyaçlarını gidereceklerine dair pek çok söz vermiş olduklarını ve tahta çıkan kralların tapınaklarda tanrılar adına ruhban sınıfı mensupları tarafından kutsanarak meşruiyet kazandıklarını da görmemize rağmen, krallar ile ruhban sınıfı mensupları arasındaki bu çekişmenin neden ortaya çıktığı çözümlenebilmiş değildir (Nissen, 2004: 225). Bizim bu husustaki görüşümüz, geçen yüzyıllara rağmen ruhban sınıfı mensuplarının kaybetmiş oldukları yönetim erkini yeniden ele geçirmek istemeleri ve buna karşılık kralların da onları sürekli olarak bir iç düşman olarak görmeleridir. İçten içe birbirlerine karşı düşmanlık besleyen bu iki sınıf mensuplarının çıkarları çerçevesinde belli bir ortak paydada buluşmuş oldukları ise tartışma götürmez bir gerçektir.

3.8. III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde Tanrı-Kral Anlayışının Oluşması

Tanrı krallık anlayışıyla ülkedeki hem dini hem de siyasi gücün kralın elinde toplanmasını sağlama girişiminin ilk kez görüldüğü Naram-Sin döneminden kısa süre sonra bu uygulamadan vazgeçildiği görülmektedir. Akad İmparatorluğu'nun çökmesiyle Mezopotamya'da kısmen rekabet içerisinde olan şehir devletlerinin çoğunluğunu oluşturduğu merkezi olmayan politik örgütlenme yapısına geri dönmüştür. Ancak III. Ur Hanedanının ilk kralı Ur-Nammu (MÖ 2094-2011) ile Mezopotamya'nın büyük bir bölümü yeniden bir hanedanlık yönetimi altında birleştirilmiştir. Merkezi bir devletin yeniden teşkil edilmesi ile birlikte tanrı krallık uygulamasının yeniden gün yüzüne çıkmış olduğu görülmektedir. Babası Ur-Nammu kendisini tanrılaştırmamasına rağmen, Naram-Sin'in iktidarından yaklaşık iki yüz yıl sonrasına tarihlenen ve yaklaşık yarım yüzyıl (48 yıl) hüküm süren III. Ur Hanedanı'nın ikinci kralı Şulgi (Dungi) yalnızca devletin yöneticisi olan bir kral olarak kalmamış, kendini tanrılaştıran kral olma geleneğini yeniden başlatmıştır (Roaf, 1996: 100). III. Ur kralı Şulgi de tıpkı Naram-Sin gibi tanrısal yetkileri kendi benliğinde toplamış ve kendini toplumun üzerinde görerek tanrılık iddiasında bulunmuştur. Adına tapınaklar inşa edilmiş, dolunay ve yeni ay dönemlerinde heykeline kurbanlar sunulmuş, bazı takvimlerdeki aylardan biri Şulgi'nin festival ayı olarak adlandırılmış ve Şulgi'nin onuruna ilahiler oluşturularak bu ilahilerde Şulgi hakkında "Dungi-ili" (Şulgi benim tanrımdır), "Dungi-bâni" (Şulgi yaratıcıdır),

"Dungi-abî" (Şulgi benim babamdır) gibi ifadeler yer verilmiştir. Şulgi ile başlayan ve ardından gelen tüm III. Ur Hanedanlığı krallarının benimsediği tanrı krallık vasfı, toplum tarafından tepkilere neden olmamış, aksine rutin bir uygulamaymış gibi kabul edilmiştir. Kendilerini tanrılaştıran bu kralların atalarına adak kurbanlar sunduğu da görülmektedir. Bu uygulama ile kendi ilahi kişiliklerini atalarına dayandırarak atalarının ilahi kişiliklerine vurgu yapmayı ve bu sayede kendi tanrı krallıklarını daha da güçlü ve meşru hale getirmeyi amaçladıklarını kabul edebiliriz (Jacobsen, 1973: 123; Woolley, 1965: 132, 136; Bilgiç, 1982: 101-102; Delaporte, 1996: 35; Potts, 2012: 711; Brisch, 2013b: 41; Crawford, 2015: 35). Naram-sin gibi Şulgi'nin tanrılaşması onun yönetimi ile ilgili olarak ortaya çıkmış olan yeniliklerden yalnızca biridir. Şulgi uzun yönetiminin ortalarına doğru bir tanrı olmuştur. Ancak meydana gelen bu tanrısal dönüşümün açık bir gerekçesi yoktur. Şulgi'nin krallık dönemine bakıldığında, krallığının ilk yirmi yılındaki yıl adlarının kültürel terimlere dayandığı görülmektedir. Ancak yirminci yılından itibaren yıl adlarında bir değişime gidildiği ve Şulgi'nin askeri faaliyetleri çerçevesinde yıl adları belirlendiğini görmekteyiz. Naram-sin gibi onun tanrılaşmasının da dış tehditlere karşı oluşmuş bir cevap niteliğinde olduğu düşünülebilir. Ancak öyle olsaydı Şulgi başarılı yönetiminin zirvesinde tanrılaştırılırdı. Şulgi'nin tanrılaşmasının başarılı hükümdarlığının zirvesinde olmadığını, aksine gelişim sürecinde olduğunu düşünürsek, bu uygulamanın kendi gücünü artırarak döneminin emperyal bir devleti olmayı amaçlamasından kaynaklanmış olabileceği fikri daha yakın gelmektedir (Cooper, 2012, 262; Brisch, 2013b: 42).

Tanrılaştırılmış III. Ur krallarının tümü, henüz hayattayken Mezopotamya'nın tümünde onlara ibadete kendini adanmış tapınaklara sahipti. Fakat bu tapınaklar tanrılaşmış ölü krallara tapınım için de kullanılırdı. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu tür tapınakların önemli örneklerine rastlanılmıştır. Örneklendirmek gerekirse, Tel Asmar (Eşnunna) kazılarında gün ışığına çıkarılan ve geniş sellalı²⁷ tapınak planının en iyi örneklerinden biri olma özelliği taşıyan tapınağın, III. Ur hanedanlığı zamanında yaşamış olan bir vali tarafından inşa edilmiş ve tanrılaşmış kral Şu-Sin 'e adanmış olduğu tespit edilmiştir (Brisch, 2013b: 38 - 43; Oates, 2015: 52).

Şulgi'den sonra III. Ur tahtına çıkmış olan ardılları, Şu-Sin ve İbbi-Sin adlı krallar kendilerini ilahlaştırarak ülke vatandaşlarının kendilerine tapınması uygulamasını sürdürmüşlerdir. Bu krallardan Şu-Sin Akad kralı Naram-Sin gibi kendisine tapınması için Tell Asmar (Eşnunna) şehrinde bir tapınak inşa ettirmiştir (Potts, 2012: 712). III. Ur Hanedanlığı'nın çöküşünden sonra bu uygulamanın yeniden var olması Yeni İsin Hanedanlığı dönemine denk gelecektir. Yeni İsin kralları adlarını yazarken tanrısal simgeler olan tanrıların anlamsal sınıflandırıcıları ile kendilerini tanrılaştırma yoluna gittikleri görülmektedir. Larsalı Rīm-Sîn ve Babilli Hammurabi'nin yaşamları sırasında tanrılaştırıldıkları hakkında da bazı göstergeler vardır. Fakat Eski Babil krallarının kendilerini tanrılaştırmış oldukları meselesi oldukça tartışmalı ve çözümlenmemiş kalmıştır (Brisch, 2006: 162; Crawford, 2015: 36).

Krallık, Mezopotamya tarihinin çoğunda bölgede var olmuş olan yönetim şekillerinin en önemlilerinden biriydi. Erken dönemlerden itibaren yönetim ve dinin iç içe geçmiş olduğu görülmesine rağmen kralların gerçek anlamda tanrı olduğu durumlar nispeten çok azdı. Şulgi'nin tanrılaştırılmış olduğu, kralın adının tanrılar için anlamsal sınıflandırıcılarla yazılması, krallık statüsünün daimi olarak kutsal sayılması (krallar sadece öldükten sonra tanrılaşmaz), tapınakların kralların işlerine adanması, festivallerin kralın adına kutlanması ve ay adlarının bu kraliyet festivallerinden sonra

²⁷ Sella (Cella=Naos): Tapınakların en önemli bölümü olup, içerisinde tanrı heykellerinin bulunmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz.: Tekçam, 2011: 42.

belirlenmesi, özel adlar alan krallara tanrılar gibi yalvarılması ve bu adların tanrıların adları yerine geçmesi gibi çeşitli yöntemlerle vurgulanmıştır (Brisch, 2013b: 38 - 43; Oates, 2015: 52).

III. Ur dönemi boyunca tanrılaşmış kralların heykellerinde dönemin tanrı krallık anlayışı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu hususta en önemli eserlerden birisi Louvre Müzesi'nde sergilenen ve Lagaş kralı Gudea tarafından Geştinanna tapınağı için yaptırılmış olan heykeldir²⁸. Yapım malzemesi bilinmeyen 61 cm boyundaki bu heykel devletin zenginliğinin de en önemli göstergelerinden biridir. Söz konusu heykelde Gudea ayakta durur vaziyette olup, iki elinin arasında tuttuğu ve Mezopotamya tarihi boyunca yalnızca tanrılar tarafından bir tanrısallık alâmeti olarak kullanılan akar vazodan sağa ve sola fışkıran çamurlu sular arasındaki balıklarla tasvir edilmiştir. (Edzard, 1997: 56; Roaf, 1996: 99 - 100). Ancak bu heykellerin çoğu, saltanatı altında III. Ur Devleti'nin çöküşünün yaşandığı ve III. Ur krallarının sonuncusu olan İbbi-Sin'in ilk yıllarına tarihlenmekle birlikte, bu heykellerden elde ettiğimiz bilgiler Ur şehri metinlerince de tasdik edilmektedir. Bu kanıtlar sadece İbbi-Sin hakkında değil aynı zamanda Amar-Sin başta olmak üzere III. Ur hükümdarlarının tümü hakkında da bilgiler vermektedirler. III. Ur dönemindeki tanrı krallık anlayışının ideolojik olarak başlangıç noktasının neresi olduğu üzerinde duracak olursak, III. Ur hükümdarlarının kendilerini soyuna dayandırma gereksinimi duydukları antik Uruk şehrinin tanrı kralı Gılgamış'ın etrafında şekillenerek oluşturulan efsanelere kadar gittiğini görebiliriz. Gılgamış'ın annesi tanrıça Ninsunum, babası ise efsanevi Uruk kralı Lugalbanda'dır. Bundan ötürü Gılgamış hem bir tanrı hem de bir ölümlüdür. Mezopotamya'daki tanrı kral anlayışının temelini oluşturan bu anlayış çerçevesinde Şulgi, Gılgamış'la aynı soydan geldiğini iddia ederek bu ilahi soy ağacı içerisine kendisini yerleştirir ve sık sık Gılgamış'ın erkek kardeşi olarak kendisini tanımlar. Böylelikle kendi tanrı krallığına daha meşru bir yapı kazandırır (Brisch, 2013b: 38 - 43).

III. Ur Dönemi'nde yeniden oluşmaya başlayan tanrı-kral anlayışıyla ilgili olarak dönemin mühürcülük sanatına ait kalıntılardan da önemli bilgiler elde etmekteyiz. Ülke yönetiminde etkin bir konuma sahip üst düzey yöneticilerin adlarının zikredildiği kazıma mühürler ve bu mühürlere ait lejantlar söz konusu dönemin yönetim anlayışı açısından önemli bir muhtevaya sahiptirler. Bu mühürlerin sahibi olan kişilerin adları mühürlere kazınırken tanrısallık işlev sahibi olduklarına inanılan kralların adları ile anılmaktaydılar. Bu tip mühür ifadelerine örnek olarak "Simat-Şulgi" = "Şulgi'ye (tanrı kral) ait ifadesini verebiliriz. Bu mühürleri lejantlarının muhtevası açısından incelediğimizde ise iki tür lejant sistemiyle karşılaşmaktayız. Daha kısa ifadeler içeren birinci tip lejantlarda daha çok sahibinin adı, mevkii ve soyu belirtilirken, ikinci tip lejantlarda daha uzun ifadeler yer verilmekteydi. A. Kuhrt'a göre uzun ifadeler içeren bu lejant türüne örnek vermemiz gerekirse, Petrie Müzesi'nde sergilenen bir tablette geçen: "*Şu-Sin, kudretli kral, Ur kralı, dört bölgenin (dünyanın) kralı: Sur-ku-nun-na, yazıcı, Lu-Ningirsu'nun oğlu, hayvan yetiştiricisi, hizmetkârınızdır.*" ifadesini verebiliriz. Krala bağlılığı sembolize eden bu ifadelerin III. Ur Dönemi mühürlerinde örneklerine sıkça rastlanan kralların huzuruna çıkma sahneleri ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Bu huzura çıkma törenlerinin tasvir edildiği mühürde, ikinci dereceden bir tanrı ile beraberinde huzura çıkardığı ve mühürün sahibi olma ihtimali kuvvetli olan kişinin karşısında, daha erken dönem sanat anlayışına ait sahnelerdeki tanrılar gibi oturur durumda resmedilen kral, genellikle elinde küçük bir tas tutmaktadır. Bu mühür örneklerinde kralların daha önceki dönem tanrıları gibi tasvir edilmiş olması kralların

²⁸ Söz konusu heykel için Bkz.: Resim 8.

tanrısal karakterlerinin vurgulanmaya çalışıldığının en önemli göstergelerinden biridir. Bu betimlemelerde kral, tanrılar panteonu ve daha önceki efsanevi tanrısal krallar ile insanlar arasında bir köprü vazifesi görürcesine resmedilmiştir. Ricacı konumundaki kişinin tanrı-kral'a bağlılığının vurgulandığı bu mühür sahneleri aracılığıyla tanrısal hükümdarlarla ülke yönetiminde görev alan kişiler arasındaki ilişki hakkında önemli bilgiler elde edebilmekteyiz (Kuhrt, 2013, 1: 87).

Tanrısal krallık kültürü ile ilgili olan rahiplik kurumuna baktığımızda karşımıza Akadca *pašišum* olarak çevrilen Guda rahiplik birimi çıkmaktadır. Bu rahiplerin başlıca sorumlulukları ölümler için kurbanlar sunmak ve kan içermeyen kurban sunma törenlerinin işleyişinin sağlanmasıydı. Şulgi dönemi Guda rahipleri hakkında bilgi veren kanıtlar iki başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki yönetsel işlerle ilgili görüşmelere dair yazılmış olan metinlerde bu görüşmelere katılan rahiplerin listelenmesi iken ikincisi ise Şulgi onuruna düzenli olarak sunulan kurbanlara dair metinlerdir (Brisch, 2006: 168).

Tüm bu bilgilere rağmen günümüz eskiçağ tarihçileri tarafından III. Ur döneminde tanrı krallık anlayışının var olup olmadığına dair çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bizim buradaki bakış açımız söz konusu dönemde tanrı krallık anlayışının var olduğu ve bu inanışın gerek dini, gerek sosyal, gerekse de siyasal açılardan ülkede önemli bir mevkiye sahip olduğu yönündedir. Brisch (2006: 162)'de III. Ur döneminde tanrı krallığın var olduğunu belirtmek için şu hususları ileri sürmektedir.

- Kral isimleri ruhsal adın (^dgidim) yanı sıra tanrı belirteci olan *dingir* işaretiyle birlikte yazılır.
- Hayattaki kralın statüsü düzenli şekilde kutsallaştırılır.
- Tapınaklar misyon bakımından hayatta olan krala ibadet etmeye adanmıştır.
- Festivaller kralların isimleriyle adlandırılır. (Şulgi, Amar-Sin ve Şu-Sin için tasdik edilir)
- Aylar bu festivallerden sonra adlandırılır.
- Hükümdarların adlarına dua edilir (Brisch, 2006: 162).

Sumer döneminin çeşitli tapınaklarında tanrılaştırılmış krallara yapılan dualara ait örnekler az sayıdadır. Lagaş'ın hakimi Gudea, döneminin olaylarını anlatan pek çok metin içerisinde az sayıda da olsa bu konuya dair metinler bulunmaktadır. Bu dualardan "Lagaş'ın Anası" olarak kabul edilen tanrıça Gatumdug'a yapılmış olanı tanrı krallık konusunda çokça bilginin bizlere ulaşmasında önemli bir yere sahiptir. Bu metne baktığımızda:

"Kraliçem, berrak gökyüzünün kızı, ne iyi ise, sen onu tavsiye edersin ve onu gökyüzünün birinci katına kabul edersin, memlekete hayat veren sensin, sen Lagaş'ı meydana getiren kraliçesin, anasın! Senin gözettiğin halkın kuvveti artar; koruduğun dindarın ömrü uzar. Benim annem yoktur; Anam sensin. Benim babam yoktur: Babam sensin ... Beni mabette sen doğurdun. İlahem Gatumdug, sen bütün iyiliklere vakıfsın ... İçime hayat nefesini sen bıraktın. Anamın himayesinde, senin gölgen altında, saygı hisleri ile dopdolu kalmak istiyorum ..."
(Schmökel, 1973: 373).

Dua metninde geçen ifadelerden hareketle görülmektedir ki, Lagaş yöneticisi Gudea kendini tanrıçanın oğlu olarak göstermek istemektedir. Bu hareketle tanrısal bir soydan geldiğini vurgulamakta ve kendisinin bir tanrı kral olduğu düşüncesini dini temellere dayandırarak kuvvetlendirmek istemektedir. Gudea'nın bu hareketiyle tanrı krallık savında bulunanların annesinin bir tanrı, babasının ise bir insan olduğu tanrı kral anlayışının çıkış noktasını oluşturan tanrı kral Gılgamış'tan ilham aldığı görülmektedir.

III. Ur Hanedanı Dönemi boyunca tanrılara yapılan ibadet ve duaların yazıya dökülerek bir mektup üslubunda kayıt altına alındığı görülmektedir. "İlah Mektubu" adı verilen bu dua metinlerinin yazıldıktan sonra muhafaza edilmesi amacıyla tapınağa verildiği görülmektedir. Buradaki "İlah" kelimesiyle kastedilmek istenen tanrı kralın kendisidir. Dini açıdan herhangi bir muhtevaya sahip olmayan bu mektuplar daha çok krallara yazılan bir arz niteliğindeki gibi görülmektedir. Başka bir açıdan baktığımızda ise, bu mektupların yazılış amacının krala karşı olan görevlerini yerine getiren ülke vatandaşlarının yapmış oldukları hizmetleri kayıt altına almak istemeleri ve bunu yaparken de henüz hayattayken tanrılaştırılmış olan kralları yücelterek onların takdirini toplamak istemeleri olduğunu kabul edebiliriz. Henüz hayattayken tanrılaştırılmış olan III. Ur kralı Gudea'ya hitaben yazılmış olan bu dua metninin içeriği şu şekildedir:

"Kralıma, menevişli gözleri olan boğaya,
Lapislazuli-sakalı olana, söyle:
Altın Heykel, İyi bir günde yaratılan,
Sfenks, temiz bir ağılda büyütülen,
Sin'in kızı İnanna'nın kalbinde yerleşen!
Efendime, İnanna'nın yiğidine söyle:
Sen, An'ın bir çocuğu gibi bilgili yetiştirilen sen,
Senin sözün geri çevrilmez, bir Tanrı sözü gibi,
Senin vecizelerin, gökten inen yağmur rüzgârıdır,
Onu denetleyebilecek kimse yoktur!
Urşaga, senin kölen, şöyle konuşuyor
Kralım bana hak verdi, ben Ur'un bir evladım:
Böylece Kralım İlahi Hükümdar (tıpkı: 'göğün') gibi gerçektir,
Baba evimi kimse ele geçiremesin,
Baba evimin temelini kimse elimden almasın!
Kralım bunu bilesin!"

(Schmökel, 1973: 373).

Dua metinleri ve ilah mektuplarının yanı sıra krallara atfedilen tanrısal özelliklerin vurgulandığı "yakarış mektupları" da dönemin tanrı krallık anlayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ülkede yaşayan vatandaşların tanrı kral pozisyonundaki kutsal yöneticiye yalvararak çeşitli taleplerde bulunduğu bu mektupların önemli bir örneği Eski Babil dönemine ait kayıtlar arasından çıkmış olup tanrı kralın tapınakta bulunan heykeline ithafen yazılmıştır (Kuhrt, 2013, 1: 87). Buradan hareketle bu mektubun tanrı kralın ikamet ettiği şehirde değil farklı bir şehirde yazılmış olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Tanrı kralın yüceltildiği bu yakarış metninin bir bölümünü burada vermek istiyoruz.

"...Laciverttaşından sakalı olan rengârenk gözlü kralım konuş;
Güzel bir günde parlayan altın heykel
... bayağı bir ağılda büyümüş, İnanna'nın saf rahmine girmiş
Efendi, İnanna'nın kahramanı, söyle:
Sen (kararında) kendini Anu'nun oğlu bildin
Buyrukların tanrı sözü gibi değiştirilemez
Sözlerin cennetten yağın yağmur gibi sayısız
Hizmetkârın Urşaga der ki:
"Kralım beni esirgedi, Ur'un bir 'oğlu'yum ben.
Şimdi kralım gerçekten Anu'nunsa eğer,
Babamın evinin yıkılmasına izin vermez,

Babamın evinin temellerini yıkmaz
Kralıma sunarım ('Bu benim dileğim')..."
(Kuhrt, 2013, 1: 88).

Tanrı krallık anlayışı ve bu anlayış üzerine kurulmuş olan yönetim sistemi hakkında önemli kanıtlar sunan bir diğer yazınsal bulgu ise krallık ilahileridir. Eski Babil tarzında yazıldıkları için III. Ur dönemine ait olup olmadıkları konusuna kuşkuyla bakılan bu metinler, saraylarda yapılan çeşitli törenlerde söylenen ilahiler ve direkt olarak krala isnaden yazılmış ilahiler gibi çeşitli türlere sahiptir. Birbirinden farklı yapısal özellikler taşıyan bu ilahilerin bulunduğu ortak nokta ise, kralların tanrısal bir kökene dayandığı ve en yüksek tanrılar tarafından ülkenin refah içerisinde yönetilmesi amacıyla göreve getirilmiş meşru bir kral olduğu anlayışıdır (Kuhrt, 2013, 1: 89).

III. Ur döneminin sona ermesiyle parçalara ayrılan Sumer ülkesinde tanrı krallık anlayışının çeşitli şehirlerde devam ettirildiği görülmektedir. III. Ur döneminin son kralı İbbi-Sin'in memurlarından olan İşbi-Er-ra'da bu geleneği devam ettiren krallardan biridir. Görevinin yirmi ikinci yılında Ur şehri üzerinde tahakküm kurmuş olan Elam etkisini kıran İşbi-Er-ra, Sumer ülkesinin tamamında olmasa bile en azından başkent Ur'un hakimiyetini eline geçirmişti. III. Ur döneminin yönetim anlayışını adeta bir vâris edasıyla sürdüren İşbi-Er-ra'nın da tıpkı III. Ur kralları gibi "dört bölgenin kralı" unvanını benimsediği ve bazı yönlerden kendini tanrısalılaştırdığı görülmektedir. Tapınakları da kontrolü altına almak isteyen İşbi-Er-ra'nın, İbbi-Sin döneminde örneğine rastlamış olduğumuz kral kızlarından birinin ay tanrısının tapınağına *ēntum* (başrahibe) olarak verilme geleneğini devam ettirdiğini ve kendi kızını tapınağa *ēntum* olarak atadığını görmekteyiz (Kuhrt, 2013, 1: 97).

Genellikle yüksek bir kültürel birikime sahip medeniyetlerde vuku bulan "Tanrı Krallık" anlayışlarına dair örneklerle Mezopotamya coğrafyası dışında da rastlamaktayız. Eski Mısır, Afrika, Orta ve Güney Amerika ile Polinezya gibi bölgelerde krallara, kabile şeflerine ve prenslere ya tanrının oğlu, ya yeryüzündeki temsilcisi ya da tanrının kendisi gözüyle bakılmış, kutsal sayılmış ve tanrılara ait birtakım yeteneklere sahip olduklarına inanılmıştır (Örnek, 2014: 80).

3.9. Sumerliler'in Dini Ritüellerinde Din-Siyaset İlişkisi

İnsan toplulukları şehirleşmeyle birlikte yeni bir hayat tarzının ortaya çıkmış olduğu Eski Mezopotamya'da kaderin belirleyicisi olarak tanrılarını görmekteydiler. Tanrıların bir şehrin veya insanın geleceği ile ilgili verdikleri kararları ruhban sınıfı mensupları aracılığı ile insanlara bildirdiklerine inanılmaktaydı. Genel inanişaya göre tanrıların gelecekle ilgili vermiş oldukları olumsuz kararlar ancak dua etme, bayramlar ve kurban sunma gibi içerisinde yakarışları barındıran ve tanrıların gönlünü hoş tutmayı amaçlayan çeşitli ritüellerle değiştirilebiliyor, her türlü bela yalnızca bu yollarla defedilebiliyordu. Bu ritüellerde tanrılara nasıl ibadet edileceği, tanrıların insanlardan hangi taleplerde bulunduğu, yapılacak olan askeri seferlerin uygun olup olmadığı gibi meseleler tanrılara kurban edilen hayvanların karaciğerlerinde bulunan ve yalnızca kâhinlerin çözebileceği bir takım işaretlere bakarak belirleniyordu. Hem dini hem de siyasi açılarından büyük bir öneme sahip olan bu kehanetlerin belirlenebilmesi için oluşturulmuş tapınak merkezli bir teşkilatlanma görülmekteydi. Öyle ki, her kâhin farklı kehanet türlerinde uzmanlığa sahipti. Krallar tüm bu olumsuz durumlarla nasıl başa çıkacağını ve ülkenin geleceğinde refahın nasıl tesis edileceğini bu ritüellerde en önemli görevi üstlenen ve kehanetlerde bulunabilen bu ruhban sınıfı mensuplarından öğreniyordu. Bundan dolayıdır ki, tanrının yeryüzündeki temsilcisi sıfatıyla iktidarı

elinde tutan kralların söz konusu bu ritüellere katılmaları doğal bir zorunluluktur. Yapılan bu ritüeller sonucunda ortaya çıkmış olan kötü kehanet, tanrıların herhangi bir nedenle kent halkına veya krala öfkeli olduğu yönünde yorumlanmaktaydı. Söz konusu bu kötü kehanetten kurtulmak ve tanrıların öfkesini yatıştırmak amaçlarıyla din adamları, krallar ve kötü kehanetten etkilenmiş olan kişilerin katılımıyla "Namburbi" ritüeli yapılırdı (Nemet-Nejat, 1998: 194; Schroeder, 2001: 177-178; Akkuş Mutlu, 2014: 280 - 281, 284). Kötü kehanetlere maruz kalan insanların bu durumdan kurtulabilmesi için düzenlenen Namburbi ritüelleri birkaç gün sürebildiği gibi kısa süreli olarak da düzenlenebilmekteydi. Bu ritüelin uygulandığı esnasında krallar veya halktan kişilerin kötü kehanetten kurtulabilmeleri için heykeller gibi çeşitli objelerin ve hayvanların kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun gerekçesi ise kötü kehanetin insanlardan bu obje ve hayvanlara aktarılması suretiyle kötülüklerin defedilmesidir. (Oppenheim, 1977: 226; Akkuş Mutlu, 2014: 284 - 285)

3.9.1. Yeni Yıl Bayramı

Mezopotamya coğrafyasında Sumerliler ile başlayıp onların ardından bölgede varlığı görülen diğer medeniyetlerde de devam etmiş olan anlayışa göre kentin geleceği ile ilgili her türlü olumlu ya da olumsuz kararın her yılbaşında dünyanın yöneticisi ve tanrıların kralı olarak nitelendirilen Tanrı Enlil tarafından verildiğine ve kent ile kentin tanrısı arasındaki en yakın ilişkilerin yıl içindeki bu döngüsel festivaller ile sağlandığına inanılmaktaydı. Bundan ötürüdür ki, "Yeni Yıl Bayramı" ne kadar coşku içerisinde ve ritüellere uygun olarak kutlanırsa tanrıların gönlünün hoş tutulacağı ve içindekilerle birlikte şehrin iyi bir yıl geçireceği düşünülmekteydi (Landsberger, 1944b: 143). Eski Mezopotamya'da yıl içerisinde düzenlenen törenlerden en önemlisi olan ve Sumerce'de "ZAG.MUK"²⁹ kelimesi ile ifade edilen ve her açıdan yeniden doğuşu simgeleyen Yeni Yıl Bayramı, dini ve duygusal bir mahiyete sahip olmasının yanı sıra siyasi açıdan da büyük bir öneme de sahipti. İlk olarak Sumerliler döneminde Ur, Uruk, Sippar gibi kentlerde Ay tanrısı Nanna adına kutlanmakla birlikte daha sonra söz konusu coğrafyada ortaya çıkmış olan diğer devletlerde de baş tanrılar adına kutlandığı görülmektedir (Black vd., 2000: 442; Schneider, 2011: 105-106). Ur kenti takvimine göre Yeni Yıl Bayramı yılda iki kez olmak üzere yılın birinci ve yedinci aylarında kutlanmaktaydı (Cohen, 1993, 390). Ancak MÖ III. binyıl Nippur, Adab ve Uruk kentlerinde yılın sekizinci ayında da kutlanmış olduğunu görmekteyiz (Black vd., 2000: 442; Schneider, 2011: 105-106). Çeşitli şehirlerde kutlandığını gördüğümüz bu bereket ayininde festivalin işleyişinden sorumlu kişiler tanrıyı temsil eden ruhban sınıfı mensupları ya da krallardı (Nemet-Nejat, 1998: 196).

Baharın gelişi ve mevsimsel döngünün kutlandığı yeni yıl bayramına ve bayram süresince yapılmış olan çeşitli ritüellere dair ilk bilgiler III. Ur Hanedanı'na (MÖ 2112 - 2004) ait metinlerden gelmektedir. Ancak bu bayram süresince yapılan kutlamalar hakkında ayrıntılı bilgileri ise, MÖ VI. yüzyıl Babil metinlerinden öğrenmekteyiz. Buradan hareketle Babil kentinde de kutlanıldığını görmüş olduğumuz bu bayram, Nisannu³⁰ ayının birinci ve on ikinci günleri arasında kutlanmasının yanı sıra bu bayram içerisindeki törenlerin açılışında ve kapanışında, yıl içerisinde pek çok örneğini görmüş olduğumuz çeşitli arınma ritüelleri düzenlenmekteydi. Bu bayramın bir önceki günü her

²⁹ Sumerce'de "ZAG.MUK", Akadca'da "Rêš šatti", Babilce'de "Zagmukku(m)" kelimeleri Yeni Yıl Bayramı'nı ifade etmek için kullanılmaktaydı. Detaylı bilgi için Bkz.: Black vd., 2000: 442; Bottéro, 2001a:158; Röheim, 2005: 209 - 210.

³⁰ Sumer takvimine göre yılın ilk ayı. Detaylı bilgi için Bkz.: Black vd., 2000: 255.

türlü musibet ve hastalığın kenti terk ettiğine inanılır ve krallar bir günlüğüne de olsa vatandaşlar ile eşit bir statüye düşürülürdü. Bayramın en önemli günü olarak kabul edilen Nisannu ayının beşinci gününde Şeşgallu³¹ yeniden arınma ayini yaparak dualar eder, Tanrı Marduk'un özel odasının kötü ruhlardan ve cinlerden temizlenmesi için Fırat ve Dicle Nehirlerinden alınan sular bir Maşmaşşu³² veya cin kovucu bir rahip tarafından tapınağa serpilerek bir çeşit arındırma ayini yapılırdı. Söz konusu bu arındırma ayinin ardından cinlerin kaçırılması amacıyla din adamı tarafından davullar çalınır ve rahip eline almış olduğu bir meşale ile tapınağı dolaşarak arındırma ayinini devam ettirirdi. Kurban edilen bir koyunun dualar eşliğinde tapınağa taşınması ve ardından Fırat Nehri'ne atılması ile tamamlanan arındırma ayininden sonra cin kovucu rahip kenti terk eder ve bayram bitinceye kadar dönmezdi. Kral, tüm arındırma ayinlerinin yapılarak temizlendiğine inanılan tapınağa Nisannu ayının beşinci gününün akşamında girer ve meşruluğunu yenileyerek tanrıların takdirini kazanmak için bir takım ayinlerde bulunurdu. Bu ritüeller bağlamında din adamları tarafından kralın bütün krallık alametleri elinden alınır ve kral küçük düşürülerek ağlayıncaya kadar rahip tarafından tokatlanırdı. Bu sırada önceki yıl tanrılara layığıyla hizmet ettiğini vurgulayan kralın gözünden yaş gelirse kralın samimi olduğuna ve tanrıları yeterince memnun etmiş olduğuna inanılırdı. Kuşkusuz bu uygulama tapınağın içerisinde ve halkın görmediği bir ortamda yapılmaktaydı. Bu yolla sakinleştirildiklerine inanılan tanrıların ortaya çıkabilecek tüm olumsuz durumlardan kenti koruyacakları görüşü hakimdi. Bu bayramın sonbahardaki kutlaması ise "Teşritu"³³ ayında yapılmaktaydı. Nisannu ayından itibaren sayıldığında Teşritu ayının Sumer takvimindeki yedinci aya gelmesi, bu bayramın yıl başı ve ortası olmak üzere iki dönemde kutlanıldığını göstermektedir. Teşritu ayında yapılan törenler hasadın bol olduğu yıllarda tanrılara şükretmek amaçlı yapılıyordu. Hasadın yetersiz olduğu yıllarda bu bayramın kutlanıp kutlanmadığına dair yeterli bilgiye sahip değiliz (Frankfort, 1978: 313; Bottéro, 2001a: 158; Demirci, 2013: 61; Akkuş Mutlu, 2014: 286 - 287).

Çoğunlukla ilkbaharda kutlanan ancak sonbaharda da kutlanabildiğini gördüğümüz ve Tanrı Tammuz'un (Dumuzi) yeniden doğuşunu simgeleyen Yeni Yıl Bayramı'nda kralların geçici bir süreliğine de olsa tahttan indirilmesi uygulana gelen bir gelenektir. Bu uygulama esnasında kentin başrahibi, kralın tüm hükümdarlık alametlerini almasının yanı sıra kısa süreliğine de olsa onun yerine geçici bir kral getiriyordu. Ruhban sınıfı mensuplarının bu ritüelsel uygulamada taşımış oldukları rol, onların ülkedeki siyasi mekanizma üzerinde ne denli etkili olduklarının en önemli göstergelerinden biridir. Çünkü ruhban sınıfı mensupları bir kişinin kral olarak tahta çıkmasında veya geçici de olsa bu şekilde tahttan indirilmesinde tanrıdan aldıkları yetki ile hareket ettiklerini söylemekte, böylelikle kentte siyaset üstü bir kurum haline gelmekteydiler. Yeni Yıl Bayramı etkinlikleri çerçevesinde tahta çıkarılmış olan bu geçici kralın yetkileri açısından asıl kraldan hiç bir farkı yoktu. Öyle ki, sarayda çalışan görevlilerin yanı sıra harem bile bu geçici kralın emrine girdiği görülmektedir. Tahta çıkan bu geçici krallardan İsin Hanedanlığı Dönemi'nde yaşamış olan birinin asıl kral haline gelmesi ise ilginç bir olaydır. Şenlikler sırasında çok sıcak lapayı hızlıca içen asıl

³¹ Sözlük anlamı olarak "Ağabey" anlamına da gelen "Şeşgallu" kelimesi, ruhban sınıfı içerisindeki yüksek rahipler için kullanılan bir unvan olup bu unvanı taşıyan rahipler kentte düzenlenen dini törenlerde önemli bir rol üstlenirdi. Detaylı bilgi için Bkz.: Black vd., 2000: 326.

³² "Maşmaşşu", Sumer ve Babil'de büyü işleri ile uğraşan rahiplere verilen unvandır. Detaylı bilgi için Bkz.: Black vd., 2000: 202.

³³ Sumer takvimine göre yılın yedinci ayı olup günümüz modern takvimine göre Ekim ayına tekabül etmektedir.

kralın ani ölümü sonrasında geçici olarak tahta çıkan Enlil-Bani hükümdarlık alametlerini iade etmemiş ve yirmi yıl boyunca hiç bir sorunla karşılaşmadan hüküm sürmüştür. Geçici kralın bu denli uzun süre tahtta kalması ise, Sargon'da da örneğini görmüş olduğumuz tanrıçanın krala aşık olması anlayışının bir neticesi olarak meydana geldiği görülmektedir. Kuşkusuz tüm bu gelişmelerin Enlil-Bani'ye âşık olan Tanrıça İştar'ın isteği doğrultusunda gerçekleştiği ileri sürülerek, söz konusu kralın meşruiyeti sağlanmak istenmekteydi. Bu çerçevede yeni kralın, ruhban sınıfı mensuplarının desteğini almak için ne gibi faaliyetler içerisinde olduğunu bilemiyoruz. Ancak din ve siyaset kavramlarının iç içe geçmiş bir halde oldukları ve var olmaları için birbirlerine muhtaç oldukları aşikârdır (Frankfort, 1978: 313; Friedell, 2006: 234).

Eski Mezopotamya'da varlığını görmüş olduğumuz Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli özelliklerinden biri de bu bayram müddetince şehirde yaşayan insanlar arasındaki farklı statü, yaş ve cinsiyet gibi toplumu sosyal ve siyasal açılardan birbirinden ayırarak toplumu sınıflara ayıran unsurların tamamen görmezden gelinerek toplumun her ferдинin eşit bir statüye sahip olmasıydı. Paylaşımçılık esas alınarak aynı kentli olma anlayışının vurgulandığı bu bayramın siyasal otorite sahiplerinin kendilerini meşrulaştırmaları ve otoritelerini sağlamlaştırma açısından taşıdığı önemli misyon bayramın dini yönünün yanı sıra siyasal yönünü de ön plana çıkarmakta, din ve siyaset kavramlarının ne denli bir birliktelik sergilediklerini göstermek açısından en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir. Özellikle konumuzun devamında detaylı şekilde bahsedeceğimiz "Hieros Gamos" (Kutsal Evlilik) bu meşrulaştırma hareketinde büyük bir önem taşımaktaydı (Demirci, 2013: 50 - 51). Baharın gelmesi ile doğanın yeniden hayat bulduğunu düşünen kent halkı çeşitli kostümler giyerek tapınağın sahnesinde koro halinde danslar eder ve böylelikle Tanrı Dumuzi'nin yeniden dirilmesini coşkuyla karşılardı. Halkın her kesiminden insanların katılımıyla düzenlenen ziyafette tanrı ve tanrıçayı simgeleyen kral ve başrahibe kutsal yemeği yerler, ardından ilk olarak nerede ve ne zaman uygulandığını kesin olarak bilemediğimiz kutsal evliliği (Hieros Gamos) gerçekleştirmek üzere "Düğün Odası"na çekilirler ve böylelikle bereket ve huzur içinde geçeceğini düşündükleri yeni yılı başlatmış olurlardı (Schmökell, 1973: 372; Kramer, 2002: 187).

3.9.1.1. Kutsal Evlilik (Hieros Gamos)

Eski Mezopotamya'da yerine getirilmiş olan en önemli ritüellerin başında Yeni Yıl Bayramı'nda karşımıza çıkan "Kutsal Evlilik" (Hieros Gamos) gelmektedir. Mevcut bilgilerimize göre ilk olarak Tanrı Dumuzi'nin kralı olduğu Uruk kentinde ortaya çıkmış olan bu ritüel İsin Hanedanlığı Dönemi'nin sonuna kadar kentlerde gerçekleştirilmekteydi (Roux, 1992: 92). Yeni Yıl Bayramı'nda icra edilen bu ritüelle birlikte kent yöneticisinin kent tanrısı ile yaklaşması neticesinde cennet ile kent arasında bir bağ kurulduğuna inanılmaktaydı (Vanstiphout, 2004: 17). Müzik, dans, şarkılar ve çeşitli eğlencelerle adeta bir karnaval havasında geçen bu ritüelin Yeni Yıl Bayramı içerisinde yerine getirilmesinin yanı sıra aylık olarak da düzenlenmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Kuvvetle muhtemel olarak içinde bulunulan ayın son günü ve özellikle de ayın gözükmeyeceği son gün yerine getirilmiş olabileceğine dair bilgiler bulunmaktadır. Düzenlenme zamanına ilişkin bilgi veren iki adet İnanna-Dumuzi aşk şarkısı bu ritüelin erken dönemlerde nasıl yerine getirilmiş olduğuna dair bilgiler vermektedir (Meador, 2002: 161; Schneider, 2011: 110; Scholl, 2013: 55). Söz konusu bu ritüele dair en eski kanıt Tanrı Dumuzi/Tammuz zamanına dair resimleri barındıran meşhur Uruk vazosudur (Stubbs, 2010: 179).

Tanrı Dumuzi mitosunun ne zaman ortaya çıkmış olduğuna dair net bilgilerle sahip olmamamıza rağmen bu tanrıya ait kültürün MÖ 4000'den çok daha önce var olduğu kuvvetle muhtemeldir (Spence, 1920: 126). Yazılı kaynaklar açısından ise adına ilk kez Lugalanda ve Urukagina (yaklaşık MÖ 2350) dönemlerine ait tabletlerde rastlamaktayız. Kentin refaha kavuşması ve bereketin artmasıyla kent sakinlerinin huzur ve mutluluk içerisinde bir hayat sürmelerine imkân sağladığına inanılan Kutsal Evlilik ritüelinin ise ilk kez hangi kral zamanında icra edildiğini net olarak bilmememize rağmen, ilk kez Uruk Kenti kralı (Çoban Kral) Dumuzi tarafından MÖ 3000'den daha eski bir tarihte gerçekleştirilmiş olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Uruk Kenti'ndeki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde bereketin artırılması amacıyla uygulanmaya başlayan ve mit yazarları ile şairlerin eserlerinde yoğun cinsel öğeler ile anlatılan bu ritüelin Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden sonra bölgede varlık göstermiş olan diğer medeniyetlerde kendine yer bulması ve yaklaşık olarak 2000 yıl gibi uzun bir süre her kentin tapınığında icra edilmesi, söz konusu ritüelin taşınmış olduğu önemin anlaşılması açısından önemli bir yer tutmaktadır. Dünya üzerindeki birçok medeniyette benzerlerine rastladığımız ve mevsimsel döngü içerisinde doğanın yenilenişini simgeleyen bu ritüel, Eski Mezopotamya'da Tanrıça İnanna/İştar ile Tanrı Dumuzi/Tammuz'un evliliği şeklinde açıklanmaktaydı. Eski Mezopotamya kültürlerinde büyük bir önem taşıyan bu ritüelin ilahi kahramanlarını inceleyecek olursak, Tanrıça İnanna: Akad, Babil ve Asur metinlerinde İştar adı ile karşımıza çıkan bu tanrının kült merkezi Uruk kentidir. Aşk, bereket, cinsellik, enerji ve cesaret gibi kavramların tanrıçası olduğuna inanılan İnanna, Ay ve Güneş tanrılarının çocuğu olup, meyhan ve kutsal fahişeliğin koruyucusudur. Tanrıça İnanna'nın Sumer panteonundaki diğer tanrılarla olan ailevi ilişkisine baktığımızda iç içe geçmiş karmaşık bir görüntüyle karşılaşmaktayız. Sumerlilerin ünlü Gılgamış Destanı'daki bilgilere göre Tanrıça İnanna'nın, gökyüzü tanrısı Anu'nun kız kardeşi olarak belirtildiğini ya da yağmur bulutlarının gücünü temsil ettiği için Tanrı Anu'nun karısı olarak belirtildiğini görmekteyiz. Bir diğer yaklaşıma göre Tanrıça İnanna, Tanrılar Enlil ya da Ea³⁴'nin kızı olup Sumerce Dumuzi olarak adlandırılan Tanrı Tammuz'un kız kardeşi ve eşidir. Tanrıça İnanna'nın bereketle olan ilişkisi ise muhtemelen kutsal evlilikteki rolünden kaynaklanmaktadır. İsin'in üçüncü kralı İddin-Dagan (MÖ 1974 - 1954) zamanına ait bir ilahide ise Tanrıça İnanna'dan ülkedeki adaletin sağlayıcısı ve yargıcı olarak bahsedilmektedir. Babil tufan efsanesinde ise söz konusu bu tanrıçadan bahsedilirken tüm insanlığın ondan türediğinden ve bu tanrıçanın dünya üzerindeki her şeyin anası olduğundan bahsedilir (Pinches, 1906: 75; Wollenfels ve Sasson, 2000: 12; Bottéro, 2001a: 154; McIntosh, 2005: 221; Schneider, 2011: 109; Demirci, 2013: 28; Wessels, 2013: 43; Kramer, 2014: 366).

Tanrı Dumuzi ise, Sumer tabletlerinde geçen bilgilere göre Tanrı Enki (Ea) ile tanrıça Sirtur'un oğlu olup, Badtibira'da kendisine tapınılmaktaydı. Çiviyazılı metinlere göre Sumerlilerin ilk devirlerinde Uruk - Kullaba'nın kralı olan Dumuzi, tanrılar panteonundaki önemini kazandığı Tanrıça İnanna ile evlenmesinin ardından "Bitki İlahı" veya "Çoban Tanrı" olarak anılmaya başlamıştır. Mezopotamya medeniyetlerindeki inanışa göre söz konusu bu tanrı, sıcak yaz mevsimiyle yok olarak kış mevsimi ile birlikte yer altına çekilir ve ilkbaharda yeniden yeryüzüne çıkardı. Kış mevsiminin gelmesi ile yılın altı aylık sürecinde ölü olan Tanrı Dumuzi'nin baharın gelmesi ile yeniden canlanması sonucunda Tanrıça İnanna ile evlendiği ve böylelikle yılın diğer altı ayında doğanın yeniden hayat bulduğu ve bereketin arttığı

³⁴ Tanrı Ea hakkında detaylı bilgi için Bkz.: Şahin, 1998: 70 - 71.

düşünülmekteydi (Pinches, 1906: 69; Schmökel, 1971: 201; Goff, 1969: 83; Moortgat, 1969: 18, 60; Kılıç ve Duymuş, 2009: 160 - 161; Stubbs, 2010: 181; Demirci, 2013: 68 - 69; Kramer, 2014: 374; Altuncu, 2014a: 138). Adından Tevat'ta Tammuz olarak bahsedilen bu kralın bereket tanrısı olduğuna inanılmaktaydı (Sever, 2008: 39). Anlatılara göre Tanrı Dumuzi'nin genç yaşta ölmesinden büyük üzüntü duyan Tanrıça İnanna sevgili eşi Dumuzi'yi kurtararak yeniden hayata döndürmek için büyük bir çaba sarf etmektedir (Wildwood ve Matthews, 2010: 18). Sumer toplumunun her kesimine büyük oranda sirayet etmiş olan bu hikâyeyi içselleştirmiş olan halk da Tanrı Dumuzi'nin ölümünden dolayı büyük üzüntü duymaktadır. Söz konusu bu ölüme dair Sumerli kadınların çok sayıda ağıt yaktıkları ve bu ağıtların Sumer ülkesinden Eski Yakınoğu'nun tamamına yayıldığı görülmektedir (Starr, 1991: 39; George, 2003: 473). Söz konusu bu yeniden hayat buluşa imkân veren kutsal evlilik, dönemin edebi eserlerinde büyük bir sevgi yoğunluğu içerisinde vurgulanmıştır. Bu eserlerin birinde Tanrıça İnanna tarafından sevgili eşi Tanrı Dumuzi'ye şu şekilde seslenilmekteydi:

"Dumuzi, sen bu eve aitsin,
Dumuzi prenslik için istediğim sensin,
Sabanınla sür o zaman kalbimin adamı,
Kutsal su ile rahmimi yıka..."

(Meador, 2002: 161).

Halk arasındaki inanışa göre, Tanrıça İnanna'nın ağzından yazılmış olan ve söz konusu kutsal evliliğin içeriğine dair bilgiler veren bir tablette ise şu ifadeler yer verilmektedir:

"İnsanlar benim için meyvelerden bir yatak yapacak, onu bitkiler ve renkli lapis-lazuli taşlarıyla kaplayacak, sevgilimi oraya getireceğim, Amaşumgalamma'yı oraya getireceğim, O elimi elimin içine koyacak, O kalbini kalbime koyacak..." (Leick, 1999: 32).

Kutsal Evlilik ritüelinin baş kahramanlarından biri olan Tanrı Dumuzi pek çok kent veya hanedanlığın yöneticisi olan krallar tarafından kendileriyle özdeşleştirilmiştir. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli örneklerden biri Ur krallarının kendilerini Çoban Kral Dumuzi ile tanımlamalarıdır (Cohen, 1993: 263). İsin Hanedanlığı Dönemi'ne baktığımızda ise, dönemin kralları tarafından Çoban Kral Dumuzi ile özdeşleşme gayretinin fazlasıyla önemsendiğini görmekteyiz. Hem İsin hem de Uruk kentlerinin yönetimini ellerinde tutan İsin Hanedanlığı kralları Yeni Yıl Bayramı sırasında gerçekleştirilen Kutsal Evlilik ritüeline büyük önem vermişlerdir. Öyle ki, İsin Hanedanlığı'nın birinci kralı İddin-Dagan'dan Bur-Sin'e kadar geçen sürede tahta çıkan beş kral da kendilerini Tanrı Dumuzi ile özdeşleşmişler ve Kutsal Evlilik ritüellerinde aktif olarak görev almışlardır (Olmstead, 1923: 600; Olmstead, 1960: 600; Róheim, 2005: 208). Bu krallardan özellikle İddin-Dagan'a ait anlatıların pek çok yerinde kullanılan kelimelerden hareketle kralın ölü tanrı Dumuzi ile fazlasıyla özdeşleştirildiği ve Tanrıça İnanna ile Dumuzi'nin kavuşmasını konu edinen seremonilerde aktif olarak görev alarak Tanrı Dumuzi'nin yerine geçmiş olduğu görülmektedir (Olmstead: 1919: 81; Roux, 1992: 91). Söz konusu bu anlatılarda karşımıza çıkan Tanrı Dumuzi, bir kralın tanrılaşmasına en iyi örneklerden biri olup bu tanrılaşma akşam yıldızı (Venüs) olarak tapınılan Tanrıça İnanna'ya adanmış bir ilahide açıkça tasvir edilmektedir. Frankfort (1978: 295)'a göre söz konusu bu ilahide "Tanrı Tammuz'un unvanı tanrıçanın eşidir, ancak burada kastedilen kişi gerçekte Tanrı Dumuzi'yi temsil eden İsin Kralı İdin-Dagan'dır." Söz konusu ilahide şu ifadeler yer verilmektedir:

"Tüm ülkelerin hayat nefesini koruyan..."

Ayın görünmediği günde ibadetleri doğru şekilde gerçekleştiren,

Ayinler günü olan Yeni Yıl gününde,
 Kraliçem için bir sedir kurdurulur.
 Çayır ve bitkiler .... sedir ağacı orayı arındırırlar,
 Kraliçem için onu sedirin üzerine koy,
 Onun üzerinde .... onun için örtü ayarlanır,
 Onun kalbini sevindiren bir örtü, iyi uyumak için."
 (Frankfort, 1978: 295 - 296).

Sumerliler'deki inanışa göre evrenin var olabilmesi için insanların da söz konusu bu "Kutsal Evlilik" ritüeline eşlik etmeleri gerekiyordu. Bu seremonide vuku bulan ayinlerin işleyişinde yer alan görevlilerin taşımış oldukları sorumluluğa baktığımızda en önemli görevin krala düştüğünü, ayin sırasında rahiplerin kendisine yardımda bulunduğunu görmekteyiz. Ayinlerde faal olarak görev alan bir diğer görevli sınıfı ise rahibelerdir. İnanna-Dumuzi ayinlerinde "kutsal fahişelik" (ningir, kadıštu) görevini yerine getiren bu rahibelerin icra ettikleri görev ile ülkede bereketin artmasına katkıda bulduklarına inanılırdı (Sarıçioğlu, 2011: 18; Demirci, 2013: 28). Dönemin dini anlayışı içerisindeki "Kutsal Evlilik" ritüeli ile dini inanışta kendine yer edinmiş olan bitki örtüsünün yeniden canlanması, doğanın hayat bulması, çiçeklerin açması ve solması, insanlar dahil her türlü canlının üremesi, doğması ve ölmesi gibi doğal süreç içerisinde yer alan unsurların tanrısal bir dokunuşla meydana geldiği düşünülmekteydi (Schmökel, 1971: 199). Söz konusu bu tanrısal dokunuş ile doğadaki yaşamın yeniden başlamasında kilit bir rol üstlenen "Kutsal Evlilik" ritüelinin en önemli karakteri Tanrıça İnanna'ydı. Ülkeye bolluk ve refahın gelmesi için Tanrıça İnanna ile Uruk'un dördüncü Kralı Dumuzi'nin evlenmesi gerektiğini düşünen Sumerli rahipler, söz konusu krala tanrısal bir misyon yükleyerek bu kralı "Çoban Tanrısı" ilan etmişlerdir (Altuncu, 2014a: 132). Tanrı Dumuzi'ye "Çoban Tanrısı" denmesinin nedenini irdelediğimizde bilim dünyasında kabul gören, Sumerlilerin ilk dönemlerde dağlarda yaşayan ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan göçebe bir kavim oldukları düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Ortaya çıkış tarihini net olarak bilemediğimiz bu ritüelin ilk olarak Uruk kentinde uygulanmaya başlamasına rağmen III. Ur Hanedanı Kralı Şulgi zamanında Sumer Ülkesi'nin diğer şehirlerine de yayıldığı kabul edilen bir görüştür. "Şulgi'nin Kutsanması" adı verilen metinde söz konusu kralın bu ritüel çerçevesinde ne gibi faaliyetlerde bulunduğu aktarılmaktadır. Bu metne göre Şulgi, İnanna tapınağı için kurbanlar sunmasının yanı sıra bir tür tören elbisesi giyer ve başına bir taç takarak törenlere katılırdı. Yine aynı metne göre rahibelerin de bu törenden önce bir takım kişisel temizlik faaliyetlerinde buldukları görülmektedir (ORINST, 15.03.2016, <http://www.orinst.ox.ac.uk/> ; Kramer, 2014: 374; Altuncu, 2014b: 158-159). Kuşkusuzdur ki, rahibeler tarafından krallar için yerine getirilen bu hazırlıklar Tanrıça İnanna'nın genç kocası Tammuz için yaptığı hazırlıklardan esinlenilerek yapılmaktadır. İnanişaya göre Tanrıça İnanna da genç kocası Tanrı Dumuzi için saf sularla yıkanmakta ve özel yağlarla vücudunu yağlamaktaydı (Heidel, 1963: 127). Bu temizlik faaliyetlerinden Tanrıça İnanna'nın kişiliğinden hareketle bahseden bir metinde bu konu ile ilgili olarak şu ifadeler yer verilmiştir:

"...Annesinin kontrolündeki İnanna,
 Yıkandı, kendini güzel bir yağ ile yağladı,
 Vücudunu asil giysilerle örttü,
 Çeyizini yanına aldı....

Lapislazuli'yi boynuna ayarladı,
 Mührü eline aldı,

Asil Kraliçe umutlu bir şekilde bekledi,
Dumuzi kapıyı açmak için itti...

Ay ışığı gibi evin içine geldi,
Sevinçle ona (İnanna'ya) baktı
Onu (İnanna'yı) kucakladı, öptü."

(Bottéro, 2001a: 155).

Ur kentindeki kraliçe ya da "Entum Rahibeleri" Tanrı Nanna'nın gelinleri olarak kabul edilmekteydi. Söz konusu bu kraliçe ve rahibeler, Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli ritüellerinden biri olan kutsal evlilik töreninde Tanrı Nanna'nın karısı Tanrıça Ningal'i simgelemekteydiler. Bu ritüelde Tanrı Nanna'yi simgeleyenler ise her daim krallar olmuştur. Ritüelin gerçekleştirildiği mekân da kutsal kabul edilen bir yer olmak zorundaydı. Bundan dolayıdır ki, bu ritüel tanrıların sarayı olarak kabul edilen tapınakta bulunan ve "giparu"³⁵ adı verilen özel bir odada ya da kaynaklarda çok açık bir şekilde geçmeyen kutsal bir yerde gerçekleştirilmekteydi. İsin Dönemi'ne ait bir metinden öğrendiğimiz kadarıyla, daha önceki dönemlerden beri süre gelen kutsal evliliğe çeşitli hazırlıklar yapma geleneğini devam ettirilmekteydi. Söz konusu metinde Kral İddin-Dagan ile ilişkiye girmeden önce tanrıçanın yıkandığı ve kendisini yağladığı belirtilmekteydi. Ancak tüm bu bilgilere rağmen bahsi geçen bu kutsal birleşmenin kralın tanrıçanın odası olarak kabul edilen bu kutsal mekânda gecesini geçirdiği sembolik bir uygulama mı yoksa Tanrı Dumuzi'yi simgeleyen kral ile Tanrıça İnanna'yı simgeleyen kraliçe veya rahibe arasında vuku bulan gerçek anlamda fiziksel bir birliktelik mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu ritüel hakkında kesin olarak bilinmeyen bir diğer husus da ne sıklıkla gerçekleştirilmiş olduğudur. Bu bağlamda söz konusu ritüelin her yeni yıl bayramında mı yoksa kralın tahta çıktığı yılın ilk yeni yıl bayramında mı icra edilmiş olduğu sorusunun cevabı hala bilinmemektedir (Luke ve Pruyser, 1997: 279; Nemet-Nejat, 1998: 196; McIntosh, 2005: 221). Kralları yüceltmek amacıyla yazılmış olan övgü metinlerinde izlerine rastladığımız bu konu üzerine farklı görüş ve teoriler ortaya atılmıştır. Bizim de katıldığımız bir teoride tanrıça İnanna'yı simgeleyen bir rahibe ile Tanrı Kral Dumuzi'yi simgeleyen kral arasında cinsel bir ilişki olduğu savunulurken öte yandan bu merasimin yalnızca sembolik ve edebi bir kurgu olduğunu savunan teoriler de bulunmaktadır (Leeming, 2004: 40 - 41; Brisch, 2006: 169; Kuhrt, 2013, 1: 91).

Evlilik kurumunun oluşmasından önce aşk ve cinselliğin toplum içerisinde sahip olduğu önem Yeni Yıl Bayramları'nda kendine yer edinmiş olan ritüellerden olan "Kutsal Evlilik" töreninde tanrıçayı simgelemelerinin yanı sıra tanrıyı simgeleyen kralların eşleri pozisyonuna da sahip olan rahibelerin söylemiş oldukları şarkılarda açıkça karşımıza çıkmaktadır. Sözünü ettiğimiz bu muhtevaya sahip olup günümüze kadar ulaşan, içerisinde şehvetli bir aşk ve cinsellik barındıran iki şarkı karşımıza çıkmaktadır (Kramer, 2002: 335). Söz konusu bu şarkıların birinde aktarıldığına göre Tanrı Dumuzi, Tanrıça İnanna'ya öylesine büyük bir aşk beslemektedir ki, Tanrıça İnanna'ya kendisini yasal eşi yapacağına dair sözler verir. Bu duruma çok sevinen Tanrıça İnanna'nın içinde bulunmuş olduğu coşku söz konusu şarkıda şu şekilde ifade edilmektedir:

³⁵ "Tanrı Nanna ve karısı Ningal'in kutsal bir cinsel münasebette bulunduğu düşünülen bu kutsal mekânda farklı dönemler ve farklı coğrafyalarda bu söz konusu tanrılar değişerek Tanrı Dumuzi/Tammuz ile Tanrıça İnanna /İştâr arasında da cinsel bir münasebet olduğuna inanılmaktaydı. Detaylı bilgi için Bkz.: Driver ve Miles, 1968: 125.

"Annemizin kapısına geldim,
Sevinçten uçuyorum,
Ningal'in kapısına geldim,
Sevinçten uçuyorum,
Anneme bir çift söz söyleyecek o,
Toprağa servi yağı saçacak,
Evi güzel kokan,
Sözleri derin sevinç uyandıran o.
Efendim kutsal kucağa yaraşır,
Ama-uşumgalanna (Dumuzi'nin sıfatı), Sin'in damadı,
Efendi Dumuzi, kutsal kucağa yaraşır,
Ama-uşumgalanna, Sin'in damadı."

(Kramer, 2014: 374).

Tanrının tanrıça üzerinde uyandırmış olduğu bu güven duygusu "Kutsal Evlilik" ritüelini konu edinen diğer metinlerde de açıkça vurgulanmaktadır. İsin döneminden kalan ve tanrıçaya atfedilmiş olan metinlerden birinde geçen; "*(Enlil Bani), tanrıça İnanna, Eanna'dan (onun tapınağı) gelen senin kalbini sevindirdi. Onun kutsal sediri üzerinde, ihtiyaçla, O (tanrıça) sana yaklaştı.*" ifadesinden bu güven duygusunun ne denli büyük olduğu anlaşılmaktadır (Frankfort, 1978: 295). I. İsin Hanedanlığı krallarından İşme-Dagan ise bu hususunda kendisiyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: "*Dünya ve cennetin kraliçesi İnanna beni sevgili eşi olarak seçti.*" (Langdon, 1917: 148; Frankfort, 1978: 297). Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre, tanrıçalara kutsal evlenme ritüellerinde aktif görevler yüklenmekteydi.

Sumer ülkesinin dini hayatında önemli bir yer tutan "Kutsal Evlilik" ritüeli, değişen kentlere ve tanrılara rağmen ülkenin her kentinde yerine getirilmekteydi. Bu bağlamda Badtibira, Uruk ve Nippur gibi kentlerde bu ritüelin Tanrı Dumuzi ve Tanrıça İnanna arasında gerçekleşmiş olduğuna inanılırken, Lagaş kentinde doğum, bereket ve kader tanrıçası olan Bau veya Geştinanna³⁶ ile Tanrı Ningirsu, Eşnunna kentinde İnanna ve Lugalbanda, Eridu'da Enki ve Damgalnunna vb. gibi tanrı ve tanrıçaların oluşturmuş olduğu çiftler tarafından gerçekleştirilmekteydi (Schmökel, 1971: 202). Bu örneklerden Lagaş Kenti'nde hüküm sürmüş olan kral Gudea zamanındaki Yeni Yıl kutlamalarında Tanrıça Bau ile Tanrı Ningirsu'nun evlilik festivali kutlanmaktaydı. Gudea tarafından tanrılara düzenli olarak ve her geçen gün artarak devam eden hediyeler sunma geleneğinin yerine getirildiği en önemli zamanlardan birisi olan Yeni Yıl kutlamasında kutsal evlilik hediyesi olarak tanrıça Bau'ya öküz, koyun, kuzular, sepetler, tereyağı kapları, incirler, kekler, kuşlar, balıklar, değerli ahşap vb. sunulmaktaydı (King, 1923: 271). Festivalin işleyişindeki önemli uygulamalardan birisi de Tanrıça Bau'ya ait olduğu düşünülen ve Tanrıça Bau'yu temsil eden bir rahibe adına "ereş-digir" rahibeleri tarafından hazırlanan gelin çeyizinin getirilmesiydi. Tüm bu değişikliklere rağmen ritüele hazırlanış ve ritüelin işleyişi bakımından dönemin diğer Mezopotamya şehirlerinden herhangi bir farklılık yoktu.

Devlet mekanizmasının ortaya çıkmış olduğu ilk dönemlerden itibaren tanrılarla olan yakın ilişkisi sayesinde toplumda büyük bir saygınlık elde etmiş olan krallar, tanrılarla birebir münasebette bulduklarını ileri sürdükleri "Kutsal Evlilik" ritüeli ile bu saygınlıklarını daha da arttırmışlardır. Sumer ülkesinin çeşitli kentlerinde farklı tanrı adlarıyla da olsa örneklerini gördüğümüz "Kutsal Evlilik" ritüeline dair bilgilere Lagaş Şehir Devleti'ne ait heykelerde de rastlamaktayız. Lagaş Kralı Gudea'ya ait bir

³⁶ Mezopotamya anlatılarına göre Tanrıça Geştinanna Tanrı Dumuzi/Tammuz'un kız kardeşidir. Detaylı bilgi için Bkz.: Fleming, 2000: 130 - 131.

heykelde kral, kendisinden "İlahi Güvey" olarak bahsetmektedir. Yine Lagaşlı bir kral olan Eannatum akbaba şeklindeki motiflerle süsletmiş olduğu heykelinde kendisinden "İnanna'nın sevgili eşi" olarak bahseder. III. Ur Hanedanlığı dönemi kralları da söz konusu bu kutsal evlilik ile kendilerini tıpkı tanrı Dumuzi gibi tanrısal bir statüye yerleştirmişlerdir. Tanrı Dumuzi gibi ölümden sonra yeniden dünyaya geleceklerine inanan bu krallar, yönetmiş oldukları insanlara öldükten sonra kendisi ile buluşabileceklerini ve onun himayesinde yeni bir hayat sürebileceklerini iddia etmişlerdir (Schmökler, 1971: 202 - 203; Kramer, 1988b: 14; Black vd., 2004: 262; Kuhrt, 2013, 1: 91; Westenholz, 2013: 261). Kanaatimizce Sumer krallarının III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde tanrılaştırılmalarının sebeplerinden biri de budur.

Tanrılaşmış krallardan biri olan III. Ur Kralı Şulgi kutsal evlilik ritüeline büyük önem vermiş ve bu ritüelde Tanrıça İnanna'nın eşi rolünü üstlenerek tanrı krallığını daha da güçlendirmeyi hedeflemiştir. Nippur kentindeki Ekur tapınağı gibi ülkenin ileri gelen tapınaklarında bu ritüelin gerçekleştirilmesine ihtimam gösterilmiştir (Kramer, 1988a, 116). Kral ile tanrıçayı simgeleyen kraliçe yada rahibe arasında gerçekleşen kutsal evliliğe hitaben çeşitli ilahiler yazılmıştır. Bu bağlamda ritüelde tanrıçanın vekili konumunda bulunan rahibelerin krallara söyledikleri ateşli aşk şarkıları ile karşılaşmaktayız. III. Ur hanedanlığının dördüncü kralı Şu-Sin'e ithafen söylenmiş olan şarkılardan birinde şu ifadeler yer verilmektedir:

"Güvey, kalbimin sevgilisi,
Senin zevkin, bal gibi tatlı;
Aslan, kalbimin sevgilisi,
Senin güzel zevkin, bal gibi tatlı.

Beni büyüledin, önünde titreyerek dururum.
Güvey, beni yatak odasına götür;
Beni büyüledin, önünde titreyerek duruyorum,
Aslan, beni yatak odasına götür.
"Güvey", izin ver seni okşayayım,

Değerli tatlım, balla (?) yıkanayım,
Balla dolu odada,
Gönül açan güzelliğinin tadını çıkaralım;
Aslan izin ver seni okşayayım,
Değerli tatlım, balla (?) yıkanayım.

Güvey, benden zevkini aldın,
Söyle anneme, sana tatlılar (?) verecek,
Söyle babama, o sana armağanlar verecek.

Ruhun- bilirim ruhunun nerede neşelendiğini,
Güvey, şafağa kadar uyu evimizde,
Kalbin- bilirim kalbinin nerede sevindiğini,
Aslan, şafağa kadar uyu evimizde.

Sen, beni sevdiğin için,
Aslan, yalvarırım okşayışlarını ver bana,
Efendi, tanrım, iyi perimin efendisi,
Enlil'in yüreğini sevindiren Şu-Sin 'im

Yalvarırım okşayışlarını ver bana.

Senin bal gibi tatlı yerin, yalvarırım elini onun üstüne koy,
Bir Gişban-giysisi gibi, elini onun üstüne koy,
Bir Gişban-sikin-giysisi gibi elini onun üstüne kapa."

(Bottéro, 2001a: 155 - 156; Kramer, 2014: 381 - 382).

Bu ritüel sayesinde ölümlülere nazaran tanrılar âlemine çok daha fazla yaklaşan krallar, bu ritüel aracılığı ile insanlar âlemi ile tanrılar dünyası arasındaki işbirliği ve uyumun sürmesini sağlayan birer aracı olduklarını ileri sürerler ve kendilerini eşsiz bir konuma yüceltirdiler. Kutsal evliliğin ertesi günü kutsal eşlere ve bu seremoniye şahit olan insanlara bir ziyafet verilirdi. Tüm bu kutsaliyet ve seremoniler içerisinde yürütülen "Kutsal Evlilik" ritüeli, tanrıça tarafından veya onu simgeleyen rahibe tarafından şehir halkının önünde kralın iktidarının uzun ve başarılı geçmesine yönelik desteğini duyurması ile son bulurdu (Schmökel, 1971: 202 - 203; Bottéro, 2001a: 156; Kuhrt, 2013, 1: 91, Liverani, 2014: 107). III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nden sonra Kutsal evlilik ritüeli hakkındaki bilgi veren metinler yetersiz olmasına rağmen elde edilmiş olan metin dışı materyallerden anlaşıldığı kadarıyla bu ritüel Eski Babil Dönemi'nde de yerine getirilmiştir (McAffrey, 2013: 232).

4. SAMİ KAVİMLERDE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

4.1. İsin ve Larsa Krallıkları Dönemi'nde Din-Siyaset İlişkisi

Eski Mezopotamya'da Sumerliler ile ortaya çıkarılan yazı, şehirleşme, din, tarım vb. unsurlarla temelleri atılan medeniyetleşme, Akadlılar dönemi ile Samileşmeye başlamıştır. Akadlılardan sonra bölgede görülen III. Ur Hanedanlığı hakimiyeti ile yeniden Sumerlileşmeye başlayan Eski Mezopotamya medeniyeti, İsin ve Larsa Krallıkları Dönemi ile Sumer-Sami kültürel etkileşimli bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Göçlerle Mezopotamya'ya gelen Amurrular (Martular), beraberlerinde getirdikleri yönetsel birikimin bölgede karşılaştıkları mevcut yönetim anlayışı karşısında zayıf kalması nedeniyle yerleşik siyasal yapıya entegre olmuşlar ve Mezopotamya'nın binyıllardır devam eden yönetim anlayışına sadık kalmışlardır (Kınal, 1983: 103). III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasının ardından bugünkü İsan Bahriyat harabelerinin bulunduğu yerde surlarla tahkim edilmiş İsin kentine Mari'den gelen Amurru kökenli İşbi-erra burada bir hanedanlık kurmuştur (Luckenbill, 1923: 4; Memiş, 2012b: 109). Yıl isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla İşbi-erra, iktidarının ilk yıllarında Orta Mezopotamya'da görülen Amurrulu işgalcilere ve Sumerli rakiplerine karşı siyasal bir güç mücadelesi içerisine girmiştir (Memiş, 2012b: 110). Yönetiminin yirmi ikinci yılında Elamlıları bölgeden uzaklaştırarak söz konusu bölgede hakimiyetini tesis eden kral, III. Ur Hanedanlığı'ndan beri süregelen "*dört bir yanın kralı*" unvanını benimseyerek kendisini bir anlamda tanrılaştırmıştır (Kuhrt, 2013, 1: 97-98).

Mezopotamya'da ilk şehirlerin kuruluşundan itibaren yönetsel anlamda varlığı görülen din ve siyaset birlikteliği İsin ve Larsa Krallıkları döneminde de etnik anlamda değişen yönetim sınıfına rağmen mevcudiyetini korumuştur. İsin ve Larsa Krallıkları döneminde, Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden sonra bölgede görülen imparatorluklara rağmen kent devleti yapısına yeniden ve son kez dönülmüştür. Tüm Mezopotamya'nın hakimi olmak iddia ve amacıyla hareket eden söz konusu bu krallıklar döneminde binyıllardır Mezopotamya'nın siyasal hayatına yön veren dini bir merkez olma özelliği taşıyan Nippur kenti üzerinde hakimiyet kurabilmek gayesiyle İsin ve Larsa krallıkları arasında çekişmeler yaşandığı görülmektedir. Öyle ki, İsin ve Larsa yöneticilerinin siyasete yön verici bir yapıya sahip olan Nippur kentine kızları veya kız kardeşlerinden birini rahibe olarak ataması dini kudretin siyasal meşruiyet üzerine ne denli etki etmiş olduğunu ve ticari açıdan önemli bir yere sahip olan Nippur kentine hakim olmanın siyasal anlamda ne denli büyük bir ayrıcalık olduğunu göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir (Woolley, 1965: 93; Kınal, 1983: 103-104; Nissen, 2004: 160; Kuhrt, 2013, 1: 98, 101). Sumerliler döneminden beri yaşanan taht değişikliklerinde tahta çıkan her kralın Nippur kentine giderek Ekur tapınağının başrahibinin elinden taç giymesi ve kraliyet esasını alması gerekmektedir. Bu uygulama kralların meşruiyetlerinin sağlanması açısından büyük bir öneme sahipti. Tüm bunlardan dolayı İsin ve Larsa kralları Nippur kentine hakim olmayı siyasal bir prestij meselesi olarak kabul etmekteydiler. İsin ve Larsa Krallıkları arasında Nippur kenti başta olmak üzere Mezopotamya'nın güneyine hakim olabilmek gayesi ile yaklaşık iki yüz yıl süren savaşların her ne kadar dini gerekçelerle yapılmış olduğu deklare edilse de, asıl amaç Nippur kentine sahip olmanın yanı sıra Basra Körfezi aracılığıyla yapılan ticaretin kontrolünü de ele geçirmektir. Çünkü bulunmuş olduğu konum itibarıyla Basra Körfezi'ne ulaşarak bölgenin ticari gücünü ele geçirmesi oldukça güç olan İsin Krallığı ve Basra Körfezi'ndeki ticari potansiyeli Elamlıların desteği ile elde etmek isteyen Larsa Krallığı'nın ekonomik açıdan güçlenmesi Basra Körfezi'ne hakim olabilmekle

sağlanabilecekti. Bu durum, iki krallığın da temel gayesi olan tüm Mezopotamya'da hakim güç haline gelebilmek hedefinin Basra Körfezi'nde hakimiyet kurulabilmesi ile doğru orantılı olduğunun açık bir göstergesidir. Sumer Kral Listesi'nden anlaşıldığı kadarıyla İsin Krallığı'nın Nippur kentine hakim olması ancak hanedanın dördüncü kralı İşme-Dagan (MÖ 1953-1935) zamanında mümkün olmuştur. Nippur kentinin kontrolünü ele geçiren İşme-Dagan'ın, Nippurluları askerlik ve vergi yükümlülüklerinden muaf tutan bir ferman yayınlamış olduğunu görmekteyiz. Bu durum, geçen yüzlerce yıla rağmen Nipur kentinin diğer kentlere nazaran sahip olduğu gerek dini gerek de siyasi ayrıcalığı sürdürmüş olduğunu göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. (Kınal, 1983: 104; Memiş, 2012b: 107, 111) İsin ve Larsa kentleri arasında dönem dönem her iki krallığın da geçici olarak hakimiyet altına aldıkları Nippur kenti ve Basra Körfezi'ne hakim olabilmek amaçlı yürütülen bu güç mücadelesi ancak Larsa Kralı Rim-Sin'in (MÖ 1822 - 1763) iktidarının otuzuncu senesinde İsin kentini ele geçirmesiyle Larsa Krallığı lehine sonuçlanacaktır (Kınal, 1983: 112; Gökçek, 2015: 67) Şüphesizdir ki, İsin ve Larsa Krallıkları arasında yaklaşık iki yüz yıl süregelen söz konusu bu güç mücadelesinin Larsa lehine sonuçlanmış olması Larsa Kralı Rim-Sin'e büyük bir prestij kazandırmış olmalıdır. Bu durumun en önemli göstergesi Rim-Sin'in İsin kentini ele geçirdiği otuzuncu iktidar yılından başlayarak iktidarının altmışıncı yılına dek geçen yıl adlarının söz konusu bu zafer çerçevesinde tanımlanmış olmasıdır. Bu açıklamalara baktığımızda şu ifadelerle karşılaşmaktayız:

"(Rim-Sin yıl 30): "Anu, Enlil ve Enki'nin yüce silahıyla gerçek rahip Rim-Sin, krallığın isin kentini ve orada yaşayan ne kadar insan varsa fethetti, hepsinin kendi hayatlarını sürmelerini sağladı ve kral olarak adına her zaman yaşayacak kadar ün kattı."

(Rim-Sin yıl 31): "(İçinde bulunduğumuzun) ertesi yılı Anu, Enlil ve Enki'nin yüce silahıyla vb."

(Rim-Sin yıl 32): "Ertesi yıldan sonraki yıl vb."

(Rim-Sin yıl 33): "Dördüncü yıl vb."..." (Kuhrt, 2013, 1: 103).

III. Ur Hanedanlığı'ndan sonra onun halefi pozisyonunda ortaya çıkan ve Sumer Kral Listesi'nin son derlemesinin yapıldığı İsin Krallığı döneminde, ülkedeki iktidarın elde tutulması, hanedanlıkların yıkılması ve yeni hanedanlıkların kurulması gibi ülkenin siyasal yapısını ilgilendiren durumların tamamen tanrıların istek ve talepleri doğrultusunda şekillenmiş olduğu düşüncesi hakim görüş olarak varlığını sürdürmüştür. Tanrıların istekleri doğrultusunda yine tanrılar tarafından yönetime getirildiklerini düşünerek kendilerini tarihsel süreç içerisinde oluşmuş olan kraliyetler silsilesinin bir parçası olarak gören İsin hanedanlığı, bu anlayışı Sumer Krallar Listesi'nde de vurgulamışlardır. Tanrıların lütfuyla iktidara geldiklerini söyleyerek kendilerini meşrulaştıran İsin kralları, tanrılarla aralarında var olduğunu iddia ettikleri ilişkiyi Elamlılar ile Şimaşki'den gelen müttefiklerinin yıktığı tapınakların yeniden inşasını sağlayarak vurgulamak istemişlerdir. Görülen odur ki, geçen yüzyıllara rağmen Eski Mezopotamya'da krallar iktidarlarını sağlamlaştırmak için tanrıların vekili olma anlayışlarını halen devam ettirmektedirler (Kuhrt, 2013, 1: 100).

Ur kentinin yıkılmasını konu edinen ağıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla bir kentin yıkılması, işgale uğraması ve içinde yaşayan insanları ile tamamen yok olması tanrısal bir karar gereği olarak tanrının şehri terk etmesinden kaynaklanmaktaydı (Kuhrt, 2013, 1: 100; McMahan, 2013: 44). Buradan hareketle yıkılan bir kentin yeniden inşa edilmesi de yalnızca tanrısal bir izin ve buyrukla mümkün olabilmekteydi. Bu doğrultuda tanrısal izni elde etmiş olduğunu ileri süren İsin kralı İşme-Dagan kendisini Nippur'un yöneticisi, Ur'un prensi, Eridu'nun Urdadu'su, Uruk'un efendisi, İsin'in kralı,

Sumer ve Akad'ın kralı, Tanrıça Nanna'nın sevgili kocası gibi unvanlarla nitelemektedir (Winckler, 1903: 11). İsin kralı İşme-Dagan'ın (MÖ 1953-1935) tanrılardan iktidarı teşkil etmek ve yıkılan şehrin yeniden inşasını sağlamak için almış olduğu izin, Nippur Ağıtı'nda şu şekilde belirtilmektedir:

"(Enlil) onun yakarışını duydu ve yardımlarını esirgemedi,
İşme-Dagan'ın (İsin kralı) sözleri hoşuna gitmişti.
Uysallığı ve boyun eğmesi ona dokunmuştu."

(Kuhrt, 2013, 1: 100).

Çiviyazılı metinlerden elde edilen bilgilere göre İşme-Dagan'dan sonra iktidara gelmiş olan İsin kralları, ataları İşme-Dagan'ın hükümdarlığı ile elde edildiğine inandıkları bu tanrısal destekle övünmelerinin yanı sıra kullandıkları yeni unvanlarla birlikte bu tanrısal desteği pekiştirme yoluna gitmişlerdir. Yeniden tanrıların rızasını ve güvenini kazandıklarına inanan krallar, daha önce yıkılmış olan kentleri tanrılardan izin alarak yeniden inşa ettikleri anlayışı çerçevesinde bu inşa faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu doğrultuda ideolojik açıdan önemli bir yere sahip olan "Ur, Nippur, Eridu, Uruk ve İsin" kentlerini yeniden inşa etmişler ve kendilerini "bu kentleri koruyup gözetkenler" olarak nitelemişlerdir (Woolley, 1965; 173; Kuhrt, 2013, 1: 99-100).

İsin Hanedanlığı'nın çağdaşı olarak varlığı görülen Larsa Hanedanlığı bugünkü Sen Kreh harabelerine lokalize edilen Larsa kentinde varlık göstermekteydi (Kinal, 1983: 107; Memiş, 2012b: 113). III. Ur Hanedanlığı'nın zayıflamasıyla III. Ur krallarına karşı çeşitli kentlerde ayaklanmalar çıkmıştır. Bu hususta karşımıza çıkan ilk başkaldırı hareketi Larsa valisi Naplanım'ın isyanıdır. Naplanım'dan sonra Larsa tahtında Emisum, Samum ve Zabaia gibi kralların çıkmış olduğu bilinse de söz konusu kralların iktidar yıllarına ait herhangi bir bilginiz bulunmamaktadır. Larsa Krallığı hakkında en detaylı bilgiler ancak Zabaia'nın oğlu olan Gungunum dönemine tarihlenmektedir. Bundan dolayıdır ki, Gungunum'un Larsa Krallığı'nın gerçek kurucusu olarak kabul edilmesi olağan bir durumdur. Gungunum'un iktidarından sonraki dönemde bölgeye hakim olmak gayesi ile sürdürülen askeri mücadelelerin hem İsin hem de Larsa ekonomisine büyük zararlar vermiş olduğunu görmekteyiz. Ancak Larsa Kralı Nur-Adad'ın iktidar döneminde ülke içinde sebebi tam olarak bilinmeyen birçok sorunun baş göstermiş olduğunu Larsa kralı olan oğlu Sin-İddinam (MÖ 1849-1843) dönemine ait metinlerden öğrenmekteyiz (Kinal, 1983: 107, 110). Ülke içerisinde ortaya çıkan isyanlar ve komşu ülkelerin saldırıları sonucunda bitap duruma düşen ülkenin nasıl kurtuluşa erdiği hakkında bilgiler veren bir metinde, Larsa'nın koruyucu tanrısı olan Güneş Tanrısı UTU'nun ülkedeki sorunları gidermesi ve ülkeyi yeniden refaha kavuşturması için insanlar arasından Sin-İddinam'ın babası Nur-Adad'ı (MÖ 1865-1850) seçtiği ve düzenin yeniden nasıl teşkil edileceğini ona öğrettiğinden bahsedilmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki, Sin-İddinam zamanında yazılmış olan bu metin doğal veraset sistemi içerisinde olmayan ve tahtı farklı (belki gasp etme) şekillerde ele geçirmiş olan Sin-İddinam'ın kendini meşrulaştırma çabasından başka bir amaçla yazılmamıştır. Bu meşruluğu vurgularken de tanrısal lütufla tahta çıkmış olduğunu belirtmesi halk üzerinde müthiş bir etki bırakacaktır (Kuhrt, 2013, 1: 103). Sülalesinin en güçlü kralı olarak kabul edilebilecek olan Sin-İddinam hakkında bilgiler veren metinlerde söz konusu kraldan "*Adaletin çobanı*" olarak bahsedilmesi de kralın tanrıların takdirini kazanan bir şahsiyet olduğunun vurgulanmaya çalışılmasının açık bir göstergesidir (Kinal, 1983: 110).

Akadlılar dönemindeki dini inanış ve siyasal anlayış açılarından tanrıların merkezi bir pozisyona oturtulmasının getirisi olarak Akadlı Naram-Sin ile karşımıza çıkan en önemli uygulama kralların kendilerini tanrılaştırmalarıydı. Bölgedeki Akad

hakimiyetinden sonra III. Ur Hanedanlığı ve İsin-Larsa Krallıkları döneminde de varlığını gördüğümüz bu uygulama gün geçtikçe yaygınlaştırılmıştır. Böylelikle Sumer Kent Devletleri'nde gördüğümüz kralların tanrılar tarafından onaylanması uygulaması yeni bir boyut kazanmıştır (Özbudun, 1997: 112; Friedell, 2006: 231). Bu dönemden itibaren kralların isimlerinin önüne tanrı determinatifi koydurtmaya başladıkları görülmektedir. Ancak bu uygulamayı benimseyen krallar muhtemelen kendilerini bir tanrı olarak görmemekte, "tanrıların vekili" olarak görmekteydiler. Bazı metinlerde geçen ifadelerde Akad kralı Sargon'un "*Sargon benim tanrım*" ifadesiyle nitelenmesi ya da Sargon'un torunu ve Akad hanedanlığının dördüncü kralı olan Naram-Sin'in kendisini "*Ben Akad'ın güçlü tanrısıyım*" ifadesiyle nitelemesi kralların tanrı olmasalar bile insanüstü bir pozisyonda bulduklarını göstermektedir (Friedell, 2006: 231). Söz konusu bu tanrısal determinatif ile kendini seçkin bir pozisyona oturtan ilk kral Akad kralı Naram-Sin olmakla beraber bu gelenek III. Ur (Yeni Sumer) Hanedanlığı'nın ilk kralı hariç bütün kralları tarafından benimsenmiştir. İsin-Larsa döneminde zaman zaman uygulanmış olan ve Kassitler döneminde de varlık gösteren bu uygulama, Asur ve Yeni Babil (Keldaniler) Krallıkları zamanında sona ermiştir (Frankfort, 1978: 224; Beaulieu, 2007: 167).

Mezopotamya'da tapınaklarla başlayarak saraylarla devan eden siyasileşmiş dini anlayış, dinileşmiş siyaset anlayışıyla birlikte İsin-Larsa Krallıkları döneminde Tanrı Sin'in varlığıyla devam etmiştir. Kanaatimizce yönetici sınıfın Sumerli veya Sami olması fark etmeksizin Mezopotamya toplumlarını idare etmenin en etkin yolu olan dini söylemlerle siyaset yapma anlayışı değişen hanedanlıklara rağmen bir siyasal var oluş aracı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu anlayışın varlığını korumasının en önemli gerekçesi ise, Mezopotamya'nın hanedanlıklar veya toplumlarla sınırlandırılmayan ortak bir kültür ögesini bünyesinde barındırmasıdır.

4.2. Akadlılar'da Din-Siyaset İlişkisi

4.2.1. Bürokratikleşme Açısından Din-Siyaset İlişkisi

Eski Mezopotamya'da bölgesel devletin kurucusu bu coğrafyaya sonradan gelen Sumerliler olmayıp, MÖ II. binlerde meydana gelen bir sızma hareketiyle yine aynı coğrafyaya yerleşen Sami toplumlara mensup krallardır (Şenel, 1982: 240). Yaklaşık olarak MÖ 2350'lerde Sami kökenli Şarru-kên yada daha yaygın bilinen adı ile Sargon'un önderliğinde örgütlenen Sami toplumlar bölgedeki Sumer idaresine başkaldırarak başkentleri Agade merkezli olmak üzere Akad İmparatorluğu'nu kurmuşlardır (McLaughlin, 2012: 2). Sumer kent devletleri döneminin sonlarından itibaren görülmeye başlayan laikleşme ile birlikte ruhban sınıfı mensupları ve yönetici sınıf mensupları arasında ortaya çıkan ayrışma hareketleri, Mezopotamya coğrafyasında siyasi bir birliktelik oluşturarak merkezileşmeyi sağlayan Akadlılar dönemi ile son bulmuş, din ve siyaset kavramları yeniden iç içe geçmiştir. Ancak bu dönemden itibaren Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde görülen birliktelikten daha farklı bir yapı oluşmaya başlamıştır. Akadlılar ile karşımıza çıkan bu yeni dönemle birlikte din ve siyaset kavramları yeniden birleştirilmiş ve evrensel anlamda kullanılan "Akadlı tanrı" veya "tanrısal dünya hakimi" anlayışı hakim görüş olarak benimsenmiştir (İplikçioğlu, 1990: 60). Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde şehirlerin içine düşmüş oldukları sıkıntılı durumlarda ortaya çıkan krallar, Akadlılar dönemi ile birlikte merkezi bir güce sahip olan daimi krallar olarak varlık göstermişlerdir. Hanedan sistemine sahip daimi bir krallık anlayışını güçlü kılabilmek amacıyla Mezopotamya'daki dini inanışlardan

beslenen Akadlılar, bu amaç doğrultusunda kendilerinden önce bölgedeki siyasi yapıyı ellerinde tutan Sumerlilere ait dini inanışlar ile Sumer diline sahip çıkarak bu unsurları ülkedeki siyasal merkezileşme doğrultusunda etkin bir araç olarak kullanmışlardır. Sumer kültürü ve dini inanışının bu denli sahiplenilmesinin bir sonucu olarak Sumer dili, Sami kavimlerde ilmi ve dini bir dil olarak kullanılmaya devam etmiştir. İktidarı elinde tutan Akad kralları bu durumu daha da ileri götürmüşlerdir. Sumer kültürüne ait unsurlarla Akad kültürüne ait unsurları bir araya getirerek krallık kavramını daha güçlü bir konuma yüceltmiş olan Akad kralları bu sayede kendi meşruiyetlerini daha da güçlü kılmışlardır (Kılıç ve Ay, 2013: 395).

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden başlayarak Eskiçağ Mezopotamya'sının her döneminde tahta çıkmış olan krallar ister doğal yollarla isterse tahtı gasp etmek yoluyla tahta çıkmış olsun tüm Mezopotamya kralları kendilerini meşrulaştırmak için dini inanışları etkin olarak kullanmak mecburiyeti hissetmişlerdir. Tahta çıkan her kral tanrılarla ilişkilerini iyi tutmak zorunluluğu hissetmiş ve iktidarı altındaki bölgede bulunan tapınakların ve kült alanlarının bakımı ve hizmetini sağlamayı en önemli vazife olarak benimsemişlerdir (Özbudun, 1997: 112; Friedell, 2006: 231).

Akadlıların tanrı krallık anlayışının henüz var olmadığı ilk dönemlerde kentlerin gerçek sahibi olarak kent tanrısı görülmekteydi. Buna bağlı olarak kentin insan yöneticisi, rahipleri ve kent halkı söz konusu kent tanrısının köleleri olarak kabul edilmekteydi (Maisels, 1999: 277). Bu anlayışın oluşmasının nedeni, ülkenin asıl yöneticisinin başkent tanrısı olması ve buna karşılık kralın yalnızca tanrının "vekili" veya "kiracısı" olarak algılanmasıdır. Ülkedeki vatandaşların uymak zorunda oldukları yasaların yapıcısı, savaşların yapılmasına dair emirlerin vericisi ve bu savaşlardan sonra düşman şehrin baş tanrısı ile barış anlaşmasının yapıcısı yine başkent tanrısıdır (Friedell, 2006: 230).

Sami toplumlarında ülkenin geleceğini ilgilendiren her nevi kararın yegâne sahibi olan baş tanrıya "en yüce güç" anlamına gelen *el*, "efendi" anlamına gelen *odon*, "kral" anlamı taşıyan *melkart* ve "sahip" anlamına gelen *ba'al* gibi isim ve unvanlar verilmiş olduğu görülmektedir. *Ba'al* unvanını kullanan baş tanrının sahipliği yalnızca kentlerle sınırlı kalmamakta, doğada var olan ve insanoğlunu etkileyen dağ, kutsal kabul edilen bir ağaç ya da bir su kaynağının sahibi olabilmekteydi. Ayrıca "yıldız tanrısı" olarak da kabul edilen *ba'al* gök, güneş, ay ve kutup yıldızının da sahibi olarak kabul edilmekte, sahip oldukları bölgede yaşayan insanlar ise baş tanrıların köleleri olarak görülmekteydi (Friedell, 2006: 230-231).

Kendilerini tanrıların vekili olarak niteleyen kralların kullanmış oldukları unvanlarda Akad dönemi ile birlikte Sumer dönemine istinaden değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Daha önce yazılmış olan Sumerce metinlerde kralları nitelemek için kullanılan "Lugal" unvanı yerine Akadca metinlerde "Şarru" unvanı kullanılmıştır. Akadlılar ile birlikte Mezopotamya coğrafyasında hakimiyet kurmaya başlayan bölgesel devletler ile birlikte ortaya çıkan hükümdarlar arası hiyerarşi ile daha geniş coğrafyalara hükmedildiğini ve tanrısallık bir desteğe sahip olduğunu vurgulamak amacı ile kullanılmaya başlanan "dört ülkenin kralı", "dünyanın kralı" unvanları da karşımıza çıkmaktadır (Bordreuil vd., 2015: 156). Sumer kentlerini hakimiyeti altına alarak Mezopotamya'daki siyasi birlikteliği ve merkezileşmeyi teşkil etmeyi hedefleyen Akad Kralı Sargon, Uruk Kralı Lugalzaggessi'yi mağlup ederek Eski Sumer Çağı'na son verdikten sonra Lugalzaggessi'nin tanrısallıkla hükmettiği topraklardaki hakimiyetini vurgulamak amacıyla kullanmış olduğu "Ülkenin Kralı" unvanından daha belirgin bir dini içeriğe sahip olan "Dört Bir Yanın Yöneticisi" unvanını kullanmaya başlamıştır (Frankfort, 1978: 228; Bilgiç, 1982: 99).

Kullanmış oldukları unvanlarla sahip oldukları tanrısal desteği her metinde vurgulayan kralların yanı sıra hükümdar ailesi mensubu kadınların yürütmüş oldukları faaliyetler ve bu faaliyetlere dair kullandıkları unvanlar da din ve siyaset anlayışlarının ne denli bir birliktelik içerisinde olduklarını göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Akad kralları, hanedan ailesine mensup kadınların tapınaklarda çeşitli görevler üstlenmesi ile hem tapınakları denetim altında tutmayı hem de sahip oldukları tanrısal desteği toplum nezdinde daha da güçlendirmeyi hedeflemekteydiler. Tapınaklarda önemli pozisyonlara getirilen hanedan kadınları tam olarak "başrahibe" olarak çevrilebilecek olan "entu" (Sumerce *En*) unvanını kullanmaktaydılar. Tanrısal bir desteğe sahip olduklarını ileri sürerek toplum üzerinde her anlamda tahakküm kurmayı amaçlayan krallar, bu yöntemle de tapınakları kendi denetimleri altında tutmayı hedeflemekteydiler. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli örneklerden birisi Akad Kralı Sargon'un kızı Enheduanna'dır. Tanrılar tarafından ülkenin egemenliği için çeşitli güçlerle donatılmış olduğunu ileri süren Sargon'un, Ur kentindeki Nana/Sin tapınağında görev yapmak üzere kızı Enheduanna'yı yetiştirmesi ve Ur kentinin başrahibesini yapması, iktidarını dini destekle kuvvetlendirmeyi hedeflemesinin bir diğer göstergesidir (Bordreuil vd., 2015: 484). Sargon bu uygulamayla ülkenin güney bölgelerinde bağımsızlık elde etmek isteyen bireysel kentler ya da kent birliklerinin isyan hareketlerini de bastırarak bölgeyi kontrol altında tutmayı amaçlamıştır. Ancak Ur kentindeki yerel ruhban sınıfı mensuplarının, bu uygulamayı bir hakaret olarak algılamaları Enheduanna'nın Ur kentinden sürülmesine neden olmuş, Sargon'un uygulamış olduğu bu politika başarısızlığa uğramıştır (Nissen, 2004: 165).

Naram-Sin döneminde gücünün zirvesine ulaşan Akad İmparatorluğu hakkında bilgi veren söz konusu döneme ait olup aralarında uzun kraliyet yazıtlarının da bulunduğu pek çok çivi yazılı tablet bulunmaktadır. Bu tabletlerdeki bilgilerden yola çıkılarak elde edilen neticeyle ülke içerisindeki siyasi ve dini örgütlenme açık bir şekilde görülmektedir. Bu bilgilere göre ülkedeki güvenlik ve siyasal düzenin sağlanabilmesi amaçlarıyla Suriye'nin kuzeyinden İran'ın batısına kadar uzanan bölgede garnizonlar bulunmaktaydı. Siyasal alandaki bu faaliyetlerin yanı sıra dini alanda da siyasal mekanizmanın yönlendirmesi ile bir takım faaliyetler yürütülmekteydi. Bu faaliyetlerin en önemlisi Akad Kralı Sargon zamanından beri uygulana gelen kral kızlarının Ur kentinde bulunan ve tüm ülkede baş rahibelik statüsüne sahip olan "entum" luk makamına atanması geleneğinin devam ettirilmiş olmasıdır (Kuhrt, 2013, 1: 65). Kralların tanrı adına ülkeyi yönettiği veya kralların da birer tanrı oldukları anlayışlarının hakim olduğu bu dönemde bu uygulamayla ülkenin dini teşkilatlanması ve dinin ülkedeki vatandaşlar üzerindeki otoritesi rahiplerin eline bırakılmayarak "entum"lar aracılığıyla kralların elinde toplanmak istenmiştir.

4.2.2. Kralların Tanrılar Tarafından Seçilmesi: Agadelî Sargon

Eskiçağ Mezopotamya'sına hükmeden ilk merkezi devleti kurma başarısı göstermiş olan Akadlıların inanişine göre kralların seçilmesi tanrısal bir karar ile gerçekleşmekteydi. İnanişaya göre tanrılar, Akad Kralı Sargon'da³⁷ örneğini gördüğümüz üzere ya kral olarak seçmiş oldukları bir insana olağanüstü özellikler bahşetmekte ya da bir kralın hanedan ailesi üyesi olarak doğmasını sağlamaktaydılar. Hanedan ailesi üyeleri içerisindeki bir kişinin kral olarak devletin başına geçmesi usulünde kan bağı aranmakla birlikte her zaman ailenin en büyük erkek üyesi tahta çıkmamaktaydı. Tahta

³⁷ Bkz.: Resim 9.

çıkan her kral iktidarını güçlendirmek amacıyla, krallık payesinin kendisine tanrısal bir lütufla bahşedilmiş olduğunu belirtmekte ve daha anne karnında bir ceninken tanrılar tarafından ülkenin tanrılar adına yönetilmesi ve refahın sağlanması amaçları ile seçilmiş olduğunu vurgulamaktaydı (Bordreuil vd. 2015: 158). Sargon'un Kiş kralı Ur-Zababa'nın sarayında büyümesi ve Sami toplulukların başına geçerek Sumer hakimiyetine başkaldırarak Akad hanedanlığını kurmasının anlatıldığı hikâyelerde geçen bir anlatıya göre Tanrıça İştâr Sargon'un koruyuculuğunu yapmış ve güçlenerek hükümdar olmasını sağlamıştır (Sever, 2008: 41). Akad Kralı Naram-Sin'in Nippur kentini yağmalatması ve Tanrı Enlil'in kentte bulunan Ekur Tapınağı'na saygısızlık etmesinden dolayı tanrılar tarafından lanetlenmesiyle Agade'nin çöküşünün konu edildiği "Agade'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur" olarak adlandırılabilir bir metinde tanrısal destekli krallığın Akad Kralı Sargon'a nasıl verilmiş olduğu hususunda bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu metnin ilk dizisinde bu durum şu ifadelerle açıklanmaktadır:

"...Sonra Enlil çatılmış kaşlarıyla, Kiş halkını gök boğası gibi öldürüp, azametli bir öküz gibi Ereğ'in evini yerle bir ettikten sonra, vakti geldiğinde Agade kralı Sargon'a yukarıdaki ülkelerden aşağıdaki ülkelere kadar hükümler ve krallık verdi..." (Kramer, 2002: 90).

Mezopotamya siyasi tarihinin her döneminde olduğu gibi Akadlılar döneminde de dini desteğin siyaset mekanizması üzerinde ne denli etkin olduğunun açık bir göstergesi olan bu metnin devamında geçen ifadelerden çıkarılacak genel kanı, Agade kentinin güçlenerek zenginleşmesinin kentin koruyucu tanrısı İnanna'nın kente karşı beslemiş olduğu derin sevgi ve yol göstericiliği sayesinde mümkün olduğudur (Kramer, 2002: 90). Yine Akad Kralı Sargon'un iktidarı nasıl elde ettiğine ve ülke topraklarının sınırlarını nasıl genişlettiğine dair bilgiler veren başka bir metinde Sargon'un Tuttul kentini ele geçirdikten sonra kent tanrısı Dagan'a kurbanlar sunduğundan, bunun üzerine Tanrı Dagan'ın Mari, İbla ve Yarmuti ülkelerinin yönetimini, Sedir ormanları olarak adlandırılan Amanoslara ve Gümüş dağları olarak adlandırılan Toroslara kadar olan bölgenin yönetimini Sargon'a vermiş olduğundan bahsetmektedir (Memiş ve Bülbül, 2012: 38).

Akad Kralı Sargon kendisini torunu Naram-Sin gibi tanrılaştırmış olmasa da, kendisinin doğumu, gençlik yılları ve iktidara nasıl geldiği ile ilgili olan hikâyesinde yer alan anlatılardan yola çıkarak kendinden önceki krallardan farklı bir statüde bulunduğunu vurgulamaktadır. Henüz bir bebek iken bırakıldığı nehirde ölmemiş, tanrıların korumasına girerek ilk önce bir bahçıvan, sonrasında ise Kiş kralı Ur-Zababa'nın sakisi olmuş, en sonunda da Kiş kralı olmuştur. Tüm bu hikâye ve almış olduğu "*Şar Kişşati*" yani "*Kiş kralı (Evrenin Kralı, Dünyanın Kralı)*" unvanı ile iktidarının tanrısal desteğini vurgulamış ve böylelikle ülke üzerindeki hakimiyetini sorgulanamaz kılmak istemiştir (Kılıç ve Ay, 2013: 396).

Sargon dönemi olayları hakkında bilgiler veren bir diğer önemli kaynak da dönemin kronikleridir. Sargon'un yerleşik bir hayat süren Mezopotamya toplumunun çevresindeki bölgelerde yarı göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olan ataları, zaman içerisinde dalgalar halinde Mezopotamya'ya sızan Sami kavimlerdir. Nüfus çoğunluğunu Samilerin oluşturduğu kentlerin ortaya çıkmasına kadar sürecek olan bu sızma hareketinden bahseden kroniklerden öğrendiğimiz kadarıyla daha sonraki dönemlerde Akad kralı olarak karşımıza çıkacak olan Sargon söz konusu bu kentlerden biri olan Kiş'in kralının sakisidir. Krallığı gasp etme yöntemiyle yasal olmayan bir yolla ele geçiren Sargon'un iktidarını meşrulaştırmak için çeşitli dayanak noktaları ileri

sürmesi gerekmektedir (Şenel, 2014: 76-77). Akad Kralı Sargon bu hususta şu sözleri ifade etmekteydi:

"Ben Sargon'um, Akad'ın güçlü kralı. Annem bir rahibe, babam ise kardeşi dağda yaşayan bir yabancıydı. Annem bana gebe kaldığında, o beni gizli bir yerde doğurdu. O beni sazdan bir sala koydu, onu ziftle kapladı ve nehirden başıboş bir şekilde sürüklendim... Nehir beni Akki'ye getirdi, Akki beni nehirden çıkarttı, kendi oğlu gibi eğitti ve bahçıvan yaptı. Bir bahçıvanken Tanrıça İstar'ın sevgilisi oldum..." (Mackenzie, 1915: 91; Şenel, 2014: 77).

Akad Kralı Sargon'un tanrısal bir destek ve korunmayla iktidara geldiğini vurgulamış olduğu bu hikâyenin Sargon tarafından oluşturulmuş olması ihtimal dışıdır. Farklı coğrafyalarda ve farklı dönemlerde örneklerine rastlamış olduğumuz bu hikâyenin bir örneği Temmuz-Adonis mitosunda ve Musa öyküsünde karşımıza çıkarken bir başka örneği ise sonraki dönemlerde oluşturulmuş olan Roma'nın kuruluş efsanesinde Romus ve Romulus'un doğumlarında karşımıza çıkmaktadır. (Luckenbill, 1917: 145; Demircioğlu, 1993: 36) Luckenbill'e göre söz konusu anlatılar arasında bir karşılaştırma yapıldığında örtüşmeyen tek husus Sargon'un amcasının dağlarda yaşayan bir kişi olarak tanımlanması olup, buradaki uyumsuzluk ise muhtemelen çeviride yapılan bir hatadan kaynaklanmaktadır. Temmuz-Adonis mitosu ile karşılaştıran Luckenbill, bu hususun doğru çevirisinin kuvvetle muhtemel olarak "*babamın kardeşi öldü*" şeklinde olması gerektiğini iddia etmektedir (Luckenbill, 1917: 145). Sargon'un menşei hakkında bilgiler veren hikâyede tanrıların koruması altındaki kutsal ve güçlü bir kral profili çizen Sargon, kendisini Tanrıça İstar'ın sevgilisi olan bir bahçıvan olarak niteleyerek yarı tanrı özelliklerine sahip tarımsal bir rahip olarak tanıtmak istemiş ve böylelikle de iktidarına meşruiyet kazandırmayı amaçlamıştır (Mackenzie, 1915: 91; Roaf, 1996: 96 - 97; Şenel, 2014: 77). Lugalzaggessi'yi mağlup ederek Eski Mezopotamya coğrafyasında yönetimi ele geçen Sargon'un Sumer Ülkesi'nin tamamını hakimiyeti altına alması ile birlikte ruhban sınıfı mensuplarının Sargon'un yönetimi altına girmeye başladığı görülmektedir. Bölgenin hakimiyetini elinde tutan güç odağı her kim olursa onun hakimiyeti altına giren ruhban sınıfı mensupları, Akad dönemi ile birlikte siyasi yönetimde söz sahibi olmaya çalışmaktan vazgeçmek zorunda kalmış ve Akad krallarını tanrı adına kutsayarak meşruiyetlerini sağlayan bir mekanizma haline gelmişlerdir. Ancak ülke yönetimi ve ruhban sınıfı mensuplarının etki alanı açılarından görülen bu değişikliklere rağmen değişmeyen tek şey ruhban sınıfı mensuplarının tapınaklara aldıkları bağışlar ve ellerinde tuttıkları tarım arazileri aracılığıyla elde ettikleri ekonomik güçleridir (Şenel, 1982: 240).

Kiş Krallığı'nı hakimiyeti altına aldıktan sonra o döneme kadar tanrılar Anu, Enlil, ve Şamaş için kullanılan "*dört yönün kralı*" unvanını kullanmaya başlayan Akad Kralı Sargon, bu unvan ile kendisinin tanrılar arasındaki pozisyonunu vurgulamak istemiştir. Halk üzerinde de büyük bir güce sahip olan bu unvan ile Sargon, krallık gücünün tanrıların onayıyla Sumerliler'den Samilere geçmiş olduğunu ve hem Sumerliler'in hem de Samilerin kralı olduğunu vurgulamıştır (Kılıç ve Ay, 2013: 395-396). Kendisinden bir bahçıvan olarak bahseden metinlerden anlaşıldığına göre kraliyet soyundan gelmeyen Sargon, her fırsatta tanrıların desteği ile iktidara geldiğini ve yine tanrısal destekle ülke topraklarını geniş sınırlara ulaştırdığını vurgulayarak tahtı zorla ele geçirmiş olduğu gerçeğini gizlemeye ve kendisini meşru bir kral gibi göstermeye

çabalamıştır. Zira isminin anlamı "*Gerçek Kral*"dır³⁸. Sargon hakkında bilgiler veren metinlerde fazlasıyla belirgin olan bu duruma örnek olarak şu ifadeleri verebiliriz:

"Kral Sargon, Dagan'ın önünde secde etti (ve) ona yakardı; ve o (Dagan) yukarı ülkeyi, (yani) Mari, Yarmuti (ve) İbla'yı, Sedir Ormanı'na kadar (ve) Gümüş Dağı'na kadar ona verdi" (Kramer, 2002: 422).

Boğazköy'de yapılan kazılar esnasında çıkarılan ve "şār tamḫari = Savaşın kralı" metinleri olarak adlandırılan metinlerde Akad Kralı Sargon'un bu seferi iktidarının üçüncü yılında gerçekleştirdiği görülmektedir. Anadolu'daki Puruşanda kentinde ticari faaliyetler yürüten Mezopotamyalı tüccarların lideri olan Nūr-Dağın'ın yaşamış oldukları sıkıntılardan dolayı Akad Kralı Sargon'dan yardım istemesi üzerine gerçekleştirildiği görülen bu sefer hakkında bilgiler veren metinde "Sedir Ormanları" olarak bahsedilen bölge Amanos Dağları'nı, "Gümüş Dağları" olarak bahsedilen bölge ise Toroslar'ı nitelemektedir (Sever, 1995: 1; Crawford, 2015: 35). Bu gerekçeyle Orta Anadolu içlerine kadar sefer düzenleyen Sargon'un bu sefer sonucunda yüklü miktarda ganimetler elde ettiği bilinmektedir. Gerçek nedeni tamamen ekonomik olan bu seferden bahseden ve bir kısmını da yukarıda verdiğimiz metinde Sargon, elde etmiş olduğu tanrısal destekle söz konusu seferden galibiyetle çıktığını vurgulamaktadır. Kanaatimizce bu durumun en önemli gerekçesi Akadlıların başkentlerine bu denli uzak bir bölgeye düzenleyecekleri sefere orduyu oluşturan askerlerin sorgusuz bir şekilde iştirak etmesi ve tanrıların her daim yanlarında olarak kendilerine destek verdikleri düşüncesiyle de askerlerin moral ve motivasyonunun yüksek tutulmak istenmesidir.

Kralların tanrılar tarafından seçilmiş olduğu düşüncesinin krallar açısından var olan tüm bu olumlu yanlarının yanı sıra belli başlı olumsuz tarafları da bulunmaktaydı. Akadlı Sargon'un iktidarından bahseden tabletlerde geçen "*Šarru-ken (DU) šar A-ga-de ki ina pale^d Iš-tar i-lam-ma*" "*Akad kralı Sargon, İştari'nin egemenliğinde ortaya çıktı (yükseldi)*" ifadesinden de anlaşılacağı gibi kralın iktidarı tamamen tanrıların elinde olarak betimlenmiştir. Buradan hareketle tanrıların kararının çeşitli dönemlerde değişebileceği ve krallığı bir kentten alıp başka bir kente verebileceği anlayışının var olduğu açıkça görülmektedir (Kılıç ve Ay, 2013: 396).

4.2.3. Tanrı-Kral Kavramı Açısından Din-Siyaset İlişkisi: Naram-Sin

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden sonra Mezopotamya'da hakimiyeti ele alanlar Sami kökenli Akadlılardır. Mezopotamya'nın tümüne hakim olan büyük bir devlet kuran Akadlılar kuzeyde Güneydoğu Toroslar, güneyde Basra Körfezi, batıda Akdeniz ve doğuda Elam toprakları ile çevrili büyük bir coğrafyada hakimiyet sürmekteydiler. Bu geniş coğrafyanın yönetimi pek çok güçlüğü içerisinde barındırmaktaydı. Bu nedenle ilk olarak Akad İmparatorluğu'nun kurucu kralı Sargon ile varlığını gördüğümüz tanrılar adına ülkenin yönetilmesi anlayışının benimsendiği, Sargon'un torunu Naram-Sin ile birlikte de başında tanrı kralın bulunduğu teokratik bir devlet düzeninin ortaya çıktığını görmekteyiz (Memiş, 2012a: 42).

Mezopotamya'da Akadlılarla görülmeye başlayan siyasi merkezîyetçilik ile birlikte bölgenin dini anlayışında da bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Merkezi bir yapı gösteren ülke nüfusunun farklı etnik yapılardan oluşması ülkenin dini inancında farklılıkların görülmesine sebebiyet vermektedir. Bu farklı etnik gruplar içerisinde Akadlıları en ileri düzeyde etkileyeni, en kalabalık grubu oluşturan Sumerliler'di. Bu

³⁸ ("Šarru = Kral", "kēnu = Gerçek")

etkileşim dini alanda ileri boyutlara ulaşarak Sumer tanrılarının Akad tanrıları olarak kabul edilmesi sonucunu ortaya çıkaracaktır. Tüm bu değişikliklerin en önemlisi ise devlet mekanizmasının tepesinde bulunan kralın, ülke vatandaşlarını kontrolü altında tutabilmek amacıyla kendisini tanrı olarak ilan etmesidir (Kılıç ve Ay: 2013: 401). Yöneticilerin dinsel yetkilerini kaybetmesine karşılık kralların güçlerinin her geçen gün artması ortaya çıkmış olan tanrı krallık anlayışının temelini oluşturmaktadır. Akad Kralı Naram-Sin (MÖ 2254 - 2218) ile ilk kez başlayan bu uygulama ile birlikte kralların tanrısallığının vurgulanması amacıyla adlarının önüne tanrısız ön ekler kullanılmaya başlanmış ve bunun yanı sıra Er Hanedanlar Dönemi'nden itibaren tanrısız bir alamet olarak görülen ve Akadlılar Dönemi'ne kadar yalnızca tanrıların taktığı boynuzlu başlığın³⁹ da krallar tarafından takılmaya başlandığı görülmektedir. Sanat eserlerinde kralların boynuzlu başlıkla resmedilmeleri, ilahilerde kutsallıklarına vurgu yapılması ve tanrısız soydan geldikleri anlayışı ile övülmeleri kralların tanrılaşma anlayışı hakkında bilgiler vermektedir (Tosun, 1960: 263; Klengel, 2001: 140; Beaulieu, 2007: 167; Köroğlu, 2013: 82).

MÖ 2250'lerde kendisini tanrılaştırmış olan Naram-Sin, Mezopotamya tarihinin kendisini tanrılaştıran ilk kral örneğini oluşturmaktadır (Cooper, 2012: 261; Brisch, 2013b: 40). Naram-Sin'in kendisini tanrılaştırmasının muhtemel nedeni olarak kabul edilen görüş, Mezopotamya'nın güneyi başta olmak üzere dört bir yanda aniden ortaya çıkan isyanların söz konusu kral tarafından kısa sürede ve büyük bir ustalıklarla bastırılarak Akad şehirlerinin tahrip olmasını önlemedeki başarısıdır (Brisch, 2006: 162; Hamblin, 2006: 100).

Mezopotamya'nın yönetimini eline alan Agade krallarının yönetimleri ile birlikte bölgedeki en büyük yenilik krallık anlayışında olmuştur. Akad egemenliği ile yeni bir devlet sistemi görülmeye başlanan Mezopotamya'da kralların kullanmış oldukları unvanlarda da bir dizi değişiklik görülmeye başlanmıştır. Akad İmparatorluğu'nun kurucusu olan Sargon'un kullanmış olduğu unvanlar daha alçak gönüllü olmasına ve Er Hanedanlar Dönemi'nden beri krallar tarafından kullanılan gelen unvanlardan pek de farklı olmamasına rağmen torunu Naram-Sin ile birlikte yalnızca kısa bir dönem için kabul gören radikal değişiklikler meydana gelmiştir (Oates, 2015: 43). Ortaya çıkan bu yeni krallık anlayışı ile Naram-Sin, dedesi Sargon zamanından beri kullanılan "Agade'nin Kralı" unvanının yanı sıra "Dört Bir Yanın Hükümdarı" ve "Evrenin Kralı" gibi unvanları da kullanmaya başlamıştır (Kramer, 2002: 89; Köroğlu, 2013: 84; Oates, 2015: 43; Crawford, 2015: 22). Siyasi açıdan merkezi bir yapıya sahip olabilmek amacıyla hareket eden Naram-Sin, gerçekte tanrılar Şamaş (UTU), Anu ve Enlil ile ilgili olan "*Dört Bir Yanın Kralı*" unvanını kullanmaya başlamasındaki dikkat çekici husus şudur ki; gerek bu unvan gerekse daha önceki dönemlerde kullanılmış olan çeşitli varyasyonları kralların tanrılar tarafından seçilerek onanmakta olduğunu göstermektedir (Frankfort, 1978: 228). Bu unvanı ilk kez "*Ülkenin Tanrısı*" unvanı ile birleştirerek kullanan kral olma özelliğini taşıyan Naram-Sin'in tanrısallığı düşmanları üzerine salmış olduğu korkunun yanı sıra tanrılar panteonunun savaş ve aşk tanrıçası İnanna/İştâr'ın eşi olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Mezopotamya tarihinde karşılaştığımız pek çok kralın kendilerini tanrıçaların eşi olarak tanımlamalarının sebebi şüphesiz ki kendi tanrısallıklarını sorgulanamaz kılmaya çalışmaktır (Kılıç ve Ay, 2013: 397 - 398). Naram-Sin döneminden çok daha önceleri Lagaş Kralı Eannatum tarafından yerine getirilen bu uygulama ve krallar arasında tanrıçanın eşi olabilmek için yürütülen

³⁹ Bkz.: Resim 11.

mücadele Akbabalar Steli'ndeki⁴⁰ "Enmerkar ve En-suhgir-ana" anlatısının "A Bölümü"nde Eannatum'un ağzından şu ifadelerle anlatılmaktadır:

27. [e-ne] ^dinana-da e₂-gar₈-a-ka hu-mu-da-an-til₃
 28. [ġe₂₆]/-e\ ^dinana-da e₂-za-gin₃ aratta^{ki}-ka hu-mu-da-an-til₃-e-en
 29. ġiš-nu₂ girin-a-ka hu-mu-un-de₃-nu₂
 30. še-er-kan₂ dug₄ u₃ dug₃ ku-ku-de₃ hu-mu-de₃-nu₂-en
 31. e-ne ^dinana-da ġi₆-a ma-mu₂-da igi hu-mu-ni-in-du₈
 32. ġe₂₆-e ^dinana-da ġiri₃ babbar-ra-na inim mu-da-bal-e

"O İnanna ile E.gar'da beraber yaşayabilir
 Ama ben İnanna ile Aratta'nın Ezagin'inde yaşayacağım.
 O onunla görkemli bir yatakta uzanabilir
 Ama ben onunla tatlı uykuya süslü yatakta uzanacağım.
 O geceleri İnanna ile rüyalar görebilir
 Ama ben onunla uyanırken sohbet edeceğim."

(ETCSL., 01.06.2016, etcsl.orinst.ox.ac.uk).

Dedesı Sargon gibi Anadolu içlerine de sefer düzeleyen Naram-Sin, bu sefer hakkında bilgiler verdiği Zagros ve Toros Dağları'nda bulunan yazıtlarında dağlı halklara karşı kazanmış oldu zaferlerden bahsetmektedir (Crawford, 2015: 35). Yarı mitolojik bir üslupla oluşturulmuş olan ve ilk yedi satırı kırık olup sekizinci satırdan itibaren bilgi edinebildiğimiz bir belgede Anadolu'da kendisine karşı kurulan Puruşhattum, Kaniş, Hatti ve Kuşşara gibi krallıkların da içerisinde yer aldığı 17 devletlik bir koalisyona karşı kazanmış olduğu zaferden bahsetmektedir (Sever, 1995: 1; Yiğit, 2000: 23). Söz konusu metinde kral bu hususta şu ifadelere yer vermektedir:

- "8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.
 9. Guşua Kralı Anmanailu, Pakki Kralı Bumanailu
 10. Ulluwi (Ullama) Kralı Lupanailu, sonra ... Kralı ... İnmpailu
 11. Hatti Kralı Pampa, Kaniş Kralı Zipani, ... Kralı Nur-Dagan
 12. Amurru Kralı Huwaruwaş, Paraşi Kralı Tişenki
 13. Armanu Kralı Mudakina, Sedirdağları Kralı İşgippu
 14. Larak Kralı Ur-Larak, Nikku Kralı Ur-Banda
 15. Türki Kralı İlşu-Nail, Kursaura Kralı Tişbinki
 16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum.
 17. Hurriler'e karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.
 18. O zaman savaşçılara, binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi." (Memiş, 2012b, 63).

Metinden de anlaşıldığı üzere Naram-Sin, elde etmiş olduğu başarıların ardından bir çeşit şükran duygusuyla tanrılara şarap ikram etmiştir. Bu uygulamasından yola çıkarak varılabilecek en temel yargı tanrılara büyük bir saygı beslediği ve ordusunun gözünde tanrıların desteği ile hareket eden bir kral olarak ver almak istediğidir. Ayrıca dedesi Sargon gibi Akad ülkesine çok uzak bir coğrafya olan Anadolu'ya yapmış olduğu bu seferde tanrıların desteğini aldığını ima ederek uzun bir süre devam eden seferde ordusunda gerek motivasyon gerek de disiplin anlamında yaşanabilecek herhangi bir bozulmaya önceden önlem almak istediği kanaatindeyiz.

Selefi Maniştusu'nun on beş yıllık iktidarından sonra tahta çıkan ve bir kısım eskiçağ tarihçileri tarafından meşhur Mısır Kralı Menes olduğu ileri sürülen Magan

⁴⁰ Bkz.: Resim 5.

kralı Manium'u yenerek bu ülkeden ganimetler getiren Naram-Sin, Agade kentini gücünün zirvesine ulaştırmış ve elde etmiş olduğu tüm bu askeri başarıların ardından tam bir özgüvenle kendisini "Agade Tanrısı" olarak nitelemiştir (Kramer, 2002: 89). Tanrısal bir özellik taşıyan bu unvanların yanı sıra yazıtlarında da adının başına tanrı simgesi eklenen kral, meşhur zafer stelinde⁴¹ de o güne kadar yalnızca tanrılar tarafından kullanılan bir ayrıcalık olan boynuzlu başlık ile tasvir edilmiştir. Bu uygulamalar ile Naram-Sin, hem Er Hanedanlar Dönemi'nde varlıklarını gördüğümüz Lugalbanda ve Gilgamiş gibi yarı tanrısal bir özellik göstermekte hem de kendinden sonra Mezopotamya tarihinde gördüğümüz diğer kralların benimsemiş oldukları yeni bir yaklaşım olarak tanrılar adına ülkenin yönetilmesi anlayışının ilk örneğini oluşturmaktadır (Koroğlu, 2013: 84; Oates, 2015: 43; Crawford, 2015: 22). Kraliyet unvanlarında görülen bu değişiklikler Naram-Sin'in iktidarı döneminde görev yapmış olan memurlara ait eşyalarda veya tabletlerdeki mühürlerde dikkat çekmektedir. Öyle ki, Akadlı bir memura ait olan ve Tello (Girsu)'da yürütülen kazı çalışmalarında ele geçirilen iki tablete basılmış mührü ait lejantta unvanların geçirmiş olduğu değişim açıkça görülmektedir. Söz konusu lejantta şu ifadeler geçmektedir:

"Naram-Sin, kudretli adam, Akad'ın tanrısı, dört bölgenin (yani evrenin) kralı: Lugal-uşumgal, yazıcı, Lagaş valisi..." (Kuhrt, 2013, 1: 66).

Merkeziyetçi bir yapıya sahip yönetimine karşı pek çok isyanla karşılaşan Naram-Sin'in iktidarı boyunca Eski Akad şehirlerinin sonu gelmeye başlamıştı. Ölümünden sonra yazdırılmış olan tabletlerden edinilen bilgiye göre Naram-Sin Mezopotamya'nın yerel kültür hafızasında "*başarısız kral*" olarak nitelenmiş ve bunun pek de gerçekçi olmayan gerekçesi olarak da Naram-Sin'in dini konularda saygısızca tutum sergilemesi ve kendini tanrılaştırması gösterilmiştir. Bu konudaki bilgilerimizin ana kaynağını oluşturan bir heykel yazıttan elde edilen bilgilere göre Akad halkı Naram-Sin'in bir tanrı olması ve tanrılar panteonundaki tanrılarının yanında yer alması için tanrılara dua etmekte ve Akad kentinde Naram-Sin'e adanmış bir tapınağın inşası için faaliyetlerde bulunulduğundan bahsetmektedir. Tanrılaşma talebinin vurgulandığı bu yazıt Naram-Sin'in Güney Mezopotamya şehirlerindeki bir isyanı başarılı bir şekilde bastırmasından sonra ortaya çıkmıştır. Naram-Sin'in tanrısallığı ile bilgiler veren bu en önemli ve meşhur yazıt "Naram-Sin'in Zafer Steli"dir (Brisch, 2013b: 40). Kralların kutsaliyetinin vurgulandığı Naram-Sin'in Zafer Steli⁴² ile Eannatum'un Akbabalar Steli⁴³ incelendiğinde, kral kabartmalarının diğer motiflere istinaden daha belirgin ve büyük şekilde yapılmış olması kralların kutsaliyetinin ve tanrısallığının sembolü olarak kabul edilir (Kılıç ve Ay, 2013: 400).

Sanat eserlerinde görülen kralların tanrılaştırma anlatısı yazınsal ve ritüelsel anlatılara istinaden çok daha azdır. Tanrılara ait motiflerin en önemlilerinden biri olan boynuzlu başlıkla resmedilmiş tek kral Naram-Sin'dir. Bundan dolayıdır ki haklı olarak bu stele Naram-Sin'in adı verilmiştir (Cooper, 2012: 262). Naram-Sin'in Zafer Steli'nde bulunan ve Naram-Sin'i doğaüstü güçlere ve motiflere sahip şekilde tasvir eden bu kabartmalar söz konusu kralın tanrısallığını kanıtlar niteliktedir. Tanrıların boynuzlu tacını giyer şekilde tasvir edilen kralın steldeki kompozisyonu net bir şekilde Naram-Sin'in tanrısallığını vurgulamaktadır. Kralın altında yükselen bir dağ gibi sembolize edilen askerler uygun adıyla yürümektedirler. Stelin sağ tarafında Akad ordusunun karşısında yenilgiye uğramış olan düşman çökmüş ve kaçır şekilde tasvir edilmiştir.

⁴¹ Bkz.: Resim 10.

⁴² Naram-Sin'in Zafer Steli günümüzde Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir.

⁴³ Eannatum'un Akbabalar Steli günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Tanrı kral Naram-Sin ise tüm diğer motiflerden daha belirgin ve büyük şekilde tasvir edilmiştir. Yalnız olarak tasvir edilmiş kralın yanında ise büyük tanrıların yaşadığı düşünülen yüce dağın zirvesi bulunmaktadır (Frankfort, 1978: 224-225; Kuhrt, 2013, 1: 66). Naram-Sin söz konusu bu zafer stelinde bahsetmiş olduğumuz boynuzlu başlık gibi tanrısal sıfatlarla donatılmış olarak bir dağa çıkarken tasvir edilmiştir. Steldeki tasviriyle tanrısal bir statü gösteren Naram-Sin, böylelikle devletin iki önemli kanadı olan saray ve tapınağı kendi bünyesinde birleştirerek elde etmiş olduğu zaferi kanıtlamaktadır (Crawford, 2015: 22). Naram-Sin'in tanrı krallığı konusunda heykeller üzerinde bulunan yazıtlardan da bilgiler elde edinebilmekteyiz. Bu bağlamda bugünkü Kuzey Irak'taki Dohuk yakınlarında bulunmuş olan dökme bakırdan yapılmış bir heykel üzerindeki kitabe önemli bir yere sahiptir. Söz konusu tablette şu ifadeler geçmektedir:

"Naram-Sin, kudretli Akad kralı: Dünyanın dört köşesi ona düşmanca karşı durunca İstar'ın aşkıyla dokuz savaştan muzaffer çıktı, onu tutsak almak için sefere çıkan kralları bile alt etti. Kentini kuvvetli kılmak için bütün gücüyle bastırmakta başarılı olduğu için kenti (yani kent sakinleri), Eanna'nın İstar'ına, Nippur'un Enlil'ine, Tuttul'un (Belih suyu ile Fırat'ın kavuştuğu yere yakın) Dagan'ına, Keş'in Ninhursanga'sına, Eridu'nun Enki'sine, Ur'un Sin'ine, Sippar'ın Şamaş'ına, Kuthu'nun Nergal'ine yakararak onun kentleri Akad'ın tanrısı olmasını dilediler ve Akad'ın ortasında ona bir tapınak yaptılar" (Kuhrt, 2013, 1: 66 - 67).

Ülkede yaşayan insanların ağzından yazdırılmış olan bu metinden anlaşıldığı kadarıyla Akad kralı Naram-Sin, tanrıça İstar'la aşk yaşayabilmekte, tanrıçanın desteğiyle savaşlarda galip gelmekte ve düşmanlarının her birini yenilgiye uğratabilmektedir. Eski Mezopotamya tarihinin her safhasında görmüş olduğumuz, tanrısal destekle askeri faaliyetlerde bulunma inancının bir adım daha ileri götürülmesiyle ortaya çıkmış olan bu anlayış ile krallar tanrılarla her zamankinden daha yakın ilişkiler içerisine girmektedirler. Metnin devamında kent halkının tüm tanrılara yalvararak Naram-Sin'in tanrılar panteonuna Akad'ın tanrısı olarak kabul edilmesini istemeleri ve Akad'ın ortasında ona bir tapınak yapmaları Naram-Sin'in tanrılaştırılmış olmasının önemli kanıtlarından birisini oluşturmaktadır. Ancak buradaki en önemli husus Naram-Sin'in tanrı tanımaz bir kral olmadığı veya kent halkının Naram-Sin'i tanrılaştırırken diğer tanrıları da ihmal etmediğidir. Buradan hareketle anlaşılan odur ki; Naram-Sin'in tanrılaşması tanrılar panteonunda daha alt tabakalarda bir tanrı pozisyonuna yüceltilmesi ile gerçekleşmiştir.

Dedesı Sargon gibi Naram-Sin de ülkenin yönetiminde yapmış olduğu tanrı kral eksenli değişikliklerin çağdaşı olan krallar tarafından nasıl karşılanmış olduğuna dair detaylı bilgimiz yoktur. Ancak bu uygulamayı kabul edilmez bir uygulama olarak görmemiş oldukları kuvvetle muhtemeldir. Daha sonraki dönemlere ait yazılı eserlerden edinilen bilgilere göre Akad hanedanının yıkılma nedeni olarak Sargon ve Naram-Sin'in iktidarları döneminde dine karşı saygısızca faaliyetlerde buldukları gösterilmektedir. Ancak buradaki saygısızlıktan kasıt Akadlılarla görülmeye başlanan tanrı kral anlayışı değil, Nippur kentinde inşa edilmek istenen tapınaklardır (Crawford, 2015: 35). Kuvvetle muhtemeldir ki, Naram-Sin tarafından Tanrıça İnanna adına yaptırılmak istenen tapınak, Tanrı Enlil'in Nippur kentinde bulunan tapınağı Ekur'a alternatif bir tapınak olarak ortaya çıkacağından dolayı Ekur tapınağının yönetimini elinde tutan ve tahta çıkan her krala taç giydirip krallık alametlerini vererek krallığını tanrı adına onaylayan ruhban sınıfı mensuplarının çıkarlarına zarar verecekti. Bundan dolayıdır ki Naram-Sin'in dine karşı saygısız bir kral olarak gösterilmeye çalışılması son derece

olağan bir uygulamadır (Pollock, 1999: 191). Ayrıca bu metinler Akadlılardan sonra Mezopotamya'da varlığı görülen III. Ur Hanedanlığı döneminde yazılmıştır (Snell, 2011: 37). Buradan hareket edecek olursak Naram-Sin ve Akad hanedanlığının dine saygısız olarak gösterilme gayretinin III. Ur Hanedanlığı krallarının kendi meşruiyetlerini dine dayanarak sağlama ve tanrılar tarafından iktidarın Akadlılardan alınarak kendilerine verildiğini vurgulama çabalarından başka bir şey olmadığı kanaatine varmaktayız.

Ülke vatandaşlarının çok sayıda kutsama ve bağlılık yazıtında Naram-Sin'den "Akad'ın Tanrısı" olarak bahsetmiş oldukları görülmektedir. Naram-Sin'e ait yazıtların daha sonraki dönemlerde çıkarılan kopyalarından edinilen bilgiler ve çağdaşı olan diğer yazıtlardan öğrenilen bilgiler de Naram-Sin dönemi hakkında pek çok doğru bilgi vermektedir. Hiç kuşkusuzdur ki bu bilgilerden en gerçekçi olanı Naram-Sin'in henüz hayattayken kendi kendini tanrılaştırmış olmasıdır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Naram-Sin tanrısallığını yazıtlarında adının önünde kullandığı bir takım tanrısal sıfatlar ve tanrısallığın simgesi olan boynuzlu başlıkla vurgulamaktaydı (Nissen, 2004: 165). Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki; tanrılar simgeleyen boynuzlu başlıklardaki boynuzlar ne kadar çok kata sahip olursa tanrının panteondaki sahip olduğu konumun önemi de o derece artmaktaydı. Naram-Sin'in zafer stelinde taktığını gördüğümüz boynuzlu başlığın tek katlı olması onun baş tanrılık iddiasında bulunmadığı ve panteonun alt katmanlarındaki küçük tanrılardan biri olduğunu iddia ettiği anlamına gelmektedir. Daha sonraki dönemlere ait başlıklarda kullanılan tek katlı boynuzların tanrılarının hizmetini sağlayan kişileri belirtmek amacıyla kullanılmış olması Naram-Sin'in panteondaki yerinin çok daha alt tabakalar olduğunu kanıtlamaktadır. İlk olarak Güneş tanrısı UTU'nun kentinde dikilmiş olan dikme taşta Naram-Sin'in Güneş tanrısı UTU'yu simgeleyen ışık saçan disklerin altında çok daha düşük bir seviyede tasvir edilmiş olması bu durumun bir diğer kanıtını oluşturmaktadır. Akad kralı Naram-Sin, Ülke veya kent yöneticilerinin baş tanrının "kâhyası" veya "hizmetkârı" olmaktan başka bir şey istemedikleri bir inanışa yeni bir yaklaşım getirerek tanrı krallık anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu uygulamayı gerçekleştirmesindeki en önemli neden kuşkusuz yaşadıkları kentlere büyük bir bağlılık gösteren çok çeşitli kavimleri bünyesinde barındıran imparatorluğa merkezi bir yönetim sağlama çabasıdır. Aslına bakacak olursak kendini tanrılaştıran Naram-Sin bu yolla kendisine ulusal bir başkan veya lider statüsü kazandırarak ülkede yaşayan tüm kavimlerin mutlak yöneticisi olmayı amaçlamıştır (Oates, 2015: 43).

Uyrukları tarafından Naram-Sin'e "Akad Tanrısı" unvanının verilmesiyle kral kendisini kent tanrısının kutsaliyetine ulaştırmış ve böylelikle kent tanrısının tüm yetki ve haklarından yararlanabilecek seviyeye ulaşarak yapmış olduğu tüm siyasal, dinsel ve sosyal işlerde sorgulanmazlık elde etmiştir. Kent tanrısının seviyesine yükselmesi ile hem dini temellere dayanan bölgeciliğin çıkarları ile merkezi devletin çıkarlarını kendi benliğinde birleştirerek aynı kılmış hem de kent toprakları üzerinde hak iddia etmesine olanak sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler kentteki dini işleyişin yürütücüsü pozisyonunda olan ruhban sınıfı mensuplarının yanı sıra ülkenin diğer bölgelerindeki ruhban sınıfı mensuplarında da bir rahatsızlığa sebebiyet vermiştir. Bu rahatsızlığın sebebi hiç kuşkusuz ki daha önceki dönemlerde ruhban sınıfı mensuplarının ellerinde tuttukları ekonomik gücün bu dönemle birlikte merkezi bir otorite tarafından yönlendirilecek olmasıdır (Nissen, 2004: 201).

Naram-Sin'in faaliyetleri hakkında bilgiler veren III. Ur Hanedanlığı'na ait belgelerin en önemlilerinden birisi "Akad'ın Üzerindeki Bela" "Agade'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur" gibi adlar verilebilecek belgedir. Bu belgede geçen bilgilere göre Naram-

Sin, Nippur kentinin baş tanrısı olup tanrılar panteonunun en üst konumunda bulunan Tanrı Enlil'e karşı ne olduğu bilinmeyen bir günah işlemiş ve bunun sonucunda da Naram-Sin tüm tanrıların gazabına uğramıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki burada bahsedilen günah daha önce de bahsettiğimiz üzere Naram-Sin'in Nippur kentinde Tanrıça İnanna adına bir tapınak yaptırmak istemesidir. Şiirsel bir anlatı ile oluşturulmuş metnin devamında ise Tanrı Enlil'in Nippur tahtına Naram-Sin'e düşmanlık besleyen bir kralı oturtmuş olduğundan bahsedilir. Bu gelişmeler üzerine Naram-Sin ile Nippur tahtında oturan kral arasında bir savaş cereyan eder ve savaşı kazanan Naram-Sin Nippur'da bulunan Tanrı Enlil'in tapınağı Ekur'u yakıp yıkar. Söz konusu metin bundan sonra Akad İmparatorluğu'nun yıkılmasının en önemli sebeplerinden biri olarak kabul edilen Guti istilasından bahsetmektedir. Bu istilanın gerekçesi olarak ise Naram-Sin'in Ekur tapınağını yakıp yıkmasına öfkelenen ve baştanrı Enlil'in öfkesini yatıştırmak için Agade kentini sonsuza dek ıssız ve harap kalmakla lanetleyen panteonun en önemli sekiz tanrısının gazabı gösterilmektedir. Tanrıların isteği doğrultusunda Babilonya sınırındaki dağlarda yaşayan Gutilerin Naram-Sin'i cezalandırmak üzere başkent Agade'ye saldırdığından ve bu kenti yerle bir ettiğinden bahseden metin, Akad kent tanrıçasının dahi Akad'ın cezalandırılması ve Agade kentinin yakılıp yıkılmasından duymuş olduğu hoşnutluğu bildirmesi ile son bulur (Kramer, 2002: 89; Nissen, 2004: 201). Söz konusu metne göre Sumer panteonunun en büyük sekiz tanrısı olan Enki, İnanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nusku ve Nidaba'nın tanrı Enlil'in öfkesini yatıştırmak için insanoğlunun açlık, sefalet, ölüm ve perişanlıkla cezalandırılarak korkutulması gerektiği kararını vererek bu kararı uygulamaya koyulmuşlardır. Tanrı Enlil'e dua eden söz konusu bu sekiz tanrı Agade kentinin de tıpkı Tanrı Enlil'in kutsal kenti Nippur gibi yerle bir olacağına dair yemin ederler ve bu amaç doğrultusunda yüzlerini Agade kentine dönerek kenti lanetlerler. Kentin lanetlenmesi sırasında okunan metin ise çivi yazılı belgelere şu ifadelerle yansımıştır:

"Ekur'a saldırmaya cüret eden, Enlil'e [karşı gelen] kent,
 Ekur'a saldırmaya cüret eden, Enlil'e [karşı gelen] Agade,
 Korulukların toz gibi yerle bir olsun,....
 Balçık (tuğlalar) dipsiz derinliklerine geri dönsün,
 Balçık (tuğlalar) Enki'nin lanetlediklerine geri dönsün,
 Ağaçların ormanlarına geri dönsün,
 Ağaçların Ninildu'nun lanetlediklerine dönsün,
 Boğazlanan öküzlerinin yerine kadınlarını boğazlayasın,
 Kesilen koyunlarının yerine çocuklarını kesesin,
 Yoksulların değerli (?) çocuklarını sulara boğmak zorunda kalsın....,
 Agade, sevinçli yürekle inşa edilen sarayın, keder verici bir harabeye dönüşsün....,
 Ayinlerinin ve dinsel törenlerinin yapıldığı yerlerde,
 Harabelerde (gezinen) tilkinin kuyruğu sessizce kayıp....,
 Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolu yabani otlar bürümsün,
 Araba yolunda 'ağlama otu'ndan başka bir şey büyümesin,
 Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,
 Yabani keçileri, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir insan yürüyemesin,
 Yürek yatıştıran bitkilerin büyüdüğü ovalarında,
 'Gözyaşı kamışı'ndan başkası büyümesin,
 Tatlı akan sularının yerine, acı sular aksın Agade,

'Bu kentte yerleşeceğim' diyen oturacak iyi bir yer bulamayacak,
 'Agade'de yatacağım' diyen uyumak için iyi bir yer bulamayacak.
 Ve tarihçi tam da böyle olduğunu söyleyerek bitirir:
 Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolları yabancı otlar bürüdü,
 Araba yolunda 'ağlama otu'ndan başka bir şey büyümedi,
 Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,
 Yaban keçiler, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir
 insan yürüyemedi,
 Yürek yatıştırıcı bitkilerin büyüdüğü ovalarında
 'Gözyaşı kamışı'ndan başkası büyümedi,
 Tatlı akan sularının yerine, acı sular aktı Agade'de
 'Bu kentte yerleşeceğim' diyen oturacak iyi bir yer bulamadı,
 'Agade'de yatacağım' diyen uyumak için iyi bir yer bulamadı."
 (Kramer, 2002: 92 - 94).

Agade kentinin yerle bir olmasına dair gerekçeleri sıralayan tablet yazarının anlatımına göre; Naram-Sin iktidarını sağlamlaştırarak ülkenin yönetimini tamamen ele aldıktan sonra daha önce vermiş olduğu sözleri tutmamış ve bu sözlerin tam aksine hareket etmiştir. Tanrı Enlil'in tapınağı Ekur'a ve tapınağa ait tarımsal alanlara saldırarak yağma faaliyetlerinde bulunmaları için askerlerine müsaade etmiş, bakır baltalar ve keserlerle Ekur tapınak kompleksinin binalarını yıktırarak, ağaçlarını kestirmiş, altın gümüş ve bakır kapları ile çeşitli eşyalarını öğütürerek toz haline getirmiş, barış kapısını parçalamış, tahıl hasadı yapılması yasak olan kapıda tahıl hasadı yaptırmış ve kutsal kitaplara saygısızlık etmiştir. Tüm bunların ardından son yıkıcı darbe olarak ise Nippur kentinin her nevi malını ve Ekur tapınağının kutsal sayılan objelerini tapınağın hemen yanı başına yaklaşan teknelere doldurarak Agade kentine taşımıştır (Kramer, 2002: 91 - 92; Çığ, 2012: 63; Oates, 2015, 44). İşte tüm bu gerekçelerden dolayı Tanrı Enlil'in hiddetlenerek Agade kentini lanetlediği yazar tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir:

"...Ama bunları yapar yapmaz "öğütler Agade'yi terk etti" ve "Agade'nin sağduyusu yerini budalalığa bıraktı." O zaman "Enlil, rakibi olmayan köpüren tufan, sevgili evine saldırdığı için felaket getirdi;" gözlerini dağlara çevirdi ve "hiçbir egemenlik tanımayan bir halk olan" Gutileri aşağı indirdi; "yeryüzünü çekirgeler gibi kapladılar," öyle ki güçlerinden kimse kaçamadı..." (Kramer, 2002: 91 - 92).

Tanrı Enlil'in hiddetlenmesiyle Agade'yi yok etmek istemesi ve bu görevi Gutilere vermesini konu edinen bu anlatının uydurma bir hikâye olma olasılığı çok yüksektir. Söz konusu bu hikâyenin Babil dönemine ait uyarlamalarında Naram-Sin'in Babil ve Tanrı Marduk'a saygısızlık yaptığından bahsedilmektedir. Bölgenin yaşamış olduğu siyasal döneme göre şekillenmiş olan bu metinlerde dikkat çekici olan husus ise her iki metinde de Agade kentini yok etme görevinin Gutilere verilmiş olmasıdır (Oates, 2015, 44). Buradan hareketle vardığımız sonuç şudur ki, içerisinde gerçek olayları da barındıran bu anlatılar Mezopotamya'daki Gutü istilasını (MÖ XXII. yüzyıl) konu edinmekte olup bu istila hareketi dönemin yazıcıları tarafından dini gerekçelere dayandırılmıştır. Din ve siyaset kavramlarının iç içe girmiş olduğu Eski Mezopotamya coğrafyasında bu tarz bir bakış açısının olması son derece alışıldık bir durumdur.

"Agade'nin Laneti" vb. adlar verilmiş olan şiirsel anlatıda bahsedilen olayların gerçeklikleri pek çok kuşkuyu bünyesinde barındırmaktadır. Kuşkuya neden olan gerekçelerin en önemlilerinden birisi Nippur'daki Enlil tapınağı Ekur'da yürütülen kazı

çalışmaları sırasında Naram-Sin dönemine tarihlenen herhangi bir yakılıp yıkılmayı gösteren tahribat tabakasına rastlanılmasıdır. Tam aksine yapı kalıntılarında yürütülen kazı faaliyetleri esnasında rastlanan Naram-Sin'in adının bulunduğu tuğla parçaları söz konusu dönemde Naram-Sin tarafından Nippur'un imar ve inşasında pek çok faaliyet yürütülmüş olduğunu göstermektedir. Akad ülkesi ve Agade kentinde yürütülen kazı çalışmalarında Naram-Sin dönemine tarihlenen herhangi bir tahribat izine rastlanılmamış olması ve Akad ülkesinde görülen Guti istilasının Naram-Sin'in iktidar döneminde değil, Naram-Sin'den sonra Akad tahtına çıkmış olan krallar zamanında görülmesi söz konusu şiirsel anlatının gerçeği yansıtmadığı ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Söz konusu şiirsel anlatı içerisinde yer alan ve Naram-Sin iktidarından sonraki dönemlerde dahil edilmiş olduğu kuvvetle muhtemel olan efsanevi unsurlar anlatıdan çıkarıldıktan sonra geriye kalan bilgiler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa karşılaşılan en temel yargı Naram-Sin ile baştanrı Enlil'in önderliğini yaptığı diğer tanrılar arasında çeşitli çatışmaların yaşanmış olduğudur (Nissen, 2004: 2001 - 202). Kanaatimizce Naram-Sin ile tanrılar arasında vuku bulan bu çatışma söz konusu kral ile tapınaklar aracılığı ile toplum üzerinde ekonomik, sosyal ve dini açılardan kesin bir tahakküm kurmuş olan ruhban sınıfı mensupları arasında meydana gelmiş olan bir iktidar mücadelesinden başka bir şey değildir.

Naram-Sin'in ölümünden sonra tanrı krallık uygulamasının devam ettirilip ettirilmediğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Joan Oates ve Jerrold S. Cooper gibi tarihçiler Naram-Sin'in ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Şar-kali-şarri'nin de kendisini tanrılaştırdığını ileri sürmektedirler (Cooper, 2012: 261; Oates, 2015: 43). Bu fikrin karşısında ise Nicole Brisch ve Piotr Michalowski gibi tarihçiler durmakta ve bu ilk tanrısal krallık anlayışının yalnızca başkent Agade çevresinde etkili olan kısa süreli bir uygulama olduğunu ve Naram-Sin'in iktidarından yaklaşık iki yüz yıl sonra III. Ur Hanedanlığı'nın kendini tanrılaştırmış kralı Şulgi dönemine (MÖ XXI. yy) kadar geçen süre zarfında tanrı krallık uygulamasından vazgeçilmiş olduğunu savunmaktadırlar (Michalowski, 2012: 34 - 35; Brisch, 2013: 40 - 41). Şulgi ile yeniden başlayan tanrı krallık anlayışının ardılları zamanında devam ettirilmiş olmasına rağmen İsin Hanedanlığı ve Hammurabi dönemlerinde ise etkisinin giderek azaldığı görülmektedir. Mezopotamya krallarının tanrı krallık iddialarını Mısır firavunları ile mukayese edecek olursak Mezopotamya medeniyetlerindeki tanrı krallık anlayışının dönem dönem uygulanıp uygulanmamasının gerekçelerini daha iyi kavrayabiliriz. Kuşkusuz bu durumun en önemli gerekçesi Mezopotamyalı kralların Mısır kralları gibi tanrı krallık yetkilerini doğuştan getirmemiş olmalarıdır (Cooper, 2012: 261; Oates, 2015: 44). Bu durumun en iyi açıklayıcılarından birisi Akad kralı Naram-Sin'e ait olup bugünkü Kuzey Irak'taki Zaho ve Musul arasındaki Bassetki bölgesinde bulunmuş olan Bassetki heykelinde⁴⁴ yer alan yazıttır. Söz konusu yazıttan elde edilen bilgilere göre, baş tanrılar tarafından tanrılar panteonuna bir tanrı olarak seçilmiş olan Naram-Sin, huzursuzluk dönemi olarak adlandırılan kendisine isyanların ortaya çıktığı dönemlerde kentin güvenlik ve huzurunu sağlayarak kentteki tapınak inşaatlarını sürdürmekle görevlendirilmiştir (Hasselbach, 2005: 14; Cooper, 2012: 261). Buradan hareketle görmekteyiz ki tanrılık iddiasında bulunan kral, ilk başlarda yapmış olduğu kent yönetimi ve kentteki imar - inşa faaliyetlerini tanrısal buyruklara bağlarken tanrılaşması ile çok daha ileri bir hareket ederek kendi buyruklarını tanrı buyruğu olarak deklare etmiştir. Dini güçlerin siyaset mekanizması içerisinde bu denli yoğun bir şekilde kullanılmış olması ise laik bir anlayışın mevcut olmadığı, aksine din ve siyaset

⁴⁴ Bkz.: Resim 12.

kavramlarının iç içe geçmiş bir halde olduklarını göstermektedir. Buradan hareketle anlamaktayız ki, tanrı krallık anlayışının ileri sürülmesinin en önemli nedenlerinden birisi krallara tam bir bağlılık yaratmaktır. Ülkedeki siyasal anlayışın temeline oturtulmuş olan bu amacın en önemli gerekçesi ise ülke topraklarının gün geçtikçe genişlemesi ve bundan dolayı güçlü bir merkezi otoriteye ihtiyaç duyulmasıdır (Kılıç ve Ay, 2013: 397). Naram-Sin her ne kadar döneminin en güçlü ordusuna sahip olsa da, askeri seferlerle ele geçirdiği bölgelerden başkent Agade'ye geri döndüğünde söz konusu bu bölgelerde pek çok isyan ve bağımsızlık hareketi çıkabilmekteydi. Kanaatimizce Naram-Sin'in kendini tanrılaştırmasının amacı tüm bu olumsuzlukları önlemenin ve güçlü bir merkezi otorite kurulabilmenin dini gücü elinde tutan tanrısal bir krallık makamıyla mümkün olabileceğini düşünmesidir.

4.3. Babilliler'de Din-Siyaset İlişkisi

4.3.1. Tanrı Marduk ve Babilliler'in Siyasal Hayatına Etkisi

Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden itibaren varlığını sürdüren tanrılar panteonunun yapısı ve işleyişine dair en erken kayıtlar MÖ III. binyılda oluşturulmuş olan tanrı listeleridir. Söz konusu bu tanrı listesinin başında tanrılar panteonunun en üst makamına sahip olan Anu (Gökyüzü) bulunmaktaydı. İlk dönemlerde en üst yetkileri bünyesinde toplamış olan Anu, zamanla bu güçlerini çeşitli tanrılarla paylaşmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli tanrı figürlerinden birisi Babil'in baş tanrısı Marduk'tur. Krallık makamının Anu tarafından insanlara verilmiş olduğu düşüncesine paralel olarak Babil'de de kral olacak kişilerin Tanrı Marduk tarafından seçilmiş oldukları düşüncesi hakimdi (Oates, 2015: 181).

III. Ur Hanedanlığı (M.Ö. 2060-1960) döneminden itibaren tanrılar panteonundaki gücünü her geçen gün arttıran Tanrı Marduk'un başında olduğu dini inanış ve bu inanışı benimseyen insanların tapınım şekli hakkında çok fazla bilgiye sahip olmamamıza rağmen Marduk'un öneminin artmasının Babil kentinin bir şehir görüntüsünden büyük bir imparatorluk seviyesine yükselmesi ile paralellik gösterdiğini görmekteyiz. Babil kentinin bir imparatorluğa dönüşmesi ile söz konusu bu imparatorluğun baş tanrısı pozisyonuna yükselen Marduk, Babil İmparatorluğu'nun en güçlü kralı olan Hammurabi'nin koruyucu tanrılığını üstlenmesinin yanı sıra ülkedeki kanunların yapılması ve yürürlüğe konulmasında da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki, Tanrı Marduk'un sözleriymiş gibi çivi yazılı tabletlere kaydedilen "Sözlerim değiştirilmesin" şeklindeki ifadeden tanrı Marduk'un ne denli büyük bir güce sahip olduğu vurgulanmak istenmiştir (Kılıç ve Ay, 2013: 391). Babil İmparatorluğu'nun en büyük kralı olan Hammurabi, ülkenin en ücra köşelerinde dahi otoritesini hissettirebilmek amacıyla bütün imparatorluğa Tanrı Marduk'un başını çektiği yeni bir dini yaymayı amaçlamıştır. Bu hedef doğrultusunda çalışmalar yapan ruhban sınıfı mensupları, ilk dönemlerden itibaren Babil kentinin koruyucu tanrısı olduğu kabul edilen Marduk'un başrolünü üstlendiği ve içerisinde gözden geçirilen Sumer mitlerinden anlatıların da bulunduğu mitler oluşturmuş, bu mitlerin tüm ülkeye yayılmasını sağlayarak Marduk'u ülkenin en güçlü tanrısı pozisyonuna yüceltmişlerdir (Diakov ve Kovalev, 2014: 95).

Dağınık kabileler halinde yaşayan halkını bir araya toplayabilmek amacıyla kendisini Tanrı Marduk'un yeryüzündeki vekili olarak deklare eden Hammurabi, bu yöntemle kendisine bir kutsiyet kazandırmayı hedeflemiş ve tanrılarla yeryüzünde yaşayan canlılar arasındaki irtibatı sağlayan dini bir karakter olarak karşımıza çıkmıştır

(İşçi, 2016: 47). Babil İmparatorluğu'nu her açıdan bölgenin süper gücü haine getirmeyi hedefleyen Hammurabi, bu emelini gerçekleştirebilmek amacıyla ülkenin güneyinde aya tapınılırken Babil kentinde bir güneş tanrısı olan ve "Babil'in Bel = Bey'i" olarak nitelenen Tanrı Marduk'u devlet tanrısı olarak ilan etmiştir. Hammurabi'nin tüm bu gayretleri sonucunda Nippur kenti gibi dini açıdan özel bir konuma yükselen Babil kenti bu özel konumunu uzun bir süre korumuştur (Spence, 1920: 184; Friedell, 2006: 228). Babillilerin sahip olduğu inanişâ göre Tanrı Marduk, Sami tanrı Baal gibi tüm dünyanın yöneticisi, tüm insanlığın babası ve tanrılar panteonunun güçlü kralıdır. Bu inanişin en ileri boyuta ulaşması ise Hammurabi'nin oğlu Samsu-iluna'nın (MÖ 1750 - 1712) iktidarında mümkün olacaktır. Samsu-iluna tahta çıktıktan sonra eski Nippur kentindeki Bel'in elinde tuttuğu sivil dünyanın egemeni olma gücünün artık Tanrı Marduk'a geçtiğini ilan etmiştir. Böylelikle Nippur kentinin yüzyıllardır elinde tuttuğu kutsal kent olma ayrıcalığı ve Nippur kentindeki rahiplik makamı Babil kentine geçmiştir (Sayce, 1903: 328). Kanaatimizce bu uygulamanın en temel amacı, dönemin siyasal gücünü elinde tutan Babil kentinin dini bir merkez olmasını sağlamak ve böylelikle Babil hanedanlığının gücünü daha da pekiştirmektir.

Tanrı Marduk'un devlet tanrısı ilan edilmesinin ardından söz konusu tanrıya yapılacak olan her nevi saygısızlığın Babil Devleti'ne yapılmış bir saygısızlık olarak kabul edilmesinin yanı sıra Babil Devleti'ne yapılmış olan her tür saygısızlık da tanrı Marduk'a yapılmış bir saygısızlık olarak kabul edilmiştir. Bu durumu örneklememiz gerekirse; Hammurabi'nin müttefiki olan Eski Asur kralı İşme-Dagan bu müttefiklikten dolayı Elam hükümdarının düşmanlığını kazanmıştır. Çivi yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre bu düşmanlıktan rüşvet vererek kurtulmayı amaçlayan kral, Tanrı Marduk'a ait hazineleri çalmıştır. İşme-Dagan'ı hırsızlık yapmak ve böylelikle Tanrı Marduk'a saygısızlık yapmakla suçlayan bir kâhinin bu konudaki sözleri söz konusu çivi yazılı metne şu ifadelerle kaydedilmiştir:

"Tanrı Marduk'un kâhini saray kapısında dikilmiş bağıyordu: "İşme-Dagan, Marduk'un elinden kurtulamayacak! Onun ganimeti bir demet arpa olacak." Sürekli böyle bağıırıp duruyordu ve kimse ona bir şey demiyordu. Ondandır İşme-Dagan'ın kapısına kadar gidip büyük bir kalabalığın ortasında bağırmaaya devam etti: "Barış yapmak için Elam sukkal'ına gittin. Elam sukkal'ıyla⁴⁵ barış yapmak için Marduk'a ve Babil şehrine ait hazineleri ona götürdün. Marduk'a ait ambarları ve sandıkları boşalttın ve sana ihsan ettiklerinin karşılığını vermedin. Şimdi de Ekallatum'a⁴⁶ mı gitmek istiyorsun? Marduk'un hazinesini çarçur edenler onun ihsanından faydalanamaz!" Kalabalığın içinde işte böyle bağıırıp duruyordu ve kimse ona bir şey demiyordu" (Mieroop, 2014: 55 - 56).

Tanrı Marduk'un panteonda ön plana çıkışı Kassitler hakimiyetine kadar gerçekleşmemiştir. Eski Mezopotamya'da Kassitler ile görülen en belirgin değişikliklerden biri krallık anlayışında olmuştur. Bu dönemle birlikte önceden beri süregelen birbirleriyle mücadele halindeki kent devletlerinden bölgesel devlet anlayışına geçilmiştir. Bu doğrultuda da kent devletlerinin yöneticileri olan kralların yerine devlet kralı yani "Babil Kralı" anlayışı ortaya çıkmıştır. Bölgesel bir devlet yapısı sergileyen Babil İmparatorluğu'nun resmi başkenti olarak tanrı Marduk'un koruyuculuğunu yaptığı Babil kenti seçilmiştir. Babil dini inaniş ve tapınma adetlerini

⁴⁵ Elam'ın yöneticisi.

⁴⁶ Diele Nehri yataklarında olduğu düşünölen bu yerleşim yeri, Asur kral listesine göre Asur kralı Şamşı-Adad tarafından fethedilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz.: Gökçek, 2015: 43.

koruma altına alan ve daha da geliştiren krallar, bu kült faaliyetlerini yürütmek üzere hanedan ailesi üyelerini görevlendirmiş ve böylelikle kralın tekelinde toplanan tüm dini ve siyasi erklerin iç içe geçmiş olduğu bir anlayış ortaya çıkmıştır. Tüm bu faaliyetlerin yanı sıra tanrı heykellerine de büyük saygı duyulmuş ve önceki dönemlerde Babil'den kaçırılan tanrı heykelleri Babil'e geri getirilmiştir. Çivi yazılı metinlerden elde edilen bilgilere göre daha önce Babil'den Hana'ya kaçırılmış olan Marduk heykelinin muhtemelen Kassit kralı II. Agum Kakrime (MÖ 1507) tarafından geri getirilmesi bu hususa verilecek en önemli örneklerden birini oluşturmaktadır (Luckenbill, 1908: 298; Kuhrt, 2013, 1: 443 - 444).

Mezopotamya'nın güneyinde Kassit hakimiyetinin sona ermesinin ardından dağılan siyasi birliktelik uzun bir süre sağlanamamıştır. Bölgede cereyan eden bu siyasal belirsizlik süresince Babilliler, Asurlular ve Kaldelilerin dönem dönem bölgenin farklı alanlarını hakimiyetleri altına aldıkları görülmektedir. Bölgede bozulan merkezi otoritenin yeniden oluşturulması ise ancak MÖ VIII. yüzyılda Babil kentinin Asur hakimiyetine girmesiyle mümkün olacaktır. Yeni Babil Krallığı'nın vücut bulmasına kadar sürecek olan bu siyasal belirsizlik döneminde ortaya çıkan en karizmatik kral profillerinden biri I. Nabukadnezar'dır (MÖ 1125 - 1104). İlk dönemlerde İsin kralı olarak karşımıza çıkan I. Nabukadnezar, Babil kralı unvanını elde etmesinin ardından, daha önce Elam'a götürülmüş olan Tanrı Marduk heykelini Elam üzerine yapmış olduğu bir savaşın sonucunda Babil'e geri getirerek Babil dünyasının efsanevi krallarından biri pozisyonuna yükselmiştir (Koroğlu, 2013: 197).

Kuvvetle muhtemeldir ki tanrı Marduk'un tanrılar panteonunda en üst makama yükselmesi I. Nabukadnezar döneminde Nippur kentine rakip olarak ortaya çıkan Babil kentine büyük bir dini kudret havası kazandırmak amacıyla yürütülen faaliyetler neticesinde mümkün olmuştur. Buradaki en önemli gaye Nippur kenti karşısında Babil kenti güçlenirken Nippur'un baş tanrısı Enlil'in karşısında da Babil kentinin baştanrısı Marduk'un yüceltilmesidir (Oates, 2015: 182). Babil kenti tanrısı Marduk'un tanrılar kralı konumunda olan Tanrı Enlil'in yerini alması Abi-Eşuh'un (MÖ 1711 - 1684) hükümdarlık döneminde, tanrılar arasında en üst pozisyona yükselmesi ise I. Nabukadnezar'ın hükümdarlık döneminde mümkün olmuştur. Kuşkusuz Tanrı Marduk'un tanrılar panteonundaki konumunun yükselişi Babil'in siyasal arenadaki yükselişi ve bir imparatorluk düzeyine erişmesiyle doğru orantılıydı (Bordreuil vd., 2015: 473 - 474). Tanrılar panteonunda bu denli eşsiz bir statüye yükselen Marduk, bu eşsiz konumunu uzun süre muhafaza etmiştir. Öyle ki, çok daha sonraki dönemlerde Asur tahtına çıkan krallar bile meşruiyetlerini sağlayabilmek için Babil kentine gelerek Tanrı Marduk'un elini tutmak zorunluluğu hissetmişlerdir. Bu uygulamanın nedeni, dünya hakimiyetinin yalnızca "Tanrılar Kralı" olarak nitelenen Tanrı Marduk tarafından verilebildiği anlayışıdır (Friedell, 2006: 228).

Babil edebiyatında tanrı Marduk'un tanrılar panteonunun tüm güçleri elinde toplayan baş tanrısı olduğunu vurgulamak için çeşitli öykü ve efsaneler üretilmiştir. Bu öykülerin hiç kuşkusuz en meşhuru Babil Yaratılış Öyküsü, yani Enuma Eliş'tir. Söz konusu bu mitos üzerinde çalışmalar yapan pek çok bilim insanı bu öykünün I. Nabukadnezar dönemine tarihlendiğini savunurken bazı tarihçiler bu fikre karşı çıkmaktadır. Babil sakinlerine göre Marduk'un tanrılar panteonundaki bu yükselişi koruyuculuğunu yaptığı Babil kentinin de diğer kentlere nazaran daha üst bir konuma yükselmesini ve ebediyen var olacak kutsal bir şehir olmasını sağlamıştır. Babil'in baş tanrısı Marduk'un ikamet ettiği bu şehir aynı zamanda Babil kralının da ikametgâhıydı. İktidarı süresince yapmış olduğu tüm işlerde Tanrı Marduk'un rızasını kazanmayı amaçlayan kralın yerine getirmesi gereken en önemli dini vecibelerden birisi Yeni Yıl

şenliklerinin kusursuz bir şekilde yürütülmesini sağlamaktı. Kralın başkanlığı altında düzenlenen bu şenliklerde diğer şehirlerde bulunan tanrı heykellerinin başkent Babil'e taşınmasının yanı sıra Babil Yaratılış Öyküsü olan Enuma Eliş de okunurdu (Kuhrt, 2013, 1: 496 - 497). Söz konusu öykü Babil Yeni Yıl Bayramı'nın (Akitu) dördüncü günü tapınakta okunur ve böylelikle evrenin yeniden yaratılışı kutlanırdı (Eliade, 2003, 1: 93).

Eski Mezopotamya medeniyetlerinin hemen hepsinde olduğu gibi Babil'de de var olan genel inanış tanrılara ait heykellerin tanrının evi olarak kabul edilen tapınakta olması gerektiğidir. Eğer kent tanrısının heykeli herhangi bir gerekçe ile tapınaktan çıkarılmış ve farklı bir kente götürülmüşse kent tanrısının da kenti terk etmiş olduğu düşünülmekteydi. Bir kentin ele geçirilmesinde ve yağmalanmasında kent tanrısının heykellerine verilecek olan herhangi bir zarar en büyük günahlardan biri olarak kabul edilmekteydi. Kent sakinlerini manevi açıdan büyük bir yıkıma götüren bu uygulamanın kötü izlerinin silinmesi ve halkın içerisine düştüğü manevi buhrandan kurtulması yalnızca kent tanrısına ait heykelin kente geri getirilmesiyle mümkün olabilmekteydi (McIntosh, 2005: 203). Çivi yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre Babil kralı I. Nabukadnezar'ın Elam karşısında elde etmiş olduğu galibiyetin ardından Susa kentinde bulunan Marduk heykelini geri getirmesi ve Yeni Yıl şenliklerinde bu heykelin sergilenmesi Tanrı Marduk ve kenti Babil'in yükselişini sağlamıştır. Kuşkusuzdur ki bu zafer, Babil kentinde hem dini hem de siyasi açılardan bir canlanmayı beraberinde getirmiştir (Kuhrt, 2013, 1: 497).

Tanrıların sembolize edildiği ve tapınaklarda korunarak çeşitli törenlerde sergilenen tanrı heykellerinin yanı sıra çivi yazılı tabletler ve rölyeflerde de tanrıları belirtmek için bir takım kıyafetler ve semboller kullanılmıştır. Babil sanatına ait motiflerde en yaygın kullanılan belirteç tarihi süreç içerisinde çeşitli varyasyonları görülen boynuzlu başlıktır. Söz konusu bu tanrısal belirteçler tanrıların olmadıkları yerlerde tıpkı tanrılar gibi hürmet görmekte ve tanrıların yerini tutmaktaydılar. Özellikle tapınaklarda tanrı heykellerinin önünde yapılan yeminlerin yanı sıra bu heykellerin olmadığı yerlerde tanrısal sembollere karşı yeminler edilmesi uygulana gelen önemli bir gelenektir (Tosun, 1960: 263, 265). Babillilerin yanı sıra kendilerinden önce aynı coğrafyada hakimiyetleri görülen Kassitler döneminde de söz konusu bu tanrısal belirteçlerin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Kassitlerin devlet yapısı ve işleyişi üzerinde etkin bir rol üstlenen tanrılar Babilliler ile birlikte etkinliklerini sürdürmüşler ve sınır taşı olarak bilinen "*kudurru*"lar üzerinde tanrısal motifler kullanılmaya devam edilmiştir. Buradan hareketle siyasal mekanizma üzerinde büyük etkinlikleri olan tanrıların ülkenin sınırlarının belirlenmesinde de büyük bir öneme sahip olduğu sonucuna varılabilir. Kuvvetle muhtemeldir ki tanrısal belirteçlerin sınır taşlarının üzerine oyulmasının en önemli nedeni söz konusu tanrıya ait ülkenin belirtilmek istenmesidir (Kuhrt, 2013, 1: 492).

4.3.1.1. Tanrı Marduk'un Mezopotamya'daki Gücünü Tanrı Aşşur Karşısında Kaybetmesi

Eski Mezopotamya'da siyasal birlikteliği sağlaması ve bütünleştirici bir yapı göstermesi açısından önemli bir yere sahip olan Tanrı Marduk'un tanrılar panteonunda geri plana düşmesi Mezopotamya'da görülecek olan Asurlular hakimiyeti sonrasında Tanrı Aşşur'un tanrılar panteonunda ön plana çıkması ile gerçekleşecektir. Tanrıların ülke siyaseti üzerindeki etkisi bölgenin inanç sistemi açısından Tanrı Marduk'un halefi olarak kabul edilebilecek olan Tanrı Aşşur ile çok daha sistematik bir hal alacaktır.

Tanrı Aşşur'un menşesine dair çalışmalar yapan Donald A. Mackenzie'ye göre, Asur Devleti'nin başkentlerinden biri olan Ninive'yi inşa etmek üzere Nimrod ülkesinin dışına giden Aşşur, Nuh'un Sami kavimlerin atası olarak kabul edilen oğlu Sam'ın oğludur. Kendini tanrılaştırarak Asur kentine adını veren kralın Akad Devleti'ne bağlı bir yönetici olması kuvvetle muhtemeldir (Mackenzie, 1915: 277). Mezopotamya'nın güneyinde görülen Babil egemenliği döneminde Hammurabi gibi güçlü krallarla birlikte hızla Samileşmeye başlayan Sumer kültürel unsurları bölgede görülmeye başlayan Asur egemenliği ile birlikte Asur'un hakim olduğu topraklara yayılacaktır. Babil medeniyeti içerisinde bir takım değişikliklere uğrayan Sumer dini ve kültürel unsurları tüm Mezopotamya coğrafyasında etkin hale gelmiştir. Bundan dolayı Asur dini ve kültürel hayatı da büyük ölçüde Babil etkisinde kalacaktır. Ancak Asur Devleti'nin her geçen gün Mezopotamya siyasal hayatında daha etkin bir konuma gelmesi Asur medeniyetinin zamanla Babil etkisinden sıyrılmasına olanak sağlayacak ve gün geçtikçe sınırlarını daha da genişleten Asur Devleti'nin dini ve kültürel hayatındaki en büyük değişim MÖ I. binyıl başlarında Babil'in baştanrısı Marduk'un panteondaki en üst pozisyonda olan yerini Asur kentinin baştanrısı Tanrı Aşşur'un almasıyla gerçekleşecektir. Bu değişimle Mezopotamya'nın en büyük ve güçlü tanrısı pozisyonuna yükselen Tanrı Aşşur, evrenin, tüm insanlığın, cennetin ve cehennemın yaratıcısı olmasının yanı sıra Tanrı Marduk'ta örneğini görmediğimiz bir şekilde devletin ilk başkentine ve tüm ülkeye adını veren tanrı haline gelecektir (Gökçek, 2015: 242). MÖ VIII. yüzyılda Asur Devleti'nin Babil ülkesini ele geçirmesiyle Mezopotamya coğrafyasında Tanrı Marduk'un dini ve siyasi gücü zayıflamış, Tanrı Aşşur bölgenin en büyük tanrısı konumuna yükselmiştir. Söz konusu bu inanış Babil medeniyetinin efsanevi yaradılış destanı olan "*Enuma Eliş*"in Asurca versiyonunda açık bir şekilde gözükmektedir. Söz konusu bu Asurca destanda en yüce tanrı konumuna yükseltilmiş olan Tanrı Aşşur, Babil versiyonunda en güçlü tanrı olarak karşımıza çıkan Tanrı Marduk'un yerini almış ve "*tanrıların babası*" unvanını almıştır (Demirci, 2013: 34). Babil ve Asur metinleri arasında bir kıyaslama yapıldığında edinilen bilgilere göre, Asur ülkesinin lordu olarak nitelenen Tanrı Aşşur, tıpkı Babil ülkesinin baştanrısı olan Tanrı Marduk gibi bir tanrı olmasının yanı sıra ülkenin gerçek kralıdır (Smith, 1982: 22). Babillilerde Tanrı Marduk'un Babil krallarına sağlamış olduğu yönetim gücüne paralel olarak Asurlular ile tanrılar panteonunun en üst pozisyonuna yükselen Tanrı Aşşur'un da Asur krallarına pek çok ayrıcalık sağlamış olduğu görülmektedir. Böylelikle Tanrı Aşşur'un rahipleri olarak kabul edilen Asur kralları hem dini hem de siyasi gücü ellerinde toplayan eşsiz bir güce sahip olmuşlardır (Pinches, 1906: 196). Tanrı Marduk açısından yaşanan tüm bu gözden düşüşe rağmen Asur krallarının Tanrı Aşşur'un buyruğu doğrultusunda ele geçirdikleri bölgelerdeki dini inanış çerçevesinde inanılan tanrılara da saygı göstermiş olduklarını görmekteyiz. Bu hususu incelediğimizde, çivi yazılı metinlerden öğrenildiği kadarıyla Asur krallarının hakimiyetleri altına almış oldukları bölgelerdeki bu dini hoşgörüsü, söz konusu bölgelerdeki tanrıların tapınaklarına saygı gösterilmesi ve bu tapınakların ihtiyaçlarının giderilerek bakımlarının sağlanması açısından geçerli olduğunu görmekteyiz. Asur kralı Asarhaddon'un (MÖ 681 - 669) Babil kentini ele geçirdikten sonra Babil kentini ve burada bulunan Tanrı Marduk'un ana tapınağı Esagila'yı yeniden inşa ettirmesi ve Tanrı Marduk'a ait kültü yeniden canlandırması bu hususta verilebilecek en önemli örneklerden birisidir (Luckenbill, 1908: 316; Porter, 2004: 260 - 261). Bu durumun en önemli gerekçesi ise, Eski Asur Dönemi'nden beri Babil ve Asur arasında kültür, dil ve inanç açılarından yakın bir ilişki bulunmasının yanı sıra Marduk ve Nabu gibi Babil tanrılarına Asur'da da derin bir saygı duyulmasıdır (Kuhrt, 2013, 2: 178).

Asurluların gerek emperyalist devlet anlayışları gerek de uzak bölgelerle gerçekleştirdikleri ticari faaliyetleri neticesinde Tanrı Aşşur, Tanrı Marduk'a kıyasla çok daha geniş coğrafyalarda etkisini gösterecektir. Öyle ki, siyasal olarak Asur Devleti'nin yönetimi altında olmayan Anadolu'da yazılmış olan çiviyazılı tabletlerde bile Mezopotamya tanrılarında bahsedilmektedir. Bu durumun nedeni ticari amaçlarla uzak bölgelerle irtibat halinde olan Asurlu tüccarların Anadolu'da gerçekleştirmiş oldukları evlenme, boşanma, ticaret ve borçlanma gibi her çeşit işlerinde başta Tanrı Aşşur olmak üzere Mezopotamya kökenli tanrılara yeminler etmesi ve bu yeminlerin kayıt altına alınmasıdır (Şahin, 1998: 113; Gökçek ve İnce, 2016: 44 - 45, 47). Tüm bu gelişmelerden hareketle Babilliler ile Mezopotamya'da ön plana çıkan ve siyasal bütünlüğün sağlanmasında en etkin araç olan Tanrı Marduk'un temellerini attığı tek tanrıcağına doğru gidişin Asurlular ile ön plana çıkan ve Tanrı Marduk'u arka planda bırakan Tanrı Aşşur ile daha da ileri bir boyut aldığı ve söz konusu tanrının Asur emperyalizminin yayılmasında en önemli destekleyici olduğu kanaatine varmamız mümkündür.

4.3.2. Babilliler'de Tapınak İnşaları ve Tapınakların Siyasal Hayattaki Yeri

Mezopotamya coğrafyasının tanrılarının insanoğluna bir hediyesi olduğu düşünülmektedir. İnanişaya göre tanrılar, insanoğluna vermiş oldukları bu hediye kaderine terk etmemişler, aksine koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Söz konusu tanrılarının ikametgâhı olduğu düşünülen tapınaklar şehirlerin en hakim noktasında bulunmakta ve adeta bu şehirlerle özdeşleşmekteydiler. Sumer tanrılar panteonunda bulunan her tanrının koruyuculuğunu üstlendiği ve ikamet ettiği kentler gibi Babil tanrılar panteonunda yer alan tanrılarının da kendilerine ait ikametgahları bulunmaktaydı. Sumer panteonunda gördüğümüz; Uruk'ta An, Nippur'da Enlil, Eridu'da Enki, Ur'da Nanna (Sin), Larsa'da ve Sippar'da UTU gibi tanrılarının etkinliğinin bir benzeri olarak Babil tanrılar panteonunda da Şamaş ve Marduk gibi tanrılarının güçlendiğini görmekteyiz. Geçen yüzlerce yıla rağmen uygulana gelen bu anlayıştan yapılabilecek olan en önemli çıkarım Mezopotamya kentlerinin birer tapınak kent oldukları gerçeğidir (Hout vd., 2000: 254).

Eski Babil dönemine ait pek çok metinden elde ettiğimiz bilgilere göre kentler arasında yürütülen askeri faaliyetlerin ardından bir dizi dini faaliyet de yürütülmekteydi. Kiş kentine saldıran tanrılaşmış kral Sumu-la-ilu (MÖ 1817 - 1781) bu kenti ele geçirdikten sonra Kiş kralı Bunutakhtunila'yı öldürmemiş, bir vasal kral olarak kendine bağlamıştır. Sumu-la-ilu'nun yönetimi altındaki Kiş kentinin bir sonraki yöneticisi olan Immerum döneminde din ve siyaset kavramları tam anlamıyla iç içe geçmiş ve vasal kral Immerum halkın tanrı Şamaş'a tapınması yönünde pek çok faaliyet içerisine girmiştir. Vasal kralların bu faaliyetlerinin yanında Babil kralı Sumu-la-ilu da bir takım imar ve inşaa faaliyetleri içerisine girişmiştir. Sippar kentinin surlarını güçlendiren Sumu-la-ilu Cuttah tapınağını onarmış ve tapınağın duvarlarını güçlendirerek Babil kentinde ikamet eden Marduk ve eşi Sarpani⁴⁷tum'a tapınılmasını teşvik etmiştir. Hanedanlığının güçlü karakterlerinden biri olan Sumu-la-ilu'nun iktidarından sonra kısa ancak güçlü bir yönetim sergileyen oğlu Zabium tahta çıkmıştır. Babil'in gücünü arttırmak ve merkezi otoriteyi güçlü tutmak isteyen kral, babası Sumu-la-ilu'nun politikalarını sürdürmüştür. Bu amaç doğrultusunda çalışmalarını sürdüren Zabium, Marduk'un tapınağı Esagila'yı büyütmüş, Zamana'nın Kiş tapınağını onarmış ve güneş

⁴⁷ "Sarpanitum", Tanrı Marduk'un eşi olan tanrıçanın adıdır. Detaylı bilgi için Bkz.: Black ve Green, 2004: 160; Porter, 2004: 262.

tanrısının Sippar'da bulunan tapınağına kendisinin altından yapılmış bir heykelini yerleştirmiştir. Zabium'dan sonra Babil tahtına oğlu Apil-Sin çıkmıştır. Ancak değişen krallar ve geçen zamana rağmen din ve siyasetin iç içe geçmiş olduğu devlet politikasında herhangi bir değişim olmamıştır. Babil kentini yeni bir sur duvarı ile çevreleyen Apil-Sin, Tanrıça İştâr için yeni bir tapınak yaptırmış, Tanrı Şamaş'a altın ve gümüşten yapılmış bir taht sunmuş, Borsippa kentini güçlendirmiş ve Cuttah'taki Nergal tapınağını yenilemiştir (Mackenzie, 1915: 241). Din ve siyaset kavramlarının iç içe geçmiş olduğu bu dönemde Apil-Sin'in tüm bu imar ve inşaa faaliyetlerindeki tek gayesi kuşkusuz tanrıların rızasını kazanmak ve kendi iktidarını tanrısal destekle güçlendirerek meşruiyet kazanmaktır.

Tapınak inşaa faaliyetlerini konu edinen gerek çivi yazılı metinlerde gerek de resimlerden elde edilen bilgilere göre, kralların başını çektiği tapınak inşaa çalışmalarında prensler de aktif olarak görev almaktaydılar. Söz konusu resimlerde prenslerin başlarında taşır vaziyette tasvir edilen tuğla dolu küfeler bu hususta önemli bir yer tutmaktadır. MÖ 2250'lerden kalma taş bir topuz üzerinde bulunan çivi yazılı bir metinde Kiş kralı Mesilim'in yürütmüş olduğu bir tapınak inşasından bahsedilmektedir. Söz konusu metinde geçen "*Nin-Girsu tapınağının yapımcısı Kiş kralı Mesilim, bu topuzu Nin-Girsu için getirdi.*" ifadesinden Mesilim döneminde dahi tapınak inşaa faaliyetlerinin kralların kontrolünde yürütülmekte olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Söz konusu tapınak inşaa faaliyetleri hakkında Lagaş dönemine ait pek çok yazıttan da bilgiler elde edinebilmekteyiz. Lagaş kralı Ur-Nanşe tarafından yürüttüğü inşaa faaliyetlerini kayıt altına almak için yazdırılmış olan bir metinde inşaa ettirmiş olduğu tapınakları sayarak şu şekilde övünmektedir:

"Lagaş kralı, Gursar'ın oğlu Gunidu'nun oğlu Ur-Nanşe, Nin-Girsu'nun tapınağını inşaa etti, Nanşe'nin tapınağını inşaa etti, Apsubanda'yı inşaa etti."

Lagaş tanrısı Nin-Girsu adına yaptırılan tapınak inşaatını konu edinen iki farklı metinde Lagaş kentinin koruyuculuğunu üstlenen tanrı ve tanrıçanın Yeni Yıl bayramı sırasında tahta nasıl çıkmış oldukları hakkında bilgiler vermektedirler. Söz konusu metinlerde tapınaklarda yürütülen inşaa ve yenileme çalışmaları şu ifadelerle aktarılmaktadırlar:

"Ben... Larsa kralı Nur-Adad, Enki'nin pek sevdiği ikametgâhını inşaa ettim ve eski tanrı emirlerini restore ettim."

"Ben, Larsa kralı, Nin-Iddi-Nam, E.babbar'ı, UTU'nun (güneş tanrısı Şamaş) tapınağını inşaa eden, tanrılar tapınağının emirlerini restore eden kralım" (Hout vd., 2000: 252 - 253).

Babil tahtına çıkan her kralın en önemli görevlerinin başında tanrılara hizmet gelmekteydi. Sumerliler döneminden beri kabul edile gelen bir inanışa göre bu dönemde de her kentin bir baş tanrısı ve her bir tanrının da ikametgâhı olarak kabul edilen bir tapınağı bulunmaktaydı. Kralların ve şehir halkının en önemli sorumluluğu insanüstü bir varlık olan tanrıların bakımını sağlamak ve her türlü ihtiyacını kusursuz bir şekilde karşılamaktı. Mezopotamya'da günümüzün metropollerini andıran Babil gibi büyük kentlerde pek çok tanrıya tapınılan çokça tapınak olmasının yanı sıra daha küçük ölçekli kentlerde de merkezi bir tapınakta ikamet eden baş tanrılar ve onların etrafında kendilerine ait tapınaklar veya sunaklara sahip olan ilahi eşleri ve çocukları bulunmaktaydı. Tapınaklarda düzenlenen çok sayıda büyük ya da küçük çaplı tören bulunmaktaydı. Büyük tapınaklarda düzenlenen ve her tür zenginliği bünyesinde barındıran dini törenlerde halkın ve kralın sağladığı hatırı sayılır miktarda günlük sunular bulunmaktaydı. Ancak şu husus gözden kaçırılmamalıdır ki, halk her ne kadar

çeşitli sunularda bulunsa da bu ritüel ve törenlerde tanrılara gösterilen hürmetin baş aktörü kraldı. Çünkü tanrıların gönlünü hoş tutmak için tapınağa sunulacak olan, değerli metallere yapılmış heykeller ve özel işlemlerle bezenmiş tahtlar yalnızca krallar tarafından temin edilebiliyordu (Mieroop, 2014: 11).

Mezopotamya coğrafyasında geçen zaman ve değişen hanedanlara rağmen iktidara gelen her kral, kendinden önce hangi hanedandan olursa olsun tahta çıkmış ve tanrılar adına tapınaklar yaptırmış olan kralların bu mirasına sahip çıkmak zorunluluğu hissetmişlerdir. Babil kralı Hammurabi de Larsa kentini hakimiyeti altına aldıktan sonra daha önceki dönemlerde kentte hüküm sürmüş olan kralların bu miraslarına sahip çıkmış ve dini yapılara gereken saygıyı göstermiştir (Hout vd., 2000: 253). Baştanrı Şamaş için yaptırdığı tapınaklarla övünen Hammurabi, bu yolla kendi siyasal otoritesi ile Tanrı Şamaş arasında bir bağ kurmayı hedeflemekteydi (Demirci, 2013: 83). Bu hususta bilgiler verdiği çivi yazılı bir metinde kendini tanımlamak için kullandığı "*Hammurabi, güçlü kral, Babil kralı, dört bölgenin kralı, E.babbar'ın Larsa'daki Şamaş tapınağını yapan.*" ifadesiyle tanrılara karşı duymuş olduğu hürmeti vurgulamayı amaçlamıştır (Hout vd., 2000: 254). Babil'in en meşhur kralı olan Hammurabi tanrıların gönlünü hoş tutmak açısından başarılı sayılabilecek en önemli krallardan biridir. Öyle ki, söz konusu kral tanrılar adına yürütmüş olduğu inşaa ve imar faaliyetlerini iktidarına ait yıl adlarına vermiş ve böylelikle tanrıların rızasını kazanmak için yürütmüş olduğu faaliyetleri kayıt altına almayı amaçlamıştır. İktidarının 14. yılına vermiş olduğu addan bahsederken "*Babil'in İnanna'sı için altın, gümüş, değerli taşlar, lapis lazuliyle bezeli ateş parçasına benzeyen*" ifadeleriyle nitelediği bir taht yaptırdığını vurgulaması bu hususa verilebilecek önemli örneklerden birisidir. Çoğunlukla Babil kentinde yürütülen ritüeller, törenler ile birlikte imar ve inşaa faaliyetleri ile ilgilenmiş olan Hammurabi'nin ele geçirmiş olduğu diğer kentlerde de bu faaliyetlere önem vermiş olduğu görülmektedir. Yürütmüş olduğu askeri faaliyetler sonucunda ele geçirmiş olduğu Larsa sınırları içerisinde yer alan Zabalum kentinde tanrıça İnanna adına bir tapınak inşaa ettirdiğinden bahsettiği yazıtında şu ifadelerle yer vermektedir:

"Tanrıça İnanna, Sumer ve Akad topraklarına hükmedeceğine dair olumlu bir işaret gönderdikten sonra da bu toprakları ona verdikten sonra, Hammurabi onun tanrıçası olduğu Zabalum şehrine Azize İnanna'nın kıymetli evini, Ezikalama Tapınağı'nı yaptırdı."

Eski Mezopotamya coğrafyasında Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden beri iktidarın meşrulaştırılmasında en büyük aracı olarak kullanılan din, Hammurabi döneminde de yoğun bir şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Hammurabi, yazdırmış olduğu meşhur kanunlarında kendisini "*kuvvetli Şamaş'ın itaatkârı, Sippar'ın temellerini sağlamlaştıran, tanrıça Aja'nın sunağını yeşille döşeyen, gök makamına benzeyen Ebabbar Mabedi'nin mimarı*" olarak tanımlamakta, iktidarı süresince hükmetmiş olduğu geniş coğrafyanın her köşesinde yapmış olduğu her uygulamada tanrıların rızasını alarak hareket ettiğini ve bu uygulamalarla tanrıları memnun etmeyi amaçladığını vurgulamaktadır (Mieroop, 2014: 11 - 12).

Yeni Babil İmparatorluğu Dönemi'nde ise Nabu-nasir'in (MÖ 747 - 734) iktidar dönemi hakkında bilgiler veren Babil Kronikleri, dönemin tapınakları hakkında daha detaylı bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır. Asur- Babil çekişmesinin yoğun bir şekilde yaşanmış olduğu bu dönemde Dicle-Diyala bölgesini ele geçiren Asur kralı III. Tiglat-pileser'in⁴⁸ (MÖ 744-727) Kiş kenti yakınlarındaki Hursagkalamma kentinde bulunan büyük Babil tapınaklarından birinde tanrılara hürmetlerini sunması ve ibadet

⁴⁸ Bkz.: Resim 14.

etmesi değişen siyasal iktidarlara rağmen dini mekânların ayrıcalıklı statülerini koruduğunun açık bir göstergesidir. Bu dönemde Babil ülkesinde merkezi otorite anlamında sıkıntılıların çekilmeye başladığı görülmektedir. Bunun en güzel kanıtlarından birisi Uruk kentinde bulunan ve normalde kral tarafından restore edilmesi gereken Yeni Yıl Tapınağı'nın kralın yeterli ekonomik gücü olmamasından dolayı yerel yöneticiler tarafından onarılmış olmasıdır. Yerel halktan varlıklı iki kişi tarafından kral veya herhangi bir memurun yardımı olmaksızın yürütüldüğü vurgulanan bu inşa faaliyetinde temel gaye kralın takdirini toplamak değil, tapınağın adına inşa edildiği tanrının gözüne girmektir. Yürütülen inşa faaliyetleri hakkında bilgiler veren çivi yazılı bir belgede içinde bulunulan durum şu sözlerle bahsedilmektedir:

"Usuamassu'ya (Uruk ile bağlantılı tanrıça), ülke için (kehanete dayalı) hükümler veren, göklerle yeraltı dünyası için kararlar alan, Adad'ın kızı, Marduk'un gözbebeği, söyledikleri değiştirilemeyen büyük tanrıçaya.

Uzun zaman önce yıpranan, adı unutulmuş ve harabeye dönen *akītu* tapınağı (Yeni Yıl şenlikleri tapınağı) -duvarları yıkık, temelleri paramparça; krokisi unutulmuş, şekli değişmiş. Ne kral, ne yetkili bir memur (*kīpu*), ne bir soylu (*rubū*), ne de bir kent hükümdarı (*bēl āli*) bu vazifeyi yerine getirmek ve *akītu* tapınağını yenilemek için dikkatlerini ona çevirdiler; çapayla küfeyi yaptılar ve tanrıça için canı gönülden bereket dolu bir oda yaptılar. Böylece büyük tanrıça Uşur-amassu neşe içinde *akītu* tapınağına girdiği ve tanrısal mekânına oturduğu zaman nur saçan çehresini Bel-ibni ile Nabu-zera'dan esirgemesin; onlara uzun ömürler versin. Onlar ömürlerini uzatmak, hayatlarını idame ettirmek, çocuklarının afiyette olmasını temin etmek, hastalıkları (kendilerinden) savuşturmak için *akītu* tapınağını yeni baştan inşa ettiler.

(Tarih) Yıl 5, Nabu-nasir, Babil kralı (743). KUR.UG.UD.KI (belirlenememiş yer adı) "veziri" (*šakkanakku*) Nabu-apkal-ili oğlu Nabu-mukin-zeri'nin huzurunda. (Belge) Annamua (?) oğlu Adan-Nana, Uruk'ta *šangū*..." (Kuhrt, 2013, 2: 264 - 265).

MÖ VI. yüzyılda dahi iktidarı ellerinde tutan kralların dini yapıların bakımı ve inşasına büyük bir önem vermiş oldukları gerçeğiyle karşılaşmaktayız. MÖ 1047 yılında uğramış olduğu büyük yangından sonra yaklaşık dört yüz yıl gibi bir süre atıl durumda kalan Larsa'daki E.babbar tapınağının yeniden inşa edilmesi ancak II. Nabukadnezar (MÖ 604-562) döneminde mümkün olacaktır. Larsa kentinin ana tapınağında ele geçirilen bir yazıtta aktarılan bilgilerden II. Nabukadnezar'ın Larsa tapınağını ne durumda ele geçirdiğini ve tapınağın restorasyonu için ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu öğrenmekteyiz (Hout vd., 2000: 254). Eski plan ve temellerine sadık kalarak restorasyon çalışmalarını sürdüren II. Nabukadnezar, yürütmüş olduğu faaliyetleri tapınakta bulunan tanrı heykelinin kaidesine ve tapınak duvarlarına şu ifadelerle yazdırtmıştır:

"Büyük efendimiz, tanrıların arasında bilge tanrı, muhteşem Marduk beni ülkeme ve halkıma çobanlık etmeye görevli kıldığında, Şamaş'ın tapınağı, Larsa'daki E.babbar uzun zamandan beri harabe haline düşmüş, üzerinde kumlar birikmiş, planı bile seçilemez olmuştu. Marduk toprağı ayıklamak için dört rüzgârı estirdi ve plan gözle görülür oldu. Bu tapınağı yeniden inşa için beni, Nabukadnezar'ı, tanrının sadık hizmetkârını bilgece tayin etti. Aradım,

mabedin eski yapısını buldum ve eski yapının üzerine temiz taşlar döşedim. Tuğlaları koydum. E.babbar'ı gerçekten yeniden kurdum."

Yeni Babil Hanedanı'nın son kralı olan Nabonid'in (MÖ 555-539) iktidar dönemine ait metinlerden elde ettiğimiz bilgelere göre söz konusu kral, kendi iktidarından önceki dönemde II. Nabukadnezar tarafından başlatılmış olan ziggurat inşa ve restorasyonlarını devam ettirmiştir. Söz konusu faaliyetlerini övünerek anlattığı bir eserinde Kral Nabonid şu ifadelere yer vermektedir:

"Büyük efendimiz Şamaş, zigguratın başının hiçbir zaman yükseltilmediği yüksekliklere eriştirilmesi için dâhiyane bir düşünce tasarladı. Marduk'un emri üzere, rüzgârlar dört yönden kalkarak, kenti ve tapınağı örten kumu savuran koca bir fırtına oldular. Zigguratın ebedi cellanın temelleri yeniden görülebilir ve planları yeniden seçilebilir oldu. Eski temelin üzerinde, Şamaş için E.babbar'ı ve zigguratı eski temeller üzerinde yeniden inşa ettirmiş bir eski zaman kralı olan Hammurabi adına bir yazıt gördüm. Şamaş için eli çapa tutan, omuzu kürek taşıyan işçiler devşirdim. Bu tapınağı eski zamanlardakine benzer bir biçimde yeniden inşa ettim. Tapınağın içinde kaymaktaşıdan bir tablet üzerinde eski Amana kralı Hammurabi adına bir yazıt gördüm. Kendi adımları taşıyan bir yazıtla beraber yerine koydum ve iki yazıtı da ebediyen yerleştirdim" (Hout vd., 2000: 278 - 279).

Tapınakların taşımış oldukları önemle doğru orantılı olarak tapınaklarda hiyerarşik bir yapı içerisinde görev yapan kişiler toplum üzerinde de büyük bir etkiye sahiptiler. Ancak MÖ I. binyılda bu tapınak komplekslerinin başında bulunan ve *şangû* (sözcük anlamı: "din adamı"), *şatammû* ya da *rab ša reš ali* gibi unvanlar kullanan kişiler ruhban sınıfı mensubu olmayıp sivil kişilerdi. Söz konusu bu tapınak yöneticilerinin yardımında bulunan bir veznedar, yazıcılar ve tapınak kurulu bulunmaktaydı. Ruhban sınıfı mensubu olup tapınak ile siyasal iktidar arasındaki irtibatı sağlayan *qīpu* unvanını taşıyan bir görevli bulunmaktaydı. Söz konusu bu kişinin ruhban sınıfı mensupları arasından seçilmesi ve siyasal iktidarın bu yolla direkt olarak tapınakla irtibata geçmesi din ve siyaset kavramlarının ne denli iç içe geçmiş olduğunun önemli göstergelerinden biridir. Yine bu çağda dahi, önceki dönemlerde örnekleri ile karşılaştığımız hükümdar ailesinin kızlarının rahibe olarak tapınağa verilmesi uygulamasının sürdürüldüğünü görmekteyiz. Bu bağlamda Marduk ya da Şamaş gibi tanrıların hizmetine adanmış olan *nadītum*'ların zengin kişilerin kızlarından ya da prenseslerden oluştuğu dikkat çekmektedir. Kuşkusuzdur ki, bu uygulama ile tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi dünyevi açıdan tapınağın kontrol altında tutulması, ruhani açıdan ise tanrıların takdirinin toplanması hedeflenmekteydi. III. Ur Hanedanı Dönemi'nde örneğini gördüğümüz ve başrahibe olarak nitelenen *Entu*'lara hem Eski Babil hem de Yeni Babil dönemlerinde de rastlanılmaktadır. I. Nabukadnezar döneminde de örneklerini gördüğümüz Entu rahibelerine en önemli örneklerden birisi Yeni Babil'in son hükümdarı Nabonid'in kızı Enanedu'yu Entu rahibesi olarak tanrıya adamasıdır (Bordreuil vd., 2015: 482 - 484).

Tapınaklar üstlenmiş oldukları dinsel misyonun yanı sıra siyasal ve sosyal açılardan da öneme sahiptiler. Gerek dini gerekse sosyal açılardan halkın eğitiminin sağlandığı tapınaklar kent halkı ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin yürütülmesinde de büyük bir öneme sahiptiler. Siyasal iktidarı elinde tutan krallar din ve siyaset kavramlarının ayrılmaz bir birliktelik sergilediği ritüeller aracılığıyla dini gücü de elde ediyorlar ve böylelikle tanrıların vekili olma statüsünü elde ederek meşruiyetlerini

sağlıyorlardı. Tanrıların isteği doğrultusunda yaptırıldıkları ileri sürülen tapınaklar aracılığıyla da tanrılar ve krallar arasındaki yakın ilişki sembolize ediliyordu (Demirci, 2013: 83).

4.3.3. "Kutsal Kral" Anlayışının Oluşması: Hammurabi

Eski Mezopotamya toplumlarında oluşturulmuş olan devlet sistemi ve yönetici sınıfın yapısı dinsel temellere dayalıdır. Tanrılar panteonunda olduğuna inanılan hiyerarşik yapının bir benzerinin yeryüzüne uygulanmasıyla devleti yönetecek kişiler arasında da örgütlü bir hiyerarşik yapı oluşturulmuştur. Tanrılar tarafından seçilmiş insanlara krallık payesinin verilmiş olduğu inancının genel görüş olarak kabul edilmesinden dolayı siyasal hayat her daim dini inanışların etkisinde bir gelişme göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, kral olan her kişi kendini pek çok açıdan tanrılarla ilişki içerisinde göstermek gayesi içerisinde olmuştur.

Tanrılar tarafından kutsanmış bir makam olduğuna inanılan krallık makamında bulunan krallar pek çok açıdan kutsal kabul edilmişlerdir. Bu anlayış çerçevesinde ilk başlarda tanrılar için kullanılan ülkenin, dünyanın veya evrenin dört bölgesinin kralı gibi sıfatların zamanla krallar için de kullanılır hale gelmiş olduğu görülmektedir. Henüz ana rahmindeyken tanrısal bir dokunuşla yazgıları belirlenen ve kral olacakları tayin edilen krallar, tanrıların yeryüzündeki oğulları olarak kabul edilmekte ve yapılan sanat eserlerinde tıpkı tanrılarda olduğu gibi başlarında parıldayan ilahi bir ışıkla tasvir edilmekteydiler (Eliade, 2003, 1: 95). MÖ II. binyılın ilk çeyreğinde Mezopotamya bölgesinde baskın bir güç olarak ortaya çıkan Babil kentinde hakimiyeti elinde tutan bir Amurru hanedanı Sumer ve Akad coğrafyasını kendi ellerinde birleştirerek Babil ülkesi adı altında toplanan tek bir devlet haline getirmişlerdir. Söz konusu bu devleti sağlam temellere oturtmak amacıyla ilk olarak kendisine tanrısal bir misyon yükleyen Hammurabi, oluşturmuş olduğu kendine bağlı memurlar topluluğu ile merkezi otoritesini güçlendirmeyi hedeflemiş, o güne kadar bölük pörçük şekilde gelen yasaları da tek bir başlık altında toplayarak meşhur yasalarını yaptırmıştır (Childe, 2009: 166). Hammurabi'nin ülkede oluşturmuş olduğu memurlar sınıfı bağlamında en önemli değişim ruhban sınıfı mensupları açısından yaşanmıştır. Söz konusu ruhban sınıfı mensupları kralın memurları sınıfına dahil olmuş ve tapınağın toplum üzerindeki gücü sarayın kontrolü altına alınmıştır. Ekonomik açıdan güçlü bir konumda olan tapınakların bu gücü devlet için kullanılmaya başlanmış ve tapınağın tekelinde bulunan tarım alanları devletleştirilerek sarayın kontrolüne geçirilmiştir. Şüphesizdir ki, ekonomik ve siyasal anlamda saray eksenli bir merkezleşmenin olduğu bu dönemde yönetimi elinde tutan Hammurabi'nin güçlü karakter yapısı bu merkezleşmenin en büyük dayanak noktasını oluşturmaktadır (Klengel, 2001: 140 - 141). Kanaatimizce Hammurabi'nin tapınağın elinde tuttuğu tüm güçleri kendi benliğinde toplaması ve tapınak yapılarını saraya bağlayarak ruhban sınıfı mensuplarını saraya bağlı memurlar pozisyonuna düşürmesi ülkedeki çok başlı yönetimsel gücü saray merkezli bir yapıya dönüştürmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu hususta ayrıca üzerinde durulması gereken konu ise tapınakların ekonomik gücüdür. Verimli tarımsal alanların kontrolünü elinde tutan ruhban sınıfı mensupları bu sayede ekonomik açıdan oldukça güçlü hale gelmişlerdir. Bu durum da tapınağın ve dolayısıyla ruhban sınıfı mensuplarının ülkedeki etkinliğinin en önemli dayanak noktalarından birini oluşturmaktaydı. Hammurabi'nin tapınakların sahip olduğu ekonomik gücü sarayın kontrolüne geçirmesiyle kralların yürütecekleri faaliyetlere bütük bir ekonomik kaynak sağlanmasının yanı sıra ruhban sınıfı mensuplarının toplum üzerindeki gücü azalırken kralın gücü artacaktı. Tapınakların

tolum üzerindeki ekonomik ve dini gücünü kendi elinde toplayan Hammurabi, bu bağlamda kutsal kral anlayışı ile kendine ilahi bir karakter kazandırarak ülkeyi yönetme yoluna gidecektir.

Babil kralı Hammurabi, kendisini Tanrı Sin'in oğlu, Lipit-iştar'ın da Tanrı Enlil'in oğlu olduğunu iddia ederek kendisini ilâhi bir kökene bağlama ihtiyacı duymuştur. Tüm bu hususlardan dolayı krallar, tanrılarla insanlar arasında bir aracı rolü üstlenmekteydiler. Halkının takınmış olduğu her nevi tutum ve yapmış olduğu her tür icraat açısından tanrılara karşı hesap veren krallar, halkın işlemiş olduğu suçlar yüzünden tanrılar tarafından ölümle bile cezalandırılabilmekteydiler. Çivi yazılı metinlerde kralların ilahi dinlerdeki cenneti andıran bir bahçede "Hayat Ağacı" ve "Hayat Suyu"nın yanında tanrılarla yakın ilişki içerisinde olduğunun vurgulanması kralların kutsal kişiliklerinin pekiştirilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Tanrılar tarafından ülkede adaletin sağlanması için görevlendirilen ve "Halkın Çobanı" olarak kabul edilen kralların kendilerini toplum üzerinde tamamen hakim kılmak istedikleri su götürmez bir gerçektir. Lipit-iştar'a ait çivi yazılı bir metinde geçen "*Ülkede adaleti kurmak üzere Anu ve Enlil, Lipit-iştar'ı ülke yönetimine çağırdıklarında ... o zaman ben Lipit-iştar, Nippurlu mütevazı çoban ... Enlil'in sözlerine uyararak Sumer ve Akad'da adaleti kuruyorum*" ifadesi bu hususta verilebilecek en önemli örneklerden birini oluşturmaktadır. Tanrılarla insanlar arasındaki bağı kuran tanrısal bir erke sahip olan kral, hem tanrısal hem de insani özellikleri kendi benliğinde barındırmaktaydı. Krallar sahip oldukları hem insani hem de insanüstü yetkilerle mecazi anlamda olsa dahi yaşamın ve bereketin belirleyicisi olarak kabul edilmekteydiler. Ancak burada özellikle belirtilmesi gereken husus kralların tanrılaştırılmadığı ve toplumun herhangi bir ferdi tarafından çeşitli gerekçelerle edilmiş olan duaların krallara değil, tanrılara yapılmış olmasıdır. İnsanlar ile tanrılar arasında aracı vasfı üstlenen ve çeşitli tanrıçalarla kutsal evliliklerde bulunan kralların tanrılar tarafından bağışlanması ve tanrılarının söz konusu kralları kutsaması için halk tarafından dualar edilmekteydi. Bunun en önemli gerekçesi, kralların her ne kadar insanlarla tanrılar arasında kutsal bir aracı olmaları söz konusu olsa da sonuçta birer ölümlü olmalarıdır (Eliade, 2003, 1: 95 - 96).

Eskiçağ Mezopotamya tarihinde Agade'li Sargon, Ur'lu Şulgi, Rim-Sin ya da Eri-Aku gibi birçok Mezopotamyalı diğer kral gibi pek çok Babil kralının adının önünde de tanrısal bir belirteç bulunmaktaydı. Bir çeşit tanrılaştırma hareketi olan bu uygulama kralların tanrısal yönlerini göstermekteydi. Ancak buradaki tanrılaştırma kralların hayata oldukları süre zarfında olup, kralların ölümünden sonraki hayatları için geçerli değildi. Buradan hareketle varılacak yargı Babil krallarının tanrılaştırılmalarının temel gerekçesi tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olmaları ve tanrısal bir soydan gelen başrahip olmalarından kaynaklanmaktadır (Pinches, 1906: 13).

Hammurabi dönemi ile birlikte kralların kutsal kabul edilmesi hususunda bir dizi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde Hammurabi tarafından krallık müessesesinde bilinçli bir dünyevileştirmeye gidilerek krallar için "kavimlerin çobanı" ve "adaletin kralı" düşünceleri ön plana çıkarılmıştır (İplikçioğlu, 1990: 60). Söz konusu dönemde bölgesel bir devlet olma anlayışının vurgulandığı siyasal bir ideolojiyle, krallık makamının tanrısal bir lütufla insanlara bahşedilmiş olduğu düşüncesi hakim görüş haline gelmiştir. Sumer kültüründeki tanrılar panteonuna dayalı evrenin yaratılış inancı Babil inancında Tanrı Marduk ile birleştirilerek yeniden biçimlendirilmiş ve Enuma Eliş ile tek bir türe indirgenmiştir. Bu anlayışın bir getirisi olarak krallar tanrıların baş hizmetkârı olarak kabul edilmiştir (Özbudun, 1997: 88). Babil dönemine ait çivi yazılı metinlere kaydedilen bir ilahide Güneş Tanrısı Şamaş'a gerek ülke içinde gerek de diğer ülkelerde tapınıldığından bahsedilmekte ve söz konusu tanrının adaleti

koruyan bir güç olarak iyiyi ödüllendirirken kötüyü de cezalandırdığından bahsedilmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere dönemin sanat eserlerinden biri olan kabartmalarda karşımıza çıkan en önemli tanrısal belirteçlerden birisi tanrıların kutsal ışık saçmalarıdır. Buradaki en önemli hususlardan birisi, kralların da tanrısallık sahibi oldukları için tıpkı tanrılar gibi ışık saçmasıdır (Eliade, 2003, 1: 90).

İktidarının ilk birkaç yılında tanrı krallık iddiasında bulunmayan Hammurabi, kızlarından birini Ur kentindeki Ay Tanrısı'na hizmet etmesi için göndererek tanrısal güvence elde etmeye yönelik bir politika izliyordu. Yürüttüğü askeri seferler ile Babil topraklarını her geçen gün genişleten Hammurabi, "*Sumer ve Akadın kralı*" ve "*Dünyanın Dört Bir Tarafının Kralı*" unvanlarını kullanmaya başlamıştır (Tinsley, 2006: 40). MÖ II. binyıl başlarından itibaren kutsal bir statüye oturtulan Babil kralı Hammurabi'nin mensup olduğu hanedana üye olan diğer krallardan daha ileri seviyede ve Babil öncesi Mezopotamya'sında varlığını gördüğümüz medeniyetlerden itibaren kullanılagelen tanrısal sıfatlarla ilahi açıdan yüceleştirilmeye başlandığı görülmektedir. Mensup olduğu hanedanlığın diğer krallarından daha ayrıcalıklı bir şekilde kutsaliyet kazandırılan Hammurabi'nin sahip olduğu en önemli ayrıcalık kuşkusuz henüz hayattayken tanrılaştırılmış olmasıdır (Mieroop, 2014: 122). Mezopotamya'nın güneğinde tapınılan tanrıların Hammurabi'ye duymuş oldukları saygı ve göstermiş oldukları hürmeti konu edinen bir şarkıda Hammurabi'den "*iyi çoban*", "*tanrı Hammurabi*" gibi ifadelerle bahsedilmesi ve yönetimi altında bulunan insanların çocuklarına "*Hammurabi-ili*" yani "*Hammurabi benim tanrımıdır*" ismini vermeleri söz konusu krala ne denli büyük bir hürmet gösterildiğini ve diğer krallara nazaran ne denli büyük bir ayrıcalığa sahip olduğunu göstermesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır (Mieroop, 2014: 122).

Hammurabi'nin meşhur kanunlarının yazılı olduğu stelde bulunan kabartma resimler kralın taşımış olduğu kutsaliyeti göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Stelin tepe kısmında bulunan ve bir kraliyet töreninin konu edildiği kabartma resimde Hammurabi, başında tanrısal sembollerin en önemlilerinden biri olan çok boynuzlu bir başlık bulunan, omuzlarından ışıklar saçarak bir tahtta oturur şekilde tasvir edilen adaletin sağlayıcısı olan güneş tanrısı Şamaş'ın karşısında büyük bir saygı ve teslimiyetle durur şekilde tasvir edilmiştir. Söz konusu sahnede Hammurabi'nin Şamaş'tan bir top ip alır şekilde tasvir edilmesi söz konusu kralın ilahi bir lütufla adil ve fatih kral payelerini almasını simgelemektedir. Hammurabi kanunları metninden anlaşıldığı kadarıyla, kral yapmış olduğu uygulamalar nedeniyle tanrılara hesap vermek zorundadır. Çünkü krallar tanrıların yeryüzündeki vekili olarak adaletin sağlanması ile sorumludurlar (Kuhrt, 2013, 1: 144 - 145). Kralların tasvir edildiği mühür ve stellerde vurgulanan olayın genel kompozisyonuna baktığımızda, kralların etraflarında bulunan tüm diğer figürlerden daha büyük boyutlarda tasvir edilmiş olması hiç kuşkusuzdur ki kralların ilahi açıdan üstünlüklerinin açık bir göstergesidir. Söz konusu kanunlar stelinde Hammurabi'nin Tanrı Şamaş ile göz irtibatında olması Hammurabi'nin tanrısallık açısından Tanrı Şamaş ile eşit bir pozisyonda bulunduğunu göstermektedir. Tahtta oturan Tanrı Şamaş'ın insanlar üzerine kutsal bir ışık saçarak pozisyonda tasvir edilmesinin bir benzeri olarak, kanunlar metninin epilog bölümünde Hammurabi'nin insanlık üzerine adeta bir güneş gibi ışıklar saçarak doğduğundan bahsedilmesi kralın ilahi güçlere sahip olduğunun vurgulanması açısından belirtilen bir diğer özelliktir (Kılıç ve Ay, 2013: 400). Hammurabi kanunlarının prolog ve epilog bölümlerinde Babil kenti merkezli olarak oluşturulmuş olan krallığın en yüce kişisi olarak Tanrı Marduk'a saygıda bulunmaktadır. Tanrılardan insanlara verilmiş bir makam olduğu düşünülen krallığın tanrısal kutsaliyeti Yeni Babil dönemi kralları tarafından da vurgulanmıştır. Bu

vurgulamada en dikkat çekici yöntem tanrılardan "*kralların kralı*" olarak bahsedilmesidir. Yeni Babil krallarından biri olan II. Nabukadnezar'ın Tanrı Marduk'u "*lord*" ve "*kral*" olarak nitelemesi ve Kral Nabonid'in Tanrı Marduk'u "*lorların lordu*" ve "*kralların kralı*" olarak nitelemesindeki temel gaye bu anlayıştır (Smith, 1982: 22). Hammurabi'nin kanunlar kodeksinin güney yüzünün prolog bölümünde insanoğlunun liderliğini Tanrı Şamaş'ın yaptığı vurgulanmaktadır. Ardından Hammurabi'nin kontrolündeki Babil ülkesi sınırları içerisinde bulunan kült merkezlerinin bir listesi verilmektedir (Beaulieu, 2007: 168). Hammurabi dönemi hakkında bilgiler veren metinlerden çıkarılacak sonuç, Hammurabi'nin kendisini tanrısal vasıflarla yüceltmış olmasına rağmen hiç bir zaman kendisini en üst tanrı pozisyonunda görmediğidir. İnsanlığın yazgısı her daim baştanrı Şamaş'ın elindedir.

4.3.4. Babilliler'de "Tanruların Vekili Kral" Anlayışı Açısından Din-Siyaset İlişkisi

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden itibaren eskiçağ Mezopotamya kentlerinin her birinin belli bir baştanrısı olmuştur. Söz konusu tanrılar her açıdan ulaşılmaz ve ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler. İlk dönemlerde etki alanları hakim oldukları kentlerle sınırlı olan Uruk'ta İnanna, Nippur'da Enlil, Ur'da Nanna, Lagaş'ta Ningirsu gibi tanrılar bölgesel devletlerin görülmeye başlamasıyla etki alanları daha geniş coğrafyalara ulaşan Babil'de Marduk ve Asur'da Aşşur gibi kent tanrıları devlet tanrısı olma vasfı kazanmaya başlamışlardır (İplikçioğlu, 1990: 65). Sahip oldukları kentin her açıdan koruyuculuğunu üstlenen kent tanrılarının gereksinimleri kent halkı tarafından sağlanmaktaydı. Söz konusu tanrılar koruyuculuğunu üstlendikleri kentlerde uyulmasını istedikleri emirlerin kent halkına ulaştırılması amacıyla kentteki özel kişilerle irtibata geçmekte veya tanruların vermiş oldukları emirlere dair işaretleri yorumlamada uzmanlaşmış kişiler tarafından tanrısal emirler kent sakinlerine ve krallara ulaştırılmaktaydı. İşaretler yoluyla tanrılar tarafından gönderilen ve kralları doğrudan doğruya, kralların hakimiyeti altında yaşayan halkı da dolaylı olarak etkileyen tanrısal emirler krallara bildirilirdi (Kuhrt, 2013, 2: 318 - 319). Söz konusu krallar ise bu emirler doğrultusunda faaliyetlerde bulunurlardı.

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden sonra Akadlılarla varlığı görülen tanrısal dünya hakimi kral anlayışı Eski Babil Devleti'nin 6. kralı Hammurabi ile birlikte dünyevileşmeye başlamıştır. Hammurabi ile ortaya çıkan bu anlayış ile önceki dönemlerin hakim anlayışları ile bağlantılar kurulmuştur. Bu bağlamda hareket eden Hammurabi siyasal açıdan "*kavimlerin çobanı*", "*adaletin kralı*" gibi anlayışları vurgulayarak dünya tarihinde ilk kez belli yasalar çerçevesinde yönetilen "*hukuk devleti*" anlayışını gerçekleştirmek istemiştir (İplikçioğlu, 1990: 60). Eski Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden itibaren oluşan dünyevi iktidarın tanrılar tarafından seçilmiş insanlara bahşedildiği düşüncesinin yaygın görüş olarak kabul edildiği bu dönemde, insanlara krallık kurumunun ve bu kuruma dair alametlerin tanrı Marduk tarafından verilmekte olduğuna inanılmaktaydı (Oates, 2015: 181). Tanruların seçimiyle iş başına gelmiş olan krallara bir takım krallık sembolleri verilmekteydi. Babil ülkesinin krallık makamına gelen kişilere Tanrı Şamaş tarafından verilen ip ve ölçme çubuğu kralların sahip oldukları ayrıcalıklı statülerini belirtmekte ve dini vecibelerin kralların güvencesi altında olduğunu vurgulamaktaydı. Mezopotamya coğrafyasında varlığını gördüğümüz hemen her devlette krallık alametleri olarak kabul edilen taç, asa, tören arabası ve krallık tahtı gibi atribüer kralların tüm diğer insanlardan ayrılmasında ve tanrılar tarafından seçilmiş meşru bir kral olduğunun vurgulanmasında önemli bir yer tutmaktaydılar. Tanrısal bir destekle hakimiyeti altındaki insanlar üzerinde kurmuş

olduğu iktidarın devamlılığını sağlamaya yönelik olarak kralların tanrılara karşı taşıdığı sorumlulukları da bulunmaktaydı. Kralların dindarlık, adalet ve tanrılar tarafından verilmiş olan emirlere karşı tam bir teslimiyet gibi evrensel değerlerle örtüşen sorumlulukları bu açıdan büyük bir öneme sahipti. Bu bağlamda her bir görevi sahip oldukları önem ve kazandırmış oldukları edinim açılarından tek tek irdeleyecek olursak: Tanrıların emirleri ve dindar bir kral olma gereğince tanrıların evi konumunda olan tapınakların bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanması gibi hususlar tanrıların rızasının kazanılması ve böylelikle krallığın refah seviyesinin yükseltilmesi bakımından büyük bir öneme sahipti. Ülke içi adaletin sağlanması ise, ülkedeki istikrarın sağlanması ve toplum içerisinde huzurun sağlanması açısından önemliydi. Hiç kuşkusuzdur ki, Hammurabi'nin meşhur yasaları bu bağlamda yapılmış önemli çalışmalardan olmakla birlikte ülke içi adaletin sağlanması ve bu yolla da tanrısal hoşgörünün kazanılmasında önemli bir yere sahip olan "*adil kral*" kavramının vurgulanması açısından önemli bir yer tutmaktadır. İyi bir kral olmak için gerekli olan bu sorumlulukların yerine getirilmemesi ve kralların dine saygısızca tavır takınarak kibirli bir tutum sergilemeleri ise kötü bir iktidarın göstergesidir (Bordreuil vd., 2015: 159).

Babil öncesi Mezopotamya tarihinde varlığını gördüğümüz siyasal anlayışın fazlasıyla etkisinde kalarak oluşturulmuş olan Babil siyasal anlayışından hareketle incelemelerde bulunulduğunda "*Krallığın evrensel gücü*" anlayışı ile, Sami kavimlerin Mezopotamya hakimiyetini ele geçirmeleri ile görülen Sami kökenli krallar tarafından benimsenen "*dört yönün kralı*", "*evrenin dört bölgesinin kralı*", "*dört bölgenin kralı*" anlayışları büyük bir benzerlik göstermektedir. Babil kralları tarafından kullanılan söz konusu bu unvanları tahlil ettiğimizde, Babil'de oluşturulan siyasal örgütlenme ve hakim olan krallık anlayışının tanrısal bir etki altında kalmış olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Öyle ki, Babil'in baş tanrısı Marduk, tanrılar panteonunda yer alan tanrıların da katılımıyla tanrılar âleminde bir siyasal düzen kurmuş ve bu siyasal düzenin kralı pozisyonuna oturmuştur. Tanrılar âleminde oluşturulmuş olan bu siyasal düzen, tanrılar tarafından seçilmiş olduklarını ileri süren krallar tarafından insanlar âlemi dediğimiz yeryüzüne uygulanmıştır. Buradan hareketle hem krallık kurumu hem de krallık makamı tanrısal bir misyona sokularak bu kurum ve makamın kutsaliyeti sağlanmak istenmiştir. Hiç kuşkusuzdur ki buradaki en önemli amaç krallık kurumu ve makamının sorgulanamaz bir yapıya büründürülmesi ve iktidara gelen kralların tanrıların yeryüzündeki vekili konumuna oturtulmasıdır (Kılıç ve Ay, 2013: 392).

Hammurabi'nin iktidar dönemi ile oluşturulan yeni dünya ve yönetim anlayışına göre kral, tanrıların ülkeyi adalet içerisinde yönetmesi için seçmiş oldukları bir kişidir. Bu anlayışın ortaya çıkmasıyla dikkat çeken en önemli husus dini temellere dayalı teokratik bir devlet anlayışının yerini dünyevi bir devlet anlayışı almaya başlamıştır (Memiş, 2012b, 166). MÖ II. binyıl başlarından itibaren Mezopotamya coğrafyasını hakimiyetleri altına alan, hayvancılık ve yarı göçebe bir kültürel birikime sahip Amurru ve Suriye kökenli kralların tahta çıkmasıyla "*çoban kral*" kavramında anlam ve etki açısından bir takım değişiklikler olmuştur. Bu dönemden itibaren meydana gelen değişikliklerle birlikte Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden itibaren Tanrıça İştara'nın sevgilisi Tammuz / Dumuzi'den hareketle ortaya çıkmış olan "*çoban kral*"lık anlayışı artık Tammuz ile bağdaştırılmamaya ve müstakil bir hal almaya başlamıştır. Babil Devleti'nin en büyük kralı Hammurabi de meşhur yasalarını yazdırtmış olduğu stelin prolog bölümünde ülkedeki refah ve adaletin sağlanabilmesi için tanrılar tarafından seçilmiş bir kral olduğunu söyleyerek meşruiyetini sağlamak amacıyla "*çoban kral*" unvanını kullanmakta ve iktidarı süresince sürdürdüğü tapınak inşa ve restorasyon çalışmalarından bahsetmektedir (Bordreuil vd., 2015: 176). Yaklaşık olarak MÖ 1792

yılında Babil tahtına çıkmış olan Hammurabi, Tanrı Marduk tarafından halkının refah ve huzurunu sağlayarak adaletli bir yönetim sergilemesi için kral olarak seçilmiş olduğunu düşünmekteydi. Hammurabi'ye ait olan çivi yazılı mektuplardan birinde geçen ifadelerle göre Hammurabi kendisini "*tanrılardan korkan saygılı prens*" olarak nitelermekte ve iktidara gelmesinin gerekçesi olarak da ülkede adaleti sağlayarak zenginlerin fakirlere, güçlülerin de güçsüzlere herhangi bir zulüm etmesini önlemek olarak açıklamaktadır (Bauer, 2015: 46). Kendisini Tanrı Marduk'un hizmetçisi olarak tanımlayan Hammurabi'nin yasalarının yazılı olduğu stelin üst kısmında bulunan bir kabartma resimde tahtta oturur vaziyette sembolize edilmiş olan Tanrı Marduk'un karşısındaki Hammurabi ayakta durmaktadır. Bu görüntüyle devletin gerçek kralının Tanrı Marduk olduğu izlenimi verilmeye çalışıldığı aşikârdır. Ancak ayakta duran Hammurabi'nin Tanrı Marduk'un elini tutması kendi benliğinde topladığı tanrısal desteğin ve iktidarının ilahi yanının vurgulanması açısından önemli bir yere sahiptir (Levin, 2009: 53). Tanrısal destek ve sorumluluklarla iktidara gelen Hammurabi'nin kurmuş olduğu devlet sisteminde geniş bir memurlar sınıfının bulunduğu devletin başında merkezi yönetimi elinde tutan büyük bir kral ve o krala bağlı pek çok üst düzey yönetici bulunmaktaydı (Memiş, 2012b: 166). Bu devlet örgütlenmesi hiç kuşkusuz tanrılar panteonunda görülen bir baş tanrı ve etrafında bulunan küçük tanrılar tarafından oluşturulmuş olan tanrılar panteonu anlayışının dünyevileştirilmiş halidir.

Babil kralı Hammurabi iktidarının ilk otuz yılının ardından ölümüne kadar geçen süre içerisinde süreklilik gösteren savaşlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında pek çok düşmana karşı mücadele eden Hammurabi'nin yürütmüş olduğu faaliyetlerin kaydedilmiş olduğu çivi yazılı metinlerden elde edilen bilgilere göre Tanrı Marduk'un sevgisine mazhar olan Hammurabi, büyük tanrılarının güçleriyle donatılmış ordusu ile Subartular, Gutiler, Eşnunnalılar, Malgiler ve Elam arasında kurulmuş olan ittifaka karşı mücadelelerde bulunmuş ve Marhaşi sınırından gelen bu müttefik kuvvetleri mağlup etmiştir (Oppenheim, 1977: 156). Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki, Babil inancına göre tanrılarının seçimiyle vekil olarak tahta çıkarılan kralın her daim tanrılarının korumasında olduğu düşüncesinin vurgulanmış olmasıdır. Öyle ki, ülkeye yapılacak olan her nevi saldırının tanrılara yapılmış olarak kabul edilmesi ve direniş gösterecek ordunun tanrılar tarafından düzenlenmesi ise bu görüşün en önemli kanıtıdır.

Yürütmüş olduğu askeri faaliyetlerde tanrısal bir destekle hareket ettiğini her fırsatta vurgulayan Hammurabi, iktidar yıllarına verdiği adlarda da bu amacını fazlasıyla hissettirmektedir (Pekşen, 2016: 61). İktidarının otuz birinci yılında Larsa kralı Rim-Sin'i yenerek Larsa ve çevresini Babil topraklarına dahil ettiği zaferini açıklarken kullandığı yıl adına baktığımızda karşımıza çıkan "*...Hammurabi'nin büyük tanrılarca kahramanlık gücü verilmiş olan ordusunun önünde giden tanrılar Anu ve Enlil'in yardımıyla Yamutbal'ın yöneticisi Rim-Sin'i yendiği yıl.*" ifadesinden de anlaşılacağı üzere kralın sahip olduğu tanrısal destek ve vekillik payesi her fırsatta dile getirilmek istenmekteydi (Langdon, 1923: 32; Levin, 2009: 70). Ünlü kanunlar metninin sonuç kısmında da bu durumu vurgulayan Hammurabi'nin tanrısal bir destekle tahta çıkışı ve ülkedeki huzur ortamını sağlaması hususunda söylemiş olduğu "*Tanrı İnanna ve Zababa'nın bana emanet ettikleri kuvvetli silah ile, Enki'nin bana verdiği görüş kuvveti ile, Marduk'un bana verdiği kudret ile yukarıdaki ve aşağıdaki düşmanı söküp attım.*" ifadesiyle tanrılarının kendisini vekil olarak tayin etmiş olduklarını savunmaktadır (Harper, 1904: 99).

Kırk üç yıl gibi uzun bir süre Mezopotamya'nın siyasi hayatına yön vermiş olan Hammurabi'nin iktidarının son yıllarında söz konusu coğrafyada Hammurabi'ye ve

başında olduğu Babil Devleti'ne rakip olabilecek herhangi bir devlet kalmamıştır. İktidarı süresince kazanmış olduğu bunca başarıya rağmen kanunlarını yazdırtmış olduğu stelinde kendisini tanrıların emirlerine uyan ve onların istekleri doğrultusunda hareket ederek ülkeye huzur ve refahı getiren dindar bir kral olarak tanımlaması hiç kuşkusuz söz konusu dönemde ülkenin yönetimini ellerinde tutan kralların "*tanrıların vekili*" olduklarını ne denli benimsediklerini göstermektedir. Eski Babil Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde ülkenin siyasal mekanizmasının başında tanrıların vekili olarak bulunan kralın aynı zamanda tanrıların evi olarak kabul edilen tapınağın ve tanrıların başrahibi olarak anılması söz konusu dönemde din ve siyaset kavramlarının ne denli iç içe geçmiş olduğunun anlaşılması bakımından önemli bir yere sahiptir (Koroğlu, 2013: 111, 115). Söz konusu kanunlar metninin prolog bölümünde krallık payesinin tanrılar tarafından Hammurabi'ye nasıl verilmiş olduğu şu ifadelerle belirtilmektedir:

"Tanrıların kralı Enum ile göklerin ve yeryüzünün efendisi ve ülkenin kaderini belirleyen tanrı olan Enlil, Marduk'u tanrılar arasında üstün kıldıkları, daha sonra ona Enlil'in tüm insanlar üzerindeki krallık görevini verdikleri ve sonunda Babil'i dünya devletleri arasında üstün kıldıkları zaman, Enum ile Enlil beni, dindar ve tanrıdan korkan Hammurabi'yi, ülkenin üzerinde adaletin bir güneş gibi parlamasını sağlayarak ve böylece kötü olan her şeyi yok ederek insanların hayatlarını zenginleştirmek için seçtikleri zaman..." (Rosenberg, 2003: 242).

İnanışa göre her ne kadar Tanrı Marduk tanrılar arasında üstün kılınarak doğadaki düzen ve yenilenmeyi sağlasa da evrende bulunan diğer tanrılara tam anlamıyla güvenilemez. Bundan dolayıdır ki, ne kadar güçlü olursa olsun iktidara gelen her kral tanrıların desteği ve sevgisine sahip olmak zorundadır. Ölümünden sonraki bilinmezlik içerisinde de refaha kavuşmak isteyen krallar için bu destek ve sevgi büyük bir önem taşımaktaydı. Bu gerekçe ile tanrıların desteğini almak isteyen her kral yaşamı boyunca toplumsal adaleti ön planda tutan iyi bir kral olmak zorundadır. Kralların geleceği hususunda bu denli belirsizlik varken ülkedeki vatandaşların da en büyük emeli hayatları boyunca tanrıların rızasını kazanarak ölüm sonrası hayatta refaha erebilmektir (Rosenberg, 2003: 244). Bu amaç doğrultusunda yapmış olduğu altmıştan fazla işi kanunlarının prolog bölümünde kayıt altına alan Hammurabi, iktidarı boyunca adaleti ön planda tutan bir kral olduğunu, "*tüysüz yetimin hakkı*" söylemiyle zayıfın hakkını güçlüye yedirmedeğini, ülke içerisinde imar ve inşaa faaliyetlerine girişerek halkın yaşam seviyesini yükselttiğini vurgulamaktadır. Bu hususta söylemiş olduğu "*Marduk beni halkı yönetmeye ve ülkeye yardımcı olmaya gönderince, ülkenin dilinde yasalar koyup adaleti kurdum ve halkın gönencini artırdım*" ifadesiyle tanrılara yakışır bir kral olduğunu belirtmeyi amaçlamıştır (Şenel, 2014: 78). Tanrı Marduk tarafından ülkenin yönetimine getirildiğini söyleyerek meşruiyetini sağlayıp toplumun her kesiminin desteğini almayı amaçlayan Hammurabi'nin meşhur yasalarını ülkenin adalet tanrısı olan güneş tanrısı Şamaş'tan aldığı vurgulaması siyasal açıdan meşruiyetini sağlamasının yanı sıra dini ve hukuki açılardan da meşruiyetini sağlamayı amaçladığının en bariz göstergesidir (Şenel, 2014: 79; Bauer, 2015: 48). Fazlasıyla dindar bir kişiliğe sahip olan Hammurabi, ele geçirdiği şehirlerde yürütülen askeri faaliyetlerden dolayı zarar gören tapınak ve zigguratları tamir ettirmesinin yanında tamamen yıkılan tapınak ve zigguratları da yeniden inşa ettirmiştir. Halk tarafından tanrılara ibadet edilmesini ve kurbanlar sunulmasını teşvik eden Hammurabi, halkın

tanrılar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasını sağlamak amacıyla da çeşitli faaliyetler içerisinde bulunmuştur (Bauer, 2015: 48).

Siyasal yaşamını tanrıların takdirini toplayan iyi bir kral olmak ekseninde yönlendiren Hammurabi'nin bu amaç doğrultusunda yerine getirmesi gereken en önemli husus tanrıların ülkeye iyi davranmasını sağlamaktı. Bunun için de en önemli koşul tahta çıkma gerekçelerinden bahsettiği kanunlar metninde vurguladığı üzere ülke içerisindeki adaletin sağlanmasıydı. Tanrıların rızasını kazanmanın en önemli yollarından biri de onların ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Babil inancına göre insanlarla aynı şeylere ihtiyaç duyan tanrıların bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere tapınaklarda oluşturulmuş örgütlü bir yapı bulunmaktaydı. Ancak insanlara nazaran daha büyük ihtiyaçları olan tanrıların bu ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve tapınakları değerli madenlerden yapılmış tahtlar ve heykellerle doldurabilecek maddi güce yalnızca krallar sahipti. Tüm bunların yanı sıra yürütülen tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilen artı ürün tapınaklara bağışlanarak bu ürünle tanrıların ihtiyaçları karşılanıyordu. Kralların tanrılara yönelik bu izzeti ikramına karşılık tanrılar da ülkenin zenginleşmesini sağlıyor ve ülkeyi refaha erdiriyordu (Mieroop, 2014: 81). Hammurabi'nin, kanunlarının epilog bölümünde tanrıların vekili olduğunu ve ülkede tanrıların emir buyurduğu şekilde adaletli bir iktidar sürerek adil kararlar vermiş olduğunu vurgulamasının yegâne amacı tanrıların huzuruna başarılı bir kral olarak çıkma gayretidir. Kral tanrı Marduk tarafından "*çoban*" olarak seçildiği halkı adilane bir tutumla yöneterek söz konusu halka huzur ve barış getirdiğini şu sözlerle kayıt altına almıştır:

"Tanrı İnanna ve Zababa'nın bana emanet ettikleri kuvvetli silah ile, Enki'nin bana verdiği görüş kuvveti ile, Marduk'un bana verdiği kudret ile yukarıdaki ve aşağıdaki düşmanı söküp attım."

Savaşlara son vererek barış getiren bir kral olduğunu belirttiği sonsöz bölümünden hareketle varılabilecek olan genel kanı ise, Hammurabi'nin tanrısal emirler doğrultusunda askeri faaliyetler düzenlediği ve bu seferler sonucunda ele geçirdiği kentlere bolluk, bereket, huzur ve adil bir yönetim getirmiş olduğudur (Mieroop, 2014: 117 - 118).

MÖ XI. - VIII. yüzyıl arasında Mezopotamya'nın siyasi hayatına yön vererek tanrılara sadık bir yönetim sergileyen krallar söz konusu dönem öncesindeki krallar gibi alacakları her nevi kararı tanrılara bağlamamak, aksine ticaret ve ekonomi gibi alanlarda kendi kararlarını vererek ülkenin refah seviyesini yükseltmek zorundaydılar. Ancak savaşlar açısından verilecek olan kararlar Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden beri olduğu gibi kralların kendileriyle istişarelerde buldukları tanrıların yönlendirmesiyle alınmakla beraber savaşlarda alınacak olan galibiyetler de yine tanrıların desteğiyle mümkün olmaktadır. Savaşlar sonrasında uğranılacak mağlubiyetler de tıpkı Sumer ve Akad geleneğinde olduğu gibi kızgın olan tanrıların gazabı şeklinde yorumlanmaktaydı (Bordreuil vd., 2015: 177).

Medlerin saldırıları sonucunda MÖ 612 yılında Ninive kentinin düşmesi sonucunda Asur Devleti'nin parçalanmasıyla Mezopotamya'nın kontrolü Medlerin desteğini alan Keldani (Yeni Babil) kökenli Nabopolassar'ın (MÖ 658 - 605) eline geçmiştir (Johnston, 1901: 21 - 22; Price, 1924: 125). II. Nabukadnezar ve babası Nabopolassar tarafından kurulmuş olan Yeni Babil Devleti hakkında Tevrat'ta geçen bilgilere baktığımızda Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın tamamını hakimiyeti altına alarak bir imparatorluk profili çizen bu devletin ayakta durabilmek için belirlemiş olduğu temel strateji savaşlar üzerine kuruluydu. Söz konusu dönem hakkında bilgiler veren metinlerden bir kısmı II. Nabukadnezar'ın batı ülkelerini (muhtemelen Lübnan,

Filistin ve Suriye'nin batısında kalan bölgeler) refah ve huzura kavuşturduğundan şu sözlerle bahsetmektedir:

"Efendilerim Nabu ve Marduk'un verdikleri güçle, ordumu Lübnan'a doğru bir sefer için hizaya koydum. Her taraftaki düşmanlarını köklerinden sökerek bu ülkeyi mutluluğa kavuşturdum. Dağılmış bulunan nüfusunu yerlerine sevk ettim. Benden önce hiçbir kralın yapmadıklarını yaptım: Sarp dağları deldim, kayalıkları yarıp geçtim, geçitler açtım ve sedirlerin nakledilebileceği düz bir yol inşa ettim. Lübnan sakinlerinin beraberce, güven içinde yaşamalarını sağladım ve kimsenin onları rahatsız etmesine olanak tanımadım" (Hout vd., 2000: 336 - 336).

II. Nabukadnezar'ın tanrı Marduk'a ithafen yazdırtmış olduğu çivi yazılı bir metinde ise, söz konusu kral Tanrı Marduk tarafından krallığın kendisine nasıl teslim edilmiş olduğunu ve Babil kentinin ne denli önemli olduğunu şu sözlerle aktarmaktadır:

"Marduk, ulu Tanrım! Beni sen yarattın ve insanlar üzerinde krallığı bana sen emanet ettin. Mesken tutulmuş kentler arasında hiçbirisi sana ait Babil kenti kadar şan edinemeyecektir" (Hout vd., 2000: 342).

Tanrı Marduk'a büyük bir bağlılık gösteren II. Nabukadnezar'ın saltanat döneminde yazılmış olan çivi yazılı tabletler ve parşömenlerden anlaşılan bilgilere göre söz konusu kral iktidarının son dönemlerinde bazı ruhsal problemler yaşamıştır. Kitab-ı Mukaddes'in Daniel bölümünde de konu edinilen hikâyeye göre bir rüya gördükten sonra kral aklını yitirmiş ve Tanrı olduğunu ileri sürerek yaptırmış olduğu heykele valilerin, devlet görevlilerinin ve halkının ibadet etmesini istemiştir (Bauer, 2015: 110 - 111). Söz konusu metinlere konu olmuş olan aklını yitirme vakasının gerçek mi, yoksa II. Nabukadnezar'ın Mezopotamya tarihinin çeşitli dönemlerinde gördüğümüz tanrı krallık anlayışından etkilenişi mi olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Kitab-ı Mukaddes'in Daniel bölümünde bahsedilen hikâyenin bir bölümüne bakacak olursak şu ifadelerle karşılaşmaktayız:

"...Bunların hepsi Nabukadnezar'ın başına geldi. On iki ay sonra kral Babil Sarayı'nın damında geziniyordu. Kral,"işte onurum ve yüceliğim için üstün gücümle krallığımın başkenti olarak kurduğum Büyük Babil!" dedi. Daha sözünü bitirmeden gökten bir ses duyuldu "Ey Kral Nabukadnezar, krallık senden alındı. İnsanlar arasında kovulacak, yabancı hayvanlarla yaşayacaksın. Öküz gibi otla besleneceksin. Yüce Olan'ın insan krallıkları üzerinde egemenlik sürdüğünü ve krallığı dilediği kişiye verdiğini anlayıncaya dek yedi vakit geçirecek.

Nabukadnezar'a ilişkin bu söz hemen yerine geldi. İnsanlar arasından kovuldu. Öküz gibi otla beslendi. Bedeni göğün çiyiyle ıslandı. Saçı kartal tüyü, tırnakları kuş pençesi gibi uzadı.

Belirlenen sürenin sonunda ben Nabukadnezar gözlerimi göğe kaldırdım ve kendime geldim. Yüce Olan'ı övdüm. Sonsuza dek Diri Olan'ı onurlandırıp yücelttim.

O'nun egemenliği ebedi egemenliktir, Krallığı kuşaklar boyu sürecek. Dünyadaki yaşayanlar bir hiç sayılır. O gökteki güçlerle de dünyada yaşayanlara da dilediğini yapar. O'nun elini durduracak, O'na "Ne yapıyorsun?" diyecek kimse yoktur.

O anda aklım başıma geldi. Krallığının yüceliği için onurum ve görkemim bana geri verildi. Danışmanlarımla soylu adamlarım beni aradılar. Krallığıma kavuştum, bana daha büyük yücelik verildi.

Ben Nabukadnezar göklerin kralına şükrederim. O'nu över yüceltirim. Çünkü bütün yaptıkları gerçek, yolları doğrudur; kendini beğenmişleri alçaltmaya gücü yeter..." (Kitab-ı Mukaddes / Daniel 4 / 28 - 37).

4.3.4.1. "Tanruların Vekili Kral" Anlayışının Diğer Sami Devletlere Yansıması

Eski Mezopotamya devletlerinin neredeyse hepsinde görülen "*tanruların vekili olarak kral*" anlayışında, Asurluların Mezopotamya'daki siyasal hayatta güçlü bir aktör haline gelmesiyle değişiklikler meydana gelmiştir. Babilliler ile çağdaş olan Asurlular'ın krallık anlayışında "*Tanrı Aşşur'un vekili*" olarak kabul edilen kral anlayışı ile "*dünyanın kralı*" anlayışı birleştirilmiş ve emperyalist bir politikayı benimseyen muktedir kral tipi ortaya çıkarılmıştır (İplikçioğlu, 1990: 60). Asur toplumunun inanışlarına göre Asur Kralı, devleti tanrı adına yönetmekle yükümlü olan bir çeşit "*tanrı vekili*" ve "*Baştanrı Aşşur'un rahibi*"ydi (Köroğlu, 2013: 189). Dayanak noktaları askeri güçleri olan Asur krallarının iktidara geldikten sonra yapmış oldukları ilk uygulama, kendilerini kutsal kral olarak ilan etmektir. Ancak bu uygulama, dinsel bir kisveye bürünme ihtiyacı duyan Asur krallarını ruhban sınıfına muhtaç bir konuma itmiş ve bu sayede tapınaklar ile bu tapınaklarda görev yapan ruhban sınıfı mensupları toplum içerisinde ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Askeri seferler neticesinde elde edilen toprakların elde tutulması ve bu bölgelerde yaşayan insanların merkezî Asur Devleti'ne bağlılıklarının sağlanabilmesi amaçlarıyla Asur krallarınca söz konusu bölgelerde bulunan tapınaklara da ayrıcalıklı bir konum verilerek söz konusu tapınaklar yargılanma ve vergi verme gibi sorumluluklardan muaf tutulmuşlardır (Diakov ve Kovalev, 2014, 1: 182).

Sumer Kent Devletleri Dönemi ile birlikte yalnızca tapınak işlerinden sorumlu olan ve tanrısının buyrukları doğrultusunda hareket eden *Ensi* kavramı Asurlular ile birlikte "*Tanrı Aşşur'un valisi/kâhyası*" anlamına gelen "*İşsi ak Aşşur*" ifadesiyle belirtilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Asur krallarından "*Tanrı Aşşur'un valisi/kâhyası*" olarak bahsedilirken kent tanrısı Aşşur'dan "*lugal (Şarrum)*" yani "*Asur'un gerçek kralı*" ifadesiyle bahsedilmesidir (Maisels, 1999: 277 - 278). Tanruların kâhyası / vekili olarak kabul edilen kralların en önemli üç görevi tanruların isteğinin yorumlanması, tanruların önünde halkını temsil etmesi ve ülkeyi yönetmesiydi. Bu yükümlülükleri yerine getiren Geç Asur dönemi krallarının kendilerine "*Tanrı Aşşur'un sangusu*" ya da "*rahip*" demelerindeki temel neden söz konusu kralların dünyevi iktidarlarına ilahi bir anlayış kazandırmak istemeleridir. Söz konusu kralların kendilerini başrahip olarak nitelemelerinin temel gerekçesi de bu anlayıştır (Frankfort, 1978: 252).

Asur Devleti'nin bir şehir devleti yapısından sıyrılarak bölgesel bir devlet olmaya başlaması MÖ XX. yüzyılda Asur kentine uzak bölgelerle yürüttüğü ticari faaliyetler neticesinde mümkün olmuştur. Söz konusu dönemde tanrısal destekle tahta geçtiğini ve Tanrı Aşşur'un vekili olduğunu iddia eden krallar bu savlarını tuğlalar ve bir kireç taşının üzerine yazdırarak kayıt altına almışlardır. Dönem hakkında bilgiler veren ve Asur Kralı İluşuma dönemine tarihlenen bir metinde şu ifadeler yer verilmektedir:

" Aşşur'un vekili Puzur-Assur'un (I) oğlu (olan) Aşşur'un vekili Şallim-ahhe'nin oğlu, tanrı Aşşur ve tanrıça İştâr'ın sevgilisi (ve) Aşşur'un vekili İluşuma:

Tanrı Aşşur'un vekili İluşuma ömür boyu sahibesi tanrıça İştâr için tapınak inşa etti. Yeni bir duvar ... diktim ve kentimi arsalara böldüm. Tanrı Aşşur Ebih Dağı'nda bana iki pınar açtı, pınarın başında duvarın tuğlalarını ördüm. Bir pınarın suyu Auşum Kapısına, öbür pınarın suyu da Vertum Kapısına akıyordu." (Grayson, 2002: A.0.32.2).

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla kendisini tanrıların vekili olarak niteleyen Asur Kralı İluşuma, ülke içerisinde yürütmüş olduğu imar ve inşa faaliyetlerini sahip olduğu tanrısal destekle açıklama yoluna gitmiştir. Kanaatimizce söz konusu kralın böyle bir gayret içerisinde olması siyasi faaliyetlerinin sorgulanmazlığını sağlayabilmek amacıyla iktidarı süresince yürütmüş olduğu diğer faaliyetlere de tanrısal bir hüviyet kazandırarak iktidarının ve sahip olduğu tanrısal desteğin pekiştirilmesini sağlamaktır.

Önceki dönemlerle kıyaslandığında MÖ XVIII. yüzyılda I. Şamşi-Adad dönemi ile birlikte Asur krallarının kullanmış oldukları unvanlarda bir takım değişiklikler meydana geldiği görülmektedir. I. Şamşi-Adad dönemi ile birlikte önceden beri kullanılagelen "*Dünyanın Dört Bir Yanının Kralı*" anlamına gelen "*shar kibrat 'arbaim*" unvanının yanında Akadlı Naram-Sin'in kullanmış olduğu "*Evrenin Kralı*" anlamına gelen "*shar kishati*" unvanı da kullanılmaya başlanmıştır. I. Şamşi-Adad'ın kullandığı bu unvanlara rağmen Mezopotamya geleneğine uygun olarak Tanrı Enlil tarafından kral olarak atandığını söylemesi söz konusu kralın tanrıların vekili konumunda olduğunu göstermektedir (Frankfort, 1978: 229; Roux, 1992: 156). Asur Kralı Assur-uballit (MÖ 1365 - 1330) dönemi ile birlikte Asur kralları için kullanılan "*Tanrı Aşşur'un Vekili*" unvanında da bir dizi değişiklikler olmuş ve bu unvana oldukça uzun bir açıklama ve nitelendirme bölümü eklenmiştir. Bu hususta bilgiler veren ve Assur-uballit'in alışılmışın tersine *evrenin kralı* olarak nitelendirildiği bir metinde şu ifadeler yer verilmektedir:

"Kraliyet yazıcısı, Uşur-ana-Marduk'un oğlu Marduk-uballit'in oğlu, tanrı ve kralın kutsadığı, alçakgönüllü, itaatkâr, efendisini hoşnut eden Marduk-nadin-ahhe:

Efendim tanrı Marduk'un tapınağının gölgesine inşa ettiğim ve efendim tanrı Marduk'un kusursuz bilgeliği sayesinde içine soğuk su kuyusu açtığım evin seçkin (?) olmasını sağladım. Engin anlayış ve büyük özenle altına, hiç kimsenin haberi olmayan, fırınlanmış tuğladan odalar yaptım. Evin tamamını, kilerlerini ve yaşam alanlarını inşa ettim (ve) tamamladım, ama ... yapmadım.

Efendim tanrı Marduk eve baksın ve emeklerimin karşılığında beni ödüllendirsin (?). Gelecekte oğullarım, torunlarım, benim soyumdan gelenler ve soyumun soyundan gelenler için onu sürekli kılsın. Ben ve ailem sonsuza dek efendim tanrı Marduk'a, tanrıçam Sarpanitum'a⁴⁹ saygı göstereyim. (Sonraki cümle eksik) Efendim [tanrı Marduk], beni seven, evrenin kralı, efendim Assur-uballit'e bolluk içinde refah dolu uzun ömür versin" (Kuhrt, 2013, 1: 459).

Yeni Asur Dönemi ile değişen politik anlayışa rağmen tanrıların devlet üzerindeki etkinliği açısından herhangi bir değişim olmamış, aksine yürütülen tüm askeri faaliyetler Tanrı Aşşur'un emirlerine bağlanmıştır. Asur öncesi Mezopotamya

⁴⁹ "Sarpanitum", Tanrı Marduk'un eşi olan tanrıçanın adıdır. Detaylı bilgi için Bkz.: Black ve Green, 2004: 160; Porter, 2004: 262.

devletlerinin yönetim şeklini benimseyen Asur krallarının üzerine basa basa vurguladıkları konu ise tüm Mezopotamya coğrafyasında bulunan tanrılara ve bu tanrıların tapınaklarına saygıda kusur etmedikleridir. Kuşkusuzdur ki buradaki temel gayeleri iktidarlarını sağlam bir temele oturtma ve hakimiyetleri altındaki uyruklarının ayaklanmasını önleme çabasından başka bir şey değildir. Tanrısal bir lütufla devletin başına geçtiklerini iddia eden kralların ülkenin ve devletin sahibi, savaşçı ve kahraman kral gibi nitelikleri bulunmaktaydı. Kullandıkları unvanlarda da yüceltici ifadelere başvurmalarının temel gerekçesi hakimiyet kurmuş oldukları tüm coğrafyada sorgulanamaz bir otoriteye sahip olduklarını vurgulamaktır. Tahta ister veraset ister de gasp yoluyla çıkmış olan her kralın kendisini tanrılar Enlil, Aşşur ve Ninurta'nın kral olarak seçmiş olduğunu söylemesi de yine bu gerekçeden kaynaklanmaktadır (Koroğlu, 2013: 182).

Kralların ülke yönetimindeki en asli görevi tanrılar adına tapınaklar yaptırmak, mevcut tapınakların bakımını sağlamak, tapınaklara hediyeler sunmak, tapınaklarda tanrılar adına kurbanlar sunmak ve tapınaklarda görevli ruhban sınıfı mensubu kişilerin her çeşit güvenliğini sağlamaktır. Söz konusu bu yükümlülükler krallara toplumsal açıdan büyük bir saygınlık kazandırdığı gibi meşruiyetlerini ve sorgulanmazlıklarını sağlamaları açısından da önemli bir yere sahipti (Koroğlu, 2013: 189). Tüm bu yükümlülüklerin yanı sıra kralların ülke içerisinde yürütmekte oldukları diğer inşa faaliyetlerinde de tanrıların emir ve isteklerinin dikkate alındığı görülmektedir. Bu hususta verilebilecek en önemli örneklerden birisi Asur kralı II. Sargon tarafından tanrıların emri doğrultusunda inşa edilmiş olduğu iddia edilen Dur-Şarrukin kentidir. II. Sargon'un MÖ 731 yılında inşasına başlamış olduğu ve MÖ 705 yılında inşasını tamamladığı kent ile ilgili olarak söylediği "*O zamanlarda, bir tanrının emrini ve kalbimin sesini dinleyerek, Ninova'nın üst kısımlarında bir kent inşa ettim ve adını Dur-Şarrukin koydum.*" ifadesinden de anlaşıldığı üzere kral, tanrısal bir emirle yeni bir kent kurdurmuştur (Hout vd., 2000: 292).

4.3.5. Babilliler'in Festival ve Ritüellerinde Din - Siyaset İlişkisi

4.3.5.1. Yeni Yıl Bayramı (Akitu)

Eski Mezopotamya medeniyetlerinde yeni yılın başlangıcının, doğanın yeniden yeşermeye başladığı tarım mevsiminde olduğu kabul edilmekteydi. Yeni yılın başlangıcına yönelik kutlamaların yapıldığı Yeni Yıl Bayramı ve bu bayrama dair ritüeller ile ilgili ilk kayıtlar Sumerli III. Ur Hanedanlığı'na (MÖ XXI. yüzyıl) ait olmasına rağmen bu bayram ve ritüeller hakkındaki en detaylı bilgileri MÖ VI. yüzyıldan itibaren Babil metinlerinden elde etmekteyiz. Bu festivalin Sumerlilere ait ilk örneklerinden bahseden metinlerden elde edinilen bilgilere göre ilk başlarda Ur kenti tanrısı Nanna adına düzenlenen bu şenlikler, Nisannu (Nisan) ve Teşritu (Ekim) aylarında olmak üzere yılda iki kez yapılmaktaydı. Ancak daha sonra bu ritüeller yalnızca Nisan ayında düzenlenmeye başlanmıştır (Demirci, 2013: 61 - 62). Yeni Yıl Bayramlarında düzenlenen ritüellerde baş aktörler olan Tanrıça İnanna/İştâr ve Tanrı Dumuzi, Sami Kavimler döneminde de etkinliklerini korumuşlardır. Ancak Sumerliler döneminden farklı olarak Sami kavimlerle birlikte Tanrıça İnanna/İştâr'ın özelliklerine savaş ve avcılık tanrıçılığı da eklenmiştir (Janson ve Janson: 2004: 79). Eski Mezopotamya medeniyetlerinin genel inancına göre Tanrıça İnanna/İştâr ve genç eşi Tanrı Tammuz yılın belli dönemlerinde ayrı kalıyor ve bu ayrılık süresince Tanrı Tammuz yeraltı dünyasına inerek sevgili eşi İnanna tarafından kurtarılanaya kadar

cehennemde mahsur kalıyordu (Sayce, 1895: 64; Sayce, 1903: 340; King, 1915: 304; George, 2000: 222). Yılın ilk altı aylık döneminde kavuşan Tanrıça İnanna ve eşi Tanrı Tammuz yılın ikinci altı ayında ayrı kalmaktaydılar (Sayce, 1899: 17). Sumerlilerde hem dini hem de dünyevi açılardan önemli bir yere sahip olan Yeni Yıl Bayramı (Akitu) Tanrı Tammuz ile Tanrıça İnanna'nın kavuşması sonucu doğanın yeniden canlanmasının kutlandığı bir şenlik olarak ortaya çıkmış ve Mezopotamya coğrafyasında yüzyıllar boyunca özel bir yere sahip olmuştur. Doğanın canlanmasıyla bereketin arttığına inanılan Yeni Yıl Bayramına yönelik hazırlıklar ve şenlikler Babil takviminin ilk ayı olan Nisannu (bugünkü Mart-Nisan) ayının birinci ve on ikinci günü arasında yapılmaktaydı (Özbudun, 1997: 113 - 114; Eliade, 2003, 1: 93; McIntosh, 2005: 221; Roheim, 2005: 207; Oates, 2015: 185). Bahar ve yeni yılın ilk ayı olarak kabul edilen Nisannu ayının dördüncü gününde baharın gelişi ve doğanın yeniden canlanması şerefine Yeni Yıl Bayramı (Akitu) düzenlenmekteydi. Babil ve Asur medeniyetlerinde kutlanan bu bayramda tanrılara ithafen pek çok seremoni düzenlenmekte ve bu bayram süresince tanrılara ait heykeller kent surlarının dışarısına çıkarılarak tapınağa giden yol boyunca sıralanır ya da Yeni Yıl Bayramı'nın ana merkezi konumunda olan Akitu tapınağına taşınırlardı. Seremonilerin en önemlisi olan "kutsal evlilik" ayininde Tanrı Tammuz ile Tanrıça İnanna / İştar arasında vuku bulduğuna inanılan cinsel münasebet başta olmak üzere tüm bayram süresince Tanrı Tammuz başrolü oynardı (Ökse, 2006: 53).

Babil kentinin baştanrısı olan Marduk, tanrılar panteonundaki yükselişiyle tanrılar Enlil ve Tammuz'un görevlerini de üstlenmiştir. Sumer ve Akad medeniyetlerinde Tammuz ve Tanrıça İnanna'nın yılın bahar mevsiminde bir araya gelmesi ve evrenin yenilenişinin sağlanması şerefine düzenlenen Yeni Yıl Bayramı, Mezopotamya'da görülen Babil hakimiyeti ile birlikte Tanrı Marduk'un şerefine düzenlenmeye başlanmıştır. Bu bayramda yer alan şöenlerde Tanrı Marduk'un tahta çıkışı, insanlık ve dünyanın yaratılışı gibi önemli olaylar kutlanmaktaydı (Memiş, 2012b: 197). Hem dini hem de siyasal açılardan büyük bir öneme sahip olan Yeni Yıl Bayramı (Akitu) etkinliklerine kralın katılması ve yürütülen şöenlere bir çeşit önderlik etmesi kralın siyasal meşruiyetinin daha da kuvvetlenmesi açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Ancak kralların ülkenin dört bir yanında aynı dönemde yürütülen bu şöenlerin her birine katılma olanağı olmamasından dolayı kralın katılmadığı şöenlerde kralları temsil eden elbiseleri gibi çeşitli simgeler kullanılır ve böylelikle kralların bedenen olmasa bile ruhen şöenlere katılmış olduğuna inanılırdı. Şöenlerde verilen ziyafetlerde tanrılar ve kralların aynı yemekten yemesi gerektiğine inanılır ve bu bağlamda tanrılar yemeklerini yedikten sonra kalan yemek krala gönderilirdi. Böylelikle tanrılar ve krallar arasında olduğu düşünülen kutsal bağ bir çeşit vücut bulurdu. Şöenler boyunca tanrılara sunulan kurbanlar, verilen ziyafetler ve yıl boyunca yürütülecek olup temelleri Yeni Yıl Bayramı'nda atılan tapınaklara ait inşa faaliyetlerine dair her nevi gider krallar tarafından karşılanmaktaydı. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, inşasına başlanacak olan tapınak ve her nevi dini yapının onayının krallar tarafından verilmesi ve kralların temel atma töreninde hazır bulunmasıdır. Bu uygulama ile kralların tapınak inşaatlarını desteklediği vurgulanırken kralların ömrü ve saltanatını refah içerisinde geçirmesi amaçlanırdı. Babil ve Asur dönemi kayıtlarından elde edinilen bilgilere göre kralların öncülük ettiği yıl içerisinde düzenlenen şöenlere Tanrı Marduk'un haricindeki diğer tanrılar da katılmak ve Marduk'a bağlılıklarını sunmak zorundaydılar. Hiç kuşkusuz bu uygulama ile tanrı Marduk'un panteondaki üstün pozisyonu ön plana çıkarılmak ve garanti altına alınmak istenmekteydi (Özbudun, 1997: 113; Kuhrt, 2013, 2: 318).

Yıl içerisindeki en önemli törensel dönem olan Yeni Yıl Bayramı, içerisinde Akitu evini barındıran tapınak ya da saraylar merkez alınarak icra edilmekteydi. Söz konusu Akitu evi, saray ve tapınakların bir bölümünde bulunabileceği gibi kentin dışında olup su kaynaklarına sahip olan bir mağara veya herhangi bir su kaynağının yanına inşa edilen özel bir tapınak da olabilmekteydi (Ökse, 2006: 53). Yeni Yıl Bayramı sırasında en önemli mekân Tanrı Marduk'un ana ikametgâhı olan Esagila tapınağı olmakla beraber törende görev alan Esagila başrahibi (Şeşgallu) törenin en önemli kişisiydi. Törenin dördüncü günü tapınakta Enuma Eliş okunup evrenin yeniden yaratılışı kutsandıktan sonra beşinci gün kral tapınağa girerdi. Tapınağa giren kral Tanrı Marduk'un başrahibi karşılar ve krallık alametleri olan tören asası, mızrağı, yüzük ve tacı kraldan alarak sunağın arkasına yerleştirirdi. Ardından kral, başrahip tarafından şiddete maruz kalırdı. Başrahip tarafından yüzü tokatlanan kral, ardından Tanrı Marduk'un huzuruna çıkarılır ve tanrının önünde diz çökmesi için başrahip tarafından kulaklarından çekilerek zorlanırdı. Kralların meşruiyetlerini yeniden garanti altına aldıkları bu seremoninin devamında kral yıl boyunca iyi bir kral olduğunu söyleyerek günah çıkarır ve tanrının huzurundan çekilirdi. Kraliyet alametleri kendine iade edilen kral, başrahip tarafından yeniden tokatlanırdı. Bu tokatlanma esnasında eğer kralın gözünden yaş gelirse, kralın tanrılar tarafından bağışlandığına ve tanrıların kral açısından hoşnut olduğuna yorumlanırdı (Özbudun, 1997: 113 - 114; Gaster, 2000: 77; McIntosh, 2005: 222; Demirci, 2013: 66; Oates, 2015: 186). Aynı günün akşamı Marduk'un kutsal odasının önünde büyük bir hendek açılır ve bu hendek bal ve yağ gibi ürünlerle doldurulurdu. Büyük beyaz bir boğanın kurban edilmesi ile devam ettirilen tören, kral ve başrahibin Tanrı Marduk'un yıldızı olarak kabul edilen Merkür'e dua etmesiyle sonlandırılırdı (Özbudun, 1997: 113 - 114; McIntosh, 2005: 222; Demirci, 2013: 66; Oates, 2015: 186). Tüm bu uygulamadaki en dikkat çekici detay ise, kralın her yılki yeni yıl bayramında başrahibin elinden tacını tekrar giyerek (dolaylı olarak tanrıya onaylatarak) iktidarını daha da sağlamlaştırmasıdır. Kralın maruz kaldığı bu aşağılanma ayininden bahseden çivi yazılı bir metinde bu hususta şu ifadeler yer verilmektedir.

"O (Kral) Bēl (=Marduk)'in önüne vardığında, en yüksek rahip, kralın topuz, ilmek ve asasını alarak ayrılır. O (rahip) kralın tacını da alır. Sonra O (rahip) onları Bēl'in önüne getirir ve Bēl'in önünde bir kaide üzerine yerleştirir. O (rahip) ayrılır kralın yanağına vurur. O (rahip) Onu (kral) peşine katar ve onu (kral) Bēl'in önüne getirir. O (rahip) kulaklarından tutarak onu (kral) içeriye sürükler. O (rahip) yere diz çöktürmek için Onu (kral) zorlar. Kral takiben sadece bir kez şöyle der.

Günahsızım, Tüm memleketlerin kralı! Senin kutsallığımı ihmal etmedim!

Babil'in tahribine sebep olmadım! Onun yok edilmesini emretmedim!

Esagil'i [..... yapmadım]! Onun ayinlerini unuttum!

Korumam altında olanların yanağına vurmam!

..... Onları aşağılamadım!

Babil'in duvarların [..... yapmadım]! Onun dış surlarını tahrip etmedim!

.....

En yüksek rahip konuştuğundan sonra, kral onun olağan asaletini korur. (En yüksek rahip) tören topuzunu, ilmiği, asayı ve krallık tacını

ve elleri geri alır, onları kralın üzerine geri takdim eder. O (rahip) kralın yanağına vurur. Onun (Kral) yanağına vurduğunda gözyaşı akarsa Bēl dosttur. Gözyaşı akmazsa, Bēl sinirlidir. Düşman ortaya çıkacak ve onun çöküşüne neden olacaktır" (Sommer, 2000: 83).

Tapınakta düzenlenen ayinlerin ardından, tapınağın bahçesinde tanrılar ve atalarının ruhlarına adanan kurbanlar kesilir, Mezopotamya mitolojisinde çokça örneği görülen ve tanrılar panteonundaki tanrıların bir araya gelerek yemek yedikleri kutsal sofranın inancından yola çıkılarak kral ve emri altındaki yöneticilerin katıldığı bir yemek verilirdi (Bottéro, 2005: 93; Ökse, 2006: 53). Kuşkusuz bu uygulamayla yapılmak istenen kralın tanrının vekili, krallığın ise tanrılar tarafından kutsanmış bir makam olduğunun vurgulanmasıydı. Söz konusu yemek organizasyonunun tüm bu ilahi getirilerinin yanı sıra bir takım dünyevi getirileri de bulunmaktaydı. Bu yemeğin dünyevi getirilerin en önemlisi ise, kral ile aynı yemeği paylaşan önde gelen kişilerin katılımının kralın yönetiminden memnun oldukları anlamına gelmesidir. Tüm yöneticileri kendi gücü ve otoritesi altında toplayan kral bu yöntemle kendi iktidarını tazelemekteydi. Din ve siyasetin iç içe geçmiş olduğu bu uygulamayla kral hem tanrıların hem de uyruklarının takdirini ve onayını alıyordu (Bottéro, 2005: 93).

On iki gün süren Babil Yeni Yıl Bayramı'nın ilk günlerine dair yeterince bilgiye sahip olamasak da söz konusu bayramı konu edinen metinlerin günümüze sağlam ulaşan bölümlerinden festivalin ikinci beş günü hakkında daha ayrıntılı bilgiler elde edebilmekteyiz. Yazılı belgelerden elde ettiğimiz bilgilere göre festival yalnızca baharın gelişi ve yıllık döngünün yenilenişi değil aynı zamanda tanrılar tarafından dünyanın yeniden yaratılmasının kutlamasıydı (McIntosh, 2005: 221). Bayram süresince yürütülen ayinler sayesinde Esagila tapınağının merkezini oluşturduğu dünya sembolik bir şekilde yok edilmiş ve tüm musibetlerden arındırılarak yeniden oluşturulmasının yanı sıra ülkedeki siyasal düzen de ortadan kaldırılarak yenilenmiştir. Söz konusu bu yenilenişi konu edinen çivi yazılı metinlerden elde edilen bilgilere göre festivalin ikinci günü olan Nisannu ayının beşinci günü evrenin ve siyasal düzenin yeniden teşkil edilişi şu sözlerle aktarılmaktadır:

"Güneş doğduktan iki saat sonra, Bēl ve Bēltiya'nın masası için hazırlıklar tamamlandığında, O [Urigallu-Rahip] Fırat ve Dicle boylarından aldığı suyu tapınağa serpen ve tapınağı arındıran şeytan kovucuyu davet eder, O [şeytan kovucu] bakır..... (-alet) tapınakta tiz bir ses yapar. O [şeytan kovucu] tapınağın ortasına meşale ve tütsü kabını hareket ettirir.....Bēl ve Bēltiya şapelinin içine girmez. O[şeytan kovucu], tapınağı arındırma işlemini tamamladığında Nabû'nun şapeline Ezida'ya girer, Fırat ve Dicle boylarından alınan suyu şapele serper ve tütsü kabı, meşale ve kutsal su kabı ile tapınağı arındırır. O [şeytan kovucu] şapeklin kapılarının tüm yüzeyine sedir reçinesi sürer. O [şeytan kovucu] şapel avlusunun ortasına gümüş bir tütsü kabı yerleştirir ve ardıç ve güzel kokuları onu üzerine saçar" (Sommer: 2000: 85).

Babil'de yürütülen Yeni Yıl Bayramı'nın birinci gününden on ikinci gününe kadar geçen süredeki işleyişini gün gün ele alacak olursak şu sıralamayla karşı karşıya kalırız:

- *Nisannu 1-4*: Hazırlıklar ve arındırmalar.
- *Nisannu 5*: Kralın aşağılanma günü.

- *Nisannu 6*: Aralarında Ezida'daki konakta yaşayan, Marduk'un oğlu ve intikamcısı, şapeli Marduk tapınağında bulunan Nabu'nun da olduğu birkaç tanrı saltanat kayığının yanına varır.
- *Nisannu 7*: Diğer tanrılar tarafından yardım edilen Nabu, öteki dünyanın dağlarından gelen gücü ile Marduk'u özgürlüğüne kavuşturur.
- *Nisannu 8*: Kaderin ilk belirlenmesi.
- *Nisannu 9*: Kralın yol göstericiliği altında Bit Akitu'ya zafer alayı düzenlenir. Bu uygulama ile doğada meydana gelen ve kargaşa sonucu Marduk'un uğradığı tahribatın giderildiği zaferde halkın katılımı temsil edilir.
- *Nisannu 10*: Marduk Bit Akitu'daki bir ziyafette üst ve öteki dünyanın tanrıları ile zaferini kutlar ve aynı gece evliliğini gerçekleştirmek için Babil'e döner.
- *Nisannu 11*: Kaderin ikinci kez belirlenmesi. Tanrılar toplumun ertesi yıldaki kaderini belirlemek için toplanır.
- *Nisannu 12*: Tanrılar tapınaklarına döner. Kutsal evlilik yapılır (Frankfort, 1978: 317; Gaster, 2000: 75 - 79; Demirci, 2013: 63 - 67).

Babil dini inanışının en önemli unsurlarından biri olan ve her yıl kutlanan bu önemli festivalin bazı yıllarda kutlanmadığı görülmektedir. Bunun gerekçesi ise Babil kentinde bulunan Tanrı Marduk heykelinin işgalciler tarafından çalınması ya da savaşlar gibi çeşitli gerekçelerle başka bir yere taşınmış olmasından dolayı Tanrı Marduk'un kenti terk etmiş olduğuna inanılmasıdır (McIntosh, 2005: 221). Tanrı heykellerinin yanı sıra kralların da uzun süreli olarak başkentten ayrı kalması halinde yeni yıl bayramı kutlanmayabilirdi. Yeni Babil kralı Nabonidus'un Tiamat'ta geçen on yılı boyunca bu festivalin kutlanmaması bu gerekçeden kaynaklanmaktadır. Nabonidus'un Tiamat'a gidişinden sonraki ilk Yeni Yıl Bayramı'nın kutlanması ancak MÖ 539 yılında mümkün olmuştur (Oates, 2015: 142).

4.3.5.2. Kutsal Evlilik (Hieros Gamos)

Babil Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli töreni evrenin yenilenişiyle ülkenin, politik iktidarın ve bereketin devamlılığının sağlanması amacıyla bayramın on ikinci günü düzenlenen "*Kutsal Evlilik*" yani "*Hieros Gamos*"tur (Frankfort, 1978: 317). Tanrılar arasında gerçekleştiği düşünülen bu evliliği icra edenler Tanrıça İnanna/İştar ve anlatılardan anlaşıldığı kadarıyla gerçekte kardeşi veya oğlu olan kocası Tanrı Tammuz'dur (Tinsley, 2006: 34). Söz konusu bu kutsal evlenme yeni yıl tapınağı olan "*bit akiti*"de gerçekleştirilmekteydi (Russell, 1991: 248 - 241; Gaster, 2000: 78). Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden beri evrenin bereketinin Tanrıça İştar tarafından sağlandığı düşünülmekteydi (Leeming, 2004: 40; Uncu, 2013: 353). Yeryüzündeki bu son derece önemli pozisyonunun yanı sıra Tanrıça İnanna/İştar cennetin efendisiydi (Spence, 1916: 127). Babil tanrılar panteonunda Tanrıça İştar'ın sevgilisi olup genç yaşta öldüğü için İştar tarafından yası tutulan Tanrı Tammuz ise Mezopotamya inanç sisteminde ününü uzun süre muhafaza etmiş olan tarımsal tanrıdır. Bundan ötürüdür ki, Tanrıça İştar ile kışın gelmesiyle ölerək yer altına çekilen Çoban Tanrı Tammuz'un baharın gelmesiyle birbirine kavuştukları düşüncesi Mezopotamya toplumlarında önemli bir yere sahipti (Mackenzie, 1915: 81). Bu mitostan yola çıkılarak oluşturulmuş olan ritüelde tanrıçayı simgeleyen tapınak rahibelerinden biri (muhtemelen tapınak fahişelerinden biri) ile tanrıyı simgeleyen kral tarafından şenliğin on ikinci gününde kutsal evliliğin gerçekleştirdiği görülmektedir (Kılıç ve Uncu, 2011: 188; Demirci, 2013: 67; Uncu, 2013: 353). Babillilerde gerçekleştirilen bu ayinde "*kadištu*", "*harimtu*" ve "*iştartu*" adları verilen tapınak fahişeleri ile kralın yanı sıra

diğer erkeklerin de kutsal münasebette buldukları ileri sürülmektedir (Demirci, 2013: 69).

Bahar mevsimiyle birlikte yeniden hayat bulan doğanın gelişini kutlamak amacıyla düzenlenen Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli ayını ülkedeki bereket, refah ve dolaylı olarak siyasal düzenin güvence altına alınması amacıyla gerçekleştirilen Kutsal Evlilik'tir (Kılıç ve Uncu, 2011: 188). Kralların siyasal otoritelerinin ve unvanlarının onaylanmasını hedefleyen ve açık bir şekilde kral ile rahibelerden birinin cinsel birlikteliğini konu edinen bu ritüelin dini yönünden çok siyasal yönü daha ağır basmaktadır. Kralların meşruiyetlerinin sağlanması amacıyla yerine getirilen bu ritüel ile birlikte krallar, tanrılar tarafından ülkenin refah ve huzur içinde yönetilmesi için seçilmiş olduğu düşüncesini uyruklarının zihnine yerleştirmekte ve hanedanının iktidarını güvence altına almaktaydı. Söz konusu ritüelin ardından düzenlenen yemekle birlikte kralın etrafında tek vücut halinde toplanan halk, kralın iktidarının yeniden onaylanmasına şahitlik ediyordu (Bottéro, 2005: 94). Tapınak rahibelerinden biri ile gerçekleştirdiği kutsal evlilikle ve Tiama'ya karşı verdiği savaşla Tanrı Tammuz'u kendi benliğinde kişiselleştiren krallar, kuşkusuz bu yöntemle iktidarlarını ilahi kökenlere dayandırmayı amaçlamakta ve böylelikle krallığını halk tarafından sorgulanamaz hale getirmeyi hedeflemektedirler (Eliade, 2003, 1: 95).

4.3.5.3. Festival ve Ritüellerin Taşıdığı Siyasal Gücün Diğer Sami Devletlerdeki Yeri

Eski Mezopotamya toplumlarında halkın dini duygularının en üst düzeyde tutulması ve bu sayede kralların da halk tarafından dini bir kudretle bağdaştırılması açısından tören, bayram ve ritüeller büyük bir öneme sahiptiler. Sumerliler döneminden beri uygulana gelen ve Babilliler ile ileri bir boyuta ulaşan festival ve ritüeller Babillilerin çağdaşı olan Asurlular'da da etkin bir siyasal argüman olarak kullanılmışlardır. Asur'da da varlığını gördüğümüz Akitu (Yeni Yıl Bayramı), söz konusu bu bayram ve ritüellerin en önemlisidir (Gökçek, 2015: 248). Asurlularla varlığını sürdüren bu bayramın ana karakteri yine Sumerce Dumuzi, Akadca Tammuz adı verilen Çoban Tanrı'ydı (Hallo, 1991: 154). Tanrı Tammuz kutsal ve ölümsüz olan genç bir tanrıydı. Onun ölümsüzlüğü şüphesiz, her ölümünden sonra yeniden dirilmesinden kaynaklanmaktadır (Moscatti, 1960: 59). Asur'daki genel inanışa göre kış mevsiminin gelmesiyle ölecek yer altına çekilen Tanrı Tammuz bahar mevsiminin gelmesiyle yeniden canlanarak yeryüzüne çıkar ve sevgili eşi Tanrıça İnanna'ya kavuşurdu (Heidel, 1963: 207; Moscatti, 2001: 69). Ancak, Jastrow (1915: 453)'e göre Asurlular'da yılın ilk altı ayını yeraltında, ikinci altı ayını da yeryüzünde geçiren, doğanın canlanması ve insanlar ile hayvanların bereketinin sağlanması gibi tarımsal güçlere sahip olan Tanrı Tammuz değil, Tanrıça İştardır (Jastrow, 1963: 453). Biz burada Jastrow'a ait olan görüşü kabul etmemekle birlikte bu hususların Tanrı Tammuz için geçerli olduğunu kabul etmekteyiz. Ancak şu husus dikkatten kaçırılmamalıdır ki, Tanrıça İştardır bereket tanrıçasıdır ve tarımsal tanrı Tammuz ile olan kutsal evliliğiyle doğanın yeniden canlanması ve bereketin artırılmasında aktif olarak görev almaktadır (Moscatti, 2001: 69).

Günümüz medeniyetlerinde kutlanan bahar şenliklerinin temelini oluşturan bu bayram Babillilerde olduğu gibi Asurlularda da Nisan ayının ilk haftası başlar ve on bir gün sürerdi. Buradan hareketle baktığımızda Asur ve Babil Yeni Yıl Bayramı kutlamalarında bir takım farklılıklar olsa da bayram süresince yürütülen ritüellerin sahip olduğu tema aynıydı. Asur'daki Yeni Yıl bayramlarında Babillilerde olduğu gibi tanrı

heykelleri şehrin dışına çıkan yol boyunca taşınır ve kente açılan bir kanal kenarına veya tapınağa getirilirdi (Gökçek, 2015: 248). Ardından yeni yıl bayramının Babililer ve Asurlular dönemlerindeki en önemli ritüeli olan *Kutsal Evlilik* yerine getirilirdi (Baikie, 1916: 91). Bu ritüelin uygulamasında da tıpkı Babil versiyonunda olduğu gibi Tanrıça İştar ile Tanrı Tammuz'un kavuşması ve evlilikleri kral ve din kadınlarının başı olan baş rahibenin temsili katılımıyla dünyevileştirilirdi. Bu uygulamadaki en önemli amaç kralların tanrılar panteonu ile kurmuş oldukları yakın ilişkinin halk üzerinde yaratmış olduğu etkidir. Söz konusu bu uygulama ile tanrının yeryüzündeki vekili olduğunu bir kez daha vurgulayan kralın meşruiyeti garanti altına alınmaktaydı (Moortgat, 1969: 12 - 13; Gökçek, 2015: 248).

MÖ I. binyıldan itibaren Yeni Yıl Bayramı'nın en önemli ritüeli olan Kutsal Evlilik töreninin uygulamasında birtakım değişiklikler olmuştur. Bu döneme kadar tanrıların bir araya gelerek soyut olarak gerçekleştirdikleri Kutsal Evlilik, bu dönemle birlikte tanrı ve tanrıçaya ait heykellerin süslenmelerinin ardından tüm geceyi birlikte geçirecekleri özel bir mekânda bir araya getirilmeleri suretiyle gerçekleştirilmiştir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 161). Bu ritüelin ardından tapınağın bahçesinde tanrılara kurbanlar sunulmakta ve geniş katılımlı bir yemek organize edilmekteydi. Kutsal Evlilik seremonisiyle dünyanın yeniden yaratıldığına inanan Asur toplumu, bu bayramla birlikte tanrısal enerjinin tüm dünya üzerine yayılarak insanların huzur ve refahının temin edildiğini düşünmekteydi. Her yıl düzenli olarak kutlanan Yeni Yıl Bayramı'nın taşımış olduğu dini önem Yeni Asur Dönemi ile etkisini kaybederek daha çok politik bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Devlet ideolojisinin ve kralların meşruiyetinin en önemli göstergesi haline gelen bu ritüel bir çeşit propaganda aracına dönüşmüştür (Gökçek, 2015: 249).

Yeni Asur Dönemi'nde kralların Babil kentine pek çok ziyaret düzenlemiş oldukları ve burada düzenlenen ritüellere katılmış oldukları kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardan yola çıkarak kralların söz konusu bu şenliklere katılım amaçları hakkında önemli bilgiler elde edebilmekteyiz. Örneğin II. Sargon'un yazdırtmış olduğu bir metinde bu hususta şu ifadeler yer verilmektedir:

"Tanrıların kralının şehri Babil'e sevinçle, kalbimin memnuniyeti ve ışık saçan bir yüzle girdim. Büyük kral Marduk'un ellerini kavradım ve Yeni Yıl Festivali (Bit Akitu) Evi'ne kutsal yolculuk yaptım. Tanrılar da "Bel'in ellerini tutmak için Babil'e geldi -Bit Akitu alayında ona liderlik etmek için" (Frankfort, 1978: 326).

Bu metinden hareketle dikkat edilmesi gereken en önemli husus II. Sargon'un Babil kentine geldikten sonra diğer tanrılarla eşit bir şekilde baştanrı Marduk'un elini tutmasıdır. Bu uygulamadan çıkarılabilecek en önemli yorumlardan birisi de II. Sargon'un kendini tanrılaştırmış olmasa bile kutsal bir statüye sahip olduğunu vurgulamak istemesidir. Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak tanrıyla direkt olarak irtibata geçebildiğini halkına göstermek isteyen kralın bir diğer amacı da tanrılar tarafından seçilmiş meşru bir kral olduğunu vurgulamak istemesidir. Bu ayrıcalıklı statüsünü her fırsatta göstermek isteyen kralların ritüellerin başlangıç işaretini vermiş olmaları da onların ayrıcalıklı statülerinden kaynaklanmaktaydı. Ritüellerin başlangıcında krallar tarafından okunan bir şiir kralların bu ayrıcalıklı statüsünü göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Söz konusu şiire bakacak olursak:

"Gel, dışarı çık, Lordum, kral seni bekliyor!
Gel dışarı çık Leydimiz, kral seni bekliyor!
Babil'in Lordu dışarı çık, onun önünde ülkeler diz çöker.
Sarpanitum dışarı çık güzel kokulu aromatik otlar yak.

Babil'li İştar'ın yanında çobanları flüt çalarken,
Tüm Babil sevinçle gider!" (Frankfort, 1978: 326).

Bu ritüelin baş karakterlerinden biri olup hayat ağacı ve bitkilerin tanrısı olan oban Kral Tammuz, Asur sanatında da kahraman bir kral olarak yer bulmuştur. Bu hususta Asur Kralı II. Asurbanipal döneminde yapılan kabartma resimler önemli bir yer tutmaktadır (Moortgat, 1969: 148). Eski Mezopotamya medeniyetlerinde dünyanın mevsimsel döngüsünün konu edildiği İnanna/İştar - Tammuz/Dumuzi mitosu Eski Mısır ve Yunan medeniyetlerinde de kendine yer bulmuştur. Ancak Eski Mısır ve Yunan medeniyetlerindeki tanrılar panteonunda bulunan tanrıların Mezopotamya'dakinden farklı adlarla anılmasından dolayı bu mitosa da farklı isimler verilmiştir. Eski Mısır medeniyetinde İsis ve Osiris mitosu olarak karşımıza çıkan bu anlatı, Eski Yunan medeniyetinde ise Demeter ve Persephone mitosu olarak yer bulmuştur (Hollar, 2012: 60).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Eski Mezopotamya'da Neolitik Dönem'e geçişle başlayan tarımsal hayatın bir getirisi olarak ortaya çıkan bir arada yaşama kültürü organize bir toplum hayatının oluşmasını sağlamıştır. Devlet yapısının bulunmadığı ve sınıfsallaşmış bir toplum yapısının hakim olduğu bu dönemde toplumun birleştirici unsuru olarak insanlığın doğasında bulunan dini inanışların ön plana çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Dini inanış sistemlerinin en üst pozisyonunda bulunan tanrıların ekseninde geliştirilen inanç sistemlerinin dünyevi yönetimi ilk dönemlerde tanrıların temsilcisi olduklarını iddia eden falcılar, kâhinler ve büyücülerin elindeydi. Köy yerleşmelerinin oluşturulması ile varlığı görülmeye başlayan tapınak yapıları daha da sistematikleşen din kökenli örgütlenmenin merkezini oluşturmuşlardır.

Mezopotamya tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlar arasında birleştirici bir unsur olan dini inanışlar, siyasal mekanizmanın henüz var olmadığı ilk köyler ve sonrasında oluşturulan ilk kentlerde toplumu kontrol altında tutmakta kullanılan en etkin araç olmuştur. Gelişen tarımsal hayatla birlikte ortaya çıkan artı ürünün muhafaza edilme gerekliliği doğmuştur. Bu gerekçeyle, en güvenilir yer olup tanrı evleri olarak algılanan tapınakların oluşturulmasının ardından bu sistemin işlerliğinin sağlanabilmesi amacıyla yönetici bir sınıfının varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkan ilk yönetici sınıf, ruhban sınıfı mensuplarıdır. Astronomi, geometri ve matematik gibi bilimlere etkin bir biçimde kullanabilen ruhban sınıfı mensuplarının bu bilim dalları aracılığıyla su taşkınları, mevsim değişimleri vb. doğa olaylarını önceden tahmin edebilmesi toplum üzerinde hayranlık yaratmıştır. Çünkü, toplumun geçim kaynağının neredeyse tamamının karşılandığı tarımsal faaliyetler ruhban sınıfı mensuplarının bu tahminleri çerçevesinde şekillendirilmekteydi. Ancak bu hayranlık, ruhban sınıfı mensuplarının ilmi açıdan ileri oluşundan değil, tanrılarla irtibat içerisinde olduklarına ve bu bilgileri tanrılardan aldıklarına inanılmasından kaynaklanmaktadır. Toplumun kendilerine hayranlık duymasını etkin bir menfaat sağlama aracı olarak gören ruhban sınıfı mensupları da tanrılarla insanlar arasında irtibatı sağlayan bir çeşit haberci olduklarını ileri sürerek güçlerine güç katmak istemişlerdir. Tapınaklarda oluşturulan özel bölümlere halkın girişi yasaklanmış ve bu bölümlere yalnızca ruhban sınıfı mensuplarının girerek tanrılarla görüşebileceği yönünde bir anlayış oluşturularak tapınaklar ve ruhban sınıfının halkın gözünde daha da gizemli bir hal alması sağlanmıştır. Eski Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar tanrılarla insanlar arasındaki irtibatı sağladıklarına inanılan ve toplumun en güvenilir kişileri olarak algılanan ruhban sınıfı mensupları tüm bu ayrıcalıklarla ellerinde tuttukları ilahi ve dünyevi güç sayesinde her geçen gün toplumu daha da sömürür hale gelmişlerdir.

Mezopotamya coğrafyasında sayıları artan kent yerleşimleri ekonomik hayatın merkezi olma özelliği taşımaktaydılar. Şüphesizdir ki, bu hususta dikkatle incelenmesi gereken en önemli kentlerden birisi insanlık tarihinin bilinen ilk kenti olan Uruk'tur. Çünkü söz konusu kent kendinden sonra Mezopotamya coğrafyasında kurulmuş olan kentlerin rol modeli olma özelliğine sahiptir. Ayrıca Anadolu'nun güneydoğusunda araştırmalar yapan günümüz bilim insanları bölgedeki yerleşimlerde dahi Uruk etkisinin görülmekte olduğunu ileri sürmektedirler. Buradan hareketle, Uruk kentinin teşkilatlı yapısının ve rol model olma özelliğinin yalnızca Mezopotamya ile sınırlı kalmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Ekonomik anlamda dönemin cazibe merkezi olan Uruk, insanlık tarihinin bilinen ilk teşkilatlı tapınak kompleksinin de oluşturulmuş olduğu kenttir. Kent ekonomisinin tapınak merkezli olarak şekillendirildiği bu dönemde, kentin

yönetiminin yanı sıra tanrılardan aldıklarını ileri sürdükleri güçle tapınakların kontrolünü de ellerinde tutan ruhban sınıfı mensuplarının gün geçtikçe ekonomik açıdan daha da güçlendiklerini ve kent hayatının her alanına hükmettiklerini görmekteyiz. Kanaatimizce bu durumun en önemli gerekçesi; siyasal yapının henüz var olmadığı bu dönemde ruhban sınıfı mensuplarının Uruk kenti başta olmak üzere Mezopotamya'nın tüm kentlerinde toplumun kaderinin belirleyicisi olarak kabul edilen tanrılarla halk arasındaki irtibatı sağladıklarını ve yürütmüş oldukları her türlü faaliyeti tanrıların emirleri doğrultusunda yaptıklarını ileri sürmüş olmalarıdır.

Eskiçağ Mezopotamya'sındaki kentlerin her türlü işleyişini kontrol altında tutan tapınakların yanı sıra Mezopotamya'nın tüm kentleri üzerinde dini ve ekonomik anlamda güçlü bir hegemonya kuran en önemli tapınak Nippur kentinde bulunan ve Mezopotamya tanrılar panteonunun baştanrısı Enlil'in ikâmet ettiği inanan Ekur tapınağıdır. Nippur kenti haricindeki Mezopotamya kentleri ve bu kentlerin tapınakları kontrollerinde tuttukları bölgenin ekonomik potansiyeli çerçevesinde güçlenirken, sahip olduğu dini bir merkez olma ayrıcalığıyla Mezopotamya'nın tümünde saygı duyulan Nippur kenti ve bünyesinde barındırdığı Ekur tapınağı hem kendi potansiyeli hem de Mezopotamya'nın tüm kentlerinden gelen bağış ve kurbanlarla ekonomik ve dini açılardan bölgenin ön plana çıkan kenti olmuştur. Nippur kentinin sahip olduğu bu dini ve ekonomik gücün yanı sıra Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden Babil Kralı Samsuiluna'nın Nippur kentini ele geçirerek söz konusu kentin ve kent tanrısı Enlil'in bu ayrıcalıklı statüsünü Babil kenti ve kent tanrısı Marduk'a geçirmesine kadar bölgenin siyasal hayatında da oldukça önemli bir merkez olduğunu görmekteyiz. Söz konusu zaman aralığında varlığını gördüğümüz tüm kent devletleri veya bölgesel devletlerin tahtına çıkan her kralın Nippur kentindeki Ekur tapınağına giderek orada bulunan ruhban sınıfı mensuplarının elinden taç giymeleri ve böylelikle tanrıların onayıyla iktidara geldiklerini vurgulayarak meşruiyetlerini sağlama yoluna gitmeleri bu durumun en önemli göstergesidir. Kanaatimizce Mezopotamya tarihinin büyük bir bölümünde ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Nippur kenti, Musevilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi tek tanrılı dinlerin oluşması ile ortaya çıkacak olan kutsal kentlerin de ilham kaynağını oluşturmaktadır.

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde zenginleşen kentler zamanla dini ve siyasi hayatın da merkezi olma özelliğine sahip olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, her kent ekonomik açıdan daha da güçlenmeyi bir var oluş gayesi olarak belirlemiştir. Şehirlerin ekonomik gücünün sahip olunan sulanabilir tarım alanlarının genişliği ile ölçüldüğü bu dönemlerde kentler arasında bu arazilerin elde edilmesi amacıyla askeri mücadeleler yaşanmaya başlanmış ve göçebe toplulukların ihtiyaç duydukları gıda maddelerini edinebilmek amacıyla kentlere yağma faaliyetlerinde bulunmuş oldukları görülmektedir. Bu gerekçelerle kentler için ortaya çıkan güvenlik ihtiyacı kentlerin yönetimini ellerinde tutan ruhban sınıfı mensuplarının geçici suretle oluşturdukları ordularla karşılanmaya çalışılmıştır. İlk dönemlerde ruhban sınıfı mensuplarının geçici olarak güçlerini paylaştıkları karizmatik askeri liderlerin kentlerin yönetimindeki etkinliği zamanla artan savaşlardan dolayı devamlı hale gelmeye başlamış, bu durum da ruhban sınıfı mensubu yöneticilerin yanında alternatif bir güç olarak asker kökenli yöneticilerin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Gün geçtikçe daha da güçlenen askeri liderler ile ruhban sınıfı mensupları arasında güç mücadelesi görülmeye başlanmış ve bu mücadeleden galip çıkan askeri liderler kentlerin yönetimini ele geçirerek oluşturmuş oldukları yönetici sınıfı açısından laikleşmeye başlamışlardır. Ancak söz konusu askeri yöneticiler çıkarları gereği yönetim biçimlerinde önceki dönemlerden beri süregelen teokratik anlayışı da muhafaza etmişlerdir. Bu durumun en

önemli gerekçesi ise değişen yönetici sınıfa rağmen toplum üzerinde en güçlü etkiye sahip olan unsurların hala dini inanışlar ve ruhban sınıfı mensupları olmasıdır. Bundan dolayıdır ki, asker kökenli olarak ortaya çıkan krallar tapınak yapılarının yanında ihtişamlı saraylar inşa ettirmeleri ve yönetimin her kademesini idareleri altında toplamalarına rağmen zorunlu olarak dini unsurları iktidarlarının meşrulaştırma aracı olarak görmüşlerdir. Bu durum da, yönetim gücünü krallara kaptıran ruhban sınıfı mensuplarının bir çeşit siyasal onay makamı olarak varlıklarını sürdürmelerine olanak sağlamıştır. Kanaatimizce, daha önce ruhban sınıfı mensupları tarafından yürütülen, halkın her açıdan sömürülmesine dayalı yönetim sistemi, bu gelişmeler sonucunda hem ruhban sınıfı hem de kralların etkin olarak rol aldığı daha ağır bir sömürü anlayışına dönüşmüştür. Tüm bu gelişmelerin sonucunda; insanlık tarihinin var oluşundan beri bireylerin iç dünyalarında ortaya çıkararak adeta bir zorunlulukmuş gibi algıladıkları doğüstü bir varlığa inanma gereksinimi, dünyevi açıdan somutlaşarak ilk olarak tapınak merkezli bir yapının, sonrasında da saray eksenli siyasal bir yapının kontrolünde şekillenmiştir.

Eski Mezopotamya'da saray eksenli siyasal yapının oluşturulmasında da tıpkı kentlerin kuruluşunda olduğu gibi dini içerikli efsanevi anlatıların temel alındığı görülmektedir. Tanrısal buyrukla kurulduğu iddia edilen kentlerin yine tanrıların emirleri doğrultusunda yönetildiğine inanılmaktaydı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere ruhban sınıfı mensupları ile askeri sınıf mensupları arasında siyasal otoriteyi ele geçirmek amaçlı bir güç mücadelesi yaşanmış ve bu mücadelenin kazananı askeri sınıf mensupları olmuştur. Ancak bu durum incelenirken kent yönetiminde tam anlamıyla lâikleşmeye gidildiği gibi bir yanılgıya düşülmemelidir. Çünkü ülkenin gerçek sahibi ve gerçek kralı halâ kent tanrıları olmakla beraber, kralların ülkeyi tanrılar adına yöneten tanrı vekilleri olduklarına inanılmaktaydı. Bundan dolayı din ve siyaset kavramlarının iç içeliğinin sürmüş olduğu bu dönemde kralları tanımlamak için kullanmış olan unvanlar dahil her tür siyasal betimlemenin ilâhi bir üslupla oluşturulmuş olduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce bu mücadeleler neticesinde kentlerin yönetimi yalnızca dünyevi açıdan el değiştirmiştir. Çünkü kentlerin iç ve dış politikaları, tapınak inşaları, sulama kanallarının oluşturulması, tarımsal faaliyetlerden alınan ürünün arttırılmasına yönelik çalışmalar ve savaşlar gibi ülke yönetimini ilgilendiren her hususun tanrısal emirler ve istekler doğrultusunda yürütülmesi geleneğinde herhangi bir değişim olmamıştır. Buradan hareketle varılabilecek en temel yargı ise, ruhban sınıfı mensupları ve krallar arasında vuku bulan güç mücadelesinin ekonomik sebeplere dayanmakta olduğudur. Kent yönetimini elinde tutan sınıfın her geçen gün ekonomik açıdan daha da güçlenerek refah içerisinde yaşaması ekonomik gücü elde tutmak amaçlı yürütülen bu mücadelenin temel dinamiğini oluşturmaktadır. Bu durumun en ileri boyuta ulaşması ise, Lagaş Kralı Urukagina'nın yürütmüş olduğu reform hareketleri ile ruhban sınıfı mensuplarının ülkedeki ekonomik ve siyasal etkinliğini sonlandırmak istemesidir. Bu amaç doğrultusunda, ruhban sınıfı mensuplarının ellerinde tuttukları tarımsal alanların önemli bir kısmının kralın kontrolüne geçmesi ve Urukagina'nın bu durumu ruhban sınıfının kontrolündeki malların gerçek sahipleri olan tanrılara geri verildiği şeklinde açıklaması, krallar ile tanrılar arasında herhangi bir aracı olmadan direkt bir irtibatın var olduğunu vurgulamak istemesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Ruhban sınıfı mensuplarının ülke yönetimindeki etkinliğinin zayıflatılması amacıyla yürütülen tüm bu faaliyetlerin yanı sıra Urukagina'nın ruhban sınıfı mensuplarının kullandığı dini içerikli bir unvan olan "patesi" unvanına karşılık olarak kral anlamına gelen "lugal" unvanını kullanması Eskiçağ Mezopotamya'sında görülen ilk lâikleşme hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde her kentte yaşayan halkın panteondaki bir tanrıyı yücelterek geliştirdiği inanç sistemi çerçevesinde gündelik hayatlarını dizayn ettiklerini görmekteyiz. Birbirinden bağımsız bir yapıya sahip olan söz konusu kentlerin yönetim biçimlerine baktığımızda da yine tanrılar tarafından belirlenen kurallar ve emirler çerçevesinde bir yönetim anlayışının benimsendiği görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, iç dünyasında kendi tanrısını yaratan bir toplumun yaratmış olduğu tanrıyı her şeyin üstünde bir pozisyona yerleştirmiş olmasıdır. Kentlerin gerçek sahibinin tanrılar olduğu, kralların ise tanrılarının bir çeşit vekili oldukları anlayışından hareketle kendilerini tam bir teslimiyetle tanrılarının (dolaylı olarak kralların) hizmetine sunan kent halkının bu davranışı tanrılarının toplum üzerinde ne denli büyük bir güce sahip olduklarının açık bir göstergesidir. Kentler arasında çıkan anlaşmazlıklarda da tanrının mülkü olarak kabul ettikleri kenti korumayı veya tanrılarının mülküne mülk katmak amacıyla tanrının vekili pozisyonundaki krala kitlesel bir destek sağlamayı kendilerine mecburi bir görev olarak görmelerinin yegâne sebebi de tanrılarının toplum üzerindeki eşsiz gücünden kaynaklanmaktadır. Yürütülen askeri mücadeleler neticesinde yapılan anlaşmanın galip kentin tanrısının huzurunda yapılması ve mağlup olan kralların tanrı huzurunda yeminler etmesi de olası bir anlaşmayı bozma durumunda tanrıya hakaret olarak deklâre edilecek bu hareket karşısında kralların halkın tam desteğini elde etmek istemeleridir.

Sumerlilerin kültürel törenlerinde de din ve siyaset ilişkisinin hat safhada olduğu görülmektedir. Yürütülen bayram kutlamalarında kralların aktif olarak görev alması da bu durumun en açık göstergelerinden birisidir. Bayram kutlamalarına büyük önem veren kralların bu yöntemle uyruklarının inanç dünyasında tanrılara saygılı bir vekil olarak kabul görmeyi hedefledikleri görülmektedir. Aktif bir propaganda aracı olarak kullandıkları söz konusu bayramlarda kendi meşruiyetlerini sağlamayı hedefleyen kralların siyasi hırslarını gerçekleştirebilmek için dini unsurları ne denli etkin biçimde kullanmış olduklarını görmekteyiz. Bu bayramlardan en önemlisi olan Yeni Yıl Bayramı'nda söz konusu propaganda en ileri boyuta ulaşmaktaydı. Yeni yıl bayramı içerisindeki etkinliklerin en önemlisi olarak kabul edilen Kutsal Evlilik seremonisi hakkında bilgiler veren metinler bu hususta açıkça bilgiler vermektedir. Sumer mitolojisinde Çoban Tanrı Dumuzi ile Tanrıça İnanna arasında gerçekleştiğine inanılan söz konusu evliliğin kral ve bir rahibe ya da kraliçe arasında vuku bularak somutlaştırılması kralın kendisine eşsiz bir kutsaliyet kazandırması için kullanabileceği en etkili fırsatlardan birisidir. Söz konusu evliliğin ardından kralın kutsal eşi olarak kabul edilen kadının, kralı yüceltici cümlelerle halka seslenmesi tanrılarının kraldan hoşnut oldukları ve onu destekledikleri düşüncesinin halkın bilinçaltına yerleştirilmesi açısından önemli bir yere sahipti. Kutsal evlilik sonrasında kral tarafından baştanrı ve etrafındaki diğer tanrılara ait olduğu iddia edilen sofranın bir benzeri kurduklararak kentin ileri gelen kişilerinin bu sofranın etrafında toplanması kralın iktidarının meşruiyet ve kutsaliyetinin kanıtlanması açısından büyük bir önem arz etmekteydi. Tüm bu bayram ve ritüellerdeki faaliyetlerden yola çıkarak kralların kendi iktidarını pekiştirebilmek ve halkın zihninde kendileri adına oluşabilecek herhangi bir olumsuz duruma mahâl vermemek adına her türlü dini unsuru aktif olarak kullanmış oldukları sonucuna varmamız mümkündür.

Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden sonra Sami kökenli Akadlılar'ın hakimiyetiyle, başında Akad kralının bulunduğu merkezi bir otorite bölgenin parçalanmış siyasal yapısının yerini almıştır. Mezopotamya coğrafyasının tamamında hakimiyet gösteren Akadlılar dönemi ile daha geniş bir coğrafyayı elde tutmak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Kiş Kralı Ur-Zababa'nın sarayında

büyüdüktan sonra tahtı gasp etmek yolu ile ele geçiren ve Akad'ın ilk kralı olan Sargon'un meşruiyetinin uyrukları tarafından kabullenilmesi için kendisini tanrılar tarafından henüz anne karnında iken kutsanan bir tanrı vekili olarak tanımladığı görülmektedir. Bu durumdan yola çıkarak Sumer Kent Devletleri Dönemin'den itibaren tahta çıkan her kralın tanrısal bir onayla tahta çıkmış olduğu geleneğinin Samiler'e de sirayet etmiş olduğu sonucuna varabilmekteyiz. Kanaatimizce Sargon'un bu iddiasının en önemli gerekçesi, yönetimi altında tuttuğu topraklarda kendine karşı çıkabilecek herhangi bir isyanı dini kudretle bertaraf etmek istemesidir. Çünkü Akad Kralı Sargon ile yönetici sınıfta her ne kadar Samileşme görülse de toplum yapısı ve kültürel birikimde Sumer etkisi halen devam etmektedir. Din kavramının siyasal hayata büyük ölçüde yön verdiği Eskiçağ Mezopotamya'sında varlığı görülen her kralda olduğu gibi Sami kökenli krallar da bu yöntemle dinin toplum üzerindeki eşsiz gücünü siyasal bir malzeme olarak kullanmak istemişlerdir. Mezopotamya'da siyasal bütünlüğü oluşturan Sargon'un ve torunu Naram-Sin'in (iktidarının ilerleyen yıllarında kendisini tanrılaştıracağı) uzak bölgelere düzenlemiş olduğu seferlerde de dinin siyasal hayat üzerindeki etkinliği son derece kuvvetlidir. Öyle ki, yürüttükleri askeri faaliyetleri tanrılardan almış oldukları emir ve desteklerle gerçekleştirdiklerini ileri süren Akad Kralı Sargon ve torunu Naram-Sin'in Anadolu'ya yapmış oldukları seferlere dair bilgiler veren metinlerde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Kanaatimizce Akad Kralı Sargon ve torunu Naram-Sin'in başkent Agade'den oldukça uzak bir coğrafya olan Anadolu'ya yaptıkları seferlere böyle bir ilâhi mahiyet kazandırmalarının yegâne sebebi, uzun süren sefer boyunca orduda görülebilecek herhangi bir bozulmaya engel olarak ordularının her ferdinin tanrılar adına savaşan kutsal birer savaşçı edasıyla sorgusuzca bu seferlere iştirak etmesini sağlamaktır. Gerek Sargon'un gerek de torunu Naram-Sin'in Anadolu'ya düzenlemiş oldukları seferlerin ardından tanrılara ganimetler ve kurbanlar sunmaları ise, yapılmış olan seferin tanrıların kontrolünde gerçekleştirilmiş olduğunun gerek topluma gerek de ordu mensuplarına gösterilmesi açısından oldukça önemli bir propaganda aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sargon'un torunu Naram-Sin'in iktidar dönemi ile birlikte dinin siyasal bir malzeme olarak kullanılış yönteminde büyük bir değişiklik olmuş ve tarihte ilk defa Naram-Sin tarafından "*tanrı krallık*" iddiası ileri sürülmüştür. Kendisini tanrı kral olarak tanımlayan Naram-Sin, yaptırmış olduğu kabartma resimleri ve stellerinde kendisini tanrısal alametler olarak kabul edilen objeleri kullanır biçimde tasvir ettirmiştir. Ancak Naram-Sin'in tanrılık iddiası diğer tanrılar yok sayar bir mahiyette değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Naram-Sin kendisini tanrılar panteonunun başında bulunan baştanrının yanında yer alan diğer tanrılardan birisi olarak nitelemektedir. Çünkü Naram-Sin'in yaptırdığı meşhur zafer stelindeki tasvirinde bir tanrılık alâmeti olan boynuzlu başlık giymesine rağmen bu başlık panteonun büyük tanrılarının başlıkları gibi çok boynuzlu olmayıp tek boynuzludur. Kanaatimizce Naram-Sin'in o güne kadar Eskiçağ Mezopotamya tarihinde benzeri görülmeyen tanrı krallık iddiasında bulunmasının nedeni, yürütmüş olduğu emperyalist politikayı dini bir kudretle desteklemek ve yayılmacı bir anlayışla elde etmiş olduğu geniş toprakları dinin toplum üzerindeki gücü sayesinde elde tutmak istemesidir. Çünkü Naram-Sin dönemine kadar yürütülen her askeri faaliyet tanrıların isteği doğrultusunda yapılmakta ve krallar kendi siyasal hırslarını yerine getirebilmek için tanrısal bir onaya ihtiyaç duymaktaydılar. Bu durum da, kralın ve ülkenin geleceği açısından alınacak kararlarda daha yavaş hareket edilmesine neden olmaktadır. Kendisini tanrılaştırarak bu durumun önüne geçmek isteyen Naram-Sin, bu yöntemle devlet meselelerinin daha hızlı ve tek bir merkezden yönetilmesini sağlarken kralın toplum üzerindeki gücünün daha da artmasını

sağlamıştır. Naram-Sin'in tanrı krallık iddiası Mezopotamya'da dinin siyasi hayati tamamen tahakküm altına almış olduğunu ve devletin izlemiş olduğu emperyalist polikanın tanrısallık gücü ile meşru bir zemine oturtulduğunu kanıtlar niteliktedir. Hiç şüphesizdir ki, Naram-Sin'in tanrı krallık iddiası ile ortaya çıkmasının yegâne dayanak noktası güçlü bir askeri yapıya sahip olması ve bu sayede zaferden zafere koşmasıdır. Çünkü askeri açıdan güçlü olmayan bir kralın o güne kadar örneği görülmemiş tanrı krallık iddiasıyla ortaya çıkması ve bunu uyruklarına kabul ettirebilmesi neredeyse imkânsızdır.

Akadlıların Guti istilası ile yıkılmasından sonra bozulan siyasi birlikteliği yeniden tesis etmeyi başaran III. Ur Hanedanlığı'nın önemli krallarından olan Gudea'nın, iktidarının ilk dönemlerinde dindar bir kişilik olarak ortaya çıktığını, ancak iktidarının sonraki dönemlerinde kendisini tanrısal bir karakter olarak niteleme çabası içine girmiş olduğunu görmekteyiz. Gudea'nın bu çabası hakkında bilgiler veren gerek dua metinleri gerek de yaptırmış olduğu çok sayıda heykelinin Akad etkisinde olduğu aşikârdır. Bir heykelinde kendisini yalnızca tanrıların tasvir edilmiş yöntemi olan elinde tuttuğu bir vazodan çamurlu sular fışkırır şekilde tasvir ettirmesinin gerekçesi de yine Akad etkisi ile tanrısallık iddiasında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Dua metinlerinde ise kendisini ilahi bir kökene dayandırabilmek gayesi açıkça görülmektedir. Söz konusu metinlerde efsanevi Sumer Kralı Gılgamış'tan esinlenerek kendisini Tanrıça Gatumdug'un oğlu olarak nitelediği görülmektedir. III. Ur Hanedanlığı'nın en önemli kralı olan Şulgi ile söz konusu tanrı krallık anlayışının daha güçlü bir şekilde yeniden gün yüzüne çıkarıldığını görmekteyiz. Kanaatimizce Naram-Sin'den yaklaşık iki yüz yıl sonra yeniden bu iddiada bulunan Şulgi'nin amacı da, tıpkı Naram-Sin gibi ülke topraklarını tek elden yöneterek halkın merkezi otoriteye olan bağlılığını sağlamaktır. Ancak Akad Kralı Naram-Sin'in aksine III. Ur kralları Gudea ve Şulgi'nin geniş topraklara sahip olmamalarına rağmen tanrı krallık iddiasında buldukları görülmektedir. Bizce bu durumun en önemli gerekçesi Gudea ve Şulgi'nin yönetimini ellerinde tuttukları III. Ur Hanedanlığı'nı Akad Devleti'nin sahip olduğu güce ve sınırlara ulaştırmak istemeleridir. Kanaatimizce, tanrı krallık iddiasında bulunan Gudea ve Şulgi bu yöntemle toplum üzerinde tam bir tahakküm kurmayı hedeflemişler ve emperyal hedeflerini gerçekleştirerek Akad İmparatorluğu gibi ihtişamlı bir devlete sahip olmayı amaçlamışlardır.

III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasının ardından Eski Mezopotamya'da bozulan siyasi birlik ortamında bölgenin hakimi olmak gayesiyle ön plana çıkan İsin ve Larsa kentleri döneminde de önceki dönemlerde olduğu gibi din ve siyaset kavramlarının iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Ekonomik açıdan daha da güçlü hale gelebilmek gayesi ile bu iki kent arasında yaklaşık iki yüz yıl boyunca cereyan eden savaşlara dini bir misyon yüklenmesinin temel gayesi dinin toplumu ve orduyu motive edici gücünden faydalanmak istenilmesidir. Önceki dönemlerde olduğu gibi İsin ve Larsa Krallıkları Dönemi'nde de tahta çıkan her kralın Nippur kentine giderek orada taç giymesi ve böylelikle de meşruiyetini sağlaması gerekmektedir. Görünüşte Nippur kentine hakim olmak gayesi ile iki kent arasında yürütülen bu mücadelenin asıl gerekçesi, ticaret yollarına hakim bir konumda bulunan Nippur kentinin ele geçirilmesi ile Basra Körfezi aracılığıyla yürütülen tüm ticari ağın hakimi olabilmek ve böylelikle ekonomik anlamda bölgenin en etkin gücü haline gelebilmektir. Görünen odur ki, İsin ve Larsa kentlerinin yönetimini ellerinde tutan krallar, önceki hanedanlıklar döneminde hüküm sürmüş krallar gibi dinin toplum üzerindeki etkisini kullanarak meşruiyetlerini sağlamalarının yanı sıra, esas olarak dini inançlar sayesinde ekonomik olarak daha da güçlü hale gelmeyi amaçlamaktadırlar.

Mezopotamya tarihinde İsin ve Larsa Krallıkları Dönemi adı verilen zaman dilimindeki siyasal parçalanmışlık ortamı bölgede görülen Babilliler dönemi ile yerini merkezi bir otorite tarafından yönetilen siyasal birliktelik ortamına bırakmıştır. Akadlılar ve III. Ur Hanedanlığı krallarının aksine bu dönemle birlikte tanrı krallık anlayışından büyük oranda uzaklaşıldığı ve kralların kutsal bir statüye oturtularak tanrı vekili olarak kabul edildiklerini görmekteyiz. Kanaatimizce bu durumun gerekçesi, tanrıların her açıdan desteklediği ve tanrısal unvanları benliğinde toplayan bir kral olduklarını vurgulayarak, tanrı krallık iddiasında bulunmaya gereksinim duymamalarıdır. Sumerliler döneminden itibaren geçen yaklaşık bin yıllık zamana rağmen Babilliler döneminde de tapınağın sahip olduğu ekonomik ve dini gücün halen kralların izlemiş olduğu siyaset üzerindeki en etkin unsur olduğu gerçeği değişmemiştir. İnanişâ göre tanrıların yeryüzündeki vekili konumunda olan krallar ülkeyi tanrılar adına yöneten birer kutsal şahsiyetti. Babilliler tarihinin en büyük kralı olan Hammurabi dönemine baktığımızda söz konusu kralın da tapınak inşa faaliyetlerine fazlasıyla önem verdiğini ve kendisine bir çeşit kutsaliyet kazandırarak tanrının vekili olduğu iddiasında bulunduğunu görmekteyiz. Babilliler dönemi ile birlikte, Sumer Kent Devletleri Dönemi'nden itibaren süregelen Yeni Yıl kutlamaları ve bu kutlamaların en önemli ritüeli olan Kutsal Evlilik seremonisine çok daha büyük bir önemle sahip çıktığını görmekteyiz. Kanaatimizce Babil krallarının bu faaliyet ve ritüellere büyük bir önem vermesinin nedeni halkın arasına karışarak iktidarları için rahatlıkla propaganda yapma fırsatı bulmaları ve kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırarak halkın tam desteğini elde etme imkânı bulmalarıdır. Tanrı Marduk'un Babil Devleti'nin güçlenmesi ile paralel olarak Mezopotamya tanrılar panteonundaki tüm tanrıları geri planda bırakmasıyla Mezopotamya'da tek tanrıçılığa doğru bir gidişin başlamış olduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, Tanrı Marduk'un tüm Babil ülkesindeki gücü sayesinde Mezopotamya devlet sisteminde bir çeşit milletleşmeye gidilmiş olduğudur. Tanrı Marduk ile başlayan bu tek tanrıçılığa gidiş ve milletleşme hareketi bölgede görülecek olan Asur Devleti hakimiyetiyle ön plana çıkacak olan Tanrı Aşşur ile birlikte daha ileri bir boyuta ulaşacak ve emperyal bir hal alacaktır.

Mezopotamya'nın Sami devletlerinden olan Asur Devleti'nin güçlenmesi ile farklı bir boyut kazanan din-siyaset ilişkisi, tanrılar panteonunda Tanrı Marduk'u geri planda bırakan Tanrı Aşşur etrafında şekillendirilen bir yapıya dönüşecektir. Geniş toprakları elinde tutan Asur krallarının ülke içerisinde kendilerine karşı yürütülen her nevi başkaldırı hareketinin Tanrı Aşşur'a karşı yapılan bir saygısızlık olduğu anlayışını uyuklarının zihnine yerleştirmeleri ile bir çeşit sorgulanmazlık kazanmayı hedeflediklerini görmekteyiz. Ülkenin asıl sahibi olarak Tanrı Aşşur'un kabul edildiği, kralların ise tanrının mülkünün koruyucusu olarak algılandığı bu anlayış sayesinde toplumun her daim siyasal otoritenin destekçisi olması amaçlanmıştır. Ancak daha önemlisi, Asur krallarının ele geçirmek istedikleri her bölgedeki halkı ve yönetici kişileri Tanrı Aşşur'a isyan ve saygısızlık içerisinde göstermeye çalışmalarıdır. Kanaatimizce bu durumun en önemli gerekçesi, kralların siyasal emellerini gerçekleştirmek için dini unsurları politik bir malzeme olarak kullanmak istemeleridir. Asur Devleti krallarının kendilerini meşrulaştırma yöntemlerine baktığımızda da din ve siyaset kavramlarının yakın ilişki içerisinde bulunduğu aşikârdır. Asur krallarının Mezopotamya tarihinin ilk dönemlerinden beri süre gelen dini ritüellere büyük önem vermesi, tanrıların huzurunda taç giymesi ve tanrılara yeminler ederek tahta çıkması bu ilişkinin açık bir göstergesidir.

"Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil)" adlı bu tezimizde varmış olduğumuz tüm sonuçlardan yola çıkarak; Eskiçağ Mezopotamya'sında hayatın her alanında etkili olan dinin, devlet yönetimi üzerinde de etkisinin bulunmasının kaçınılmaz olduğu yorumunu yapabilmekteyiz. Gerek ruhban sınıfı mensuplarının gerek siyasal kişilerin dinî her unsuru kendilerine siyasi, ekonomik, ruhani vb. açılardan menfaat sağlama aracı olarak gördükleri ve bu doğrultuda toplumları her açıdan sömürü altında tutmuş oldukları kanaatine varmaktayız.

KAYNAKLAR

- ABUSCH, T., 1986. "Ishtar Proposal and Gilgamesh's Refusal: An Interpretation of "The Gilgamesh Epic", Tablet 6, Lines 1-79", *History of Religions*, Vol.: 26, No.: 2, ss. 143-187.
- AFANASIEVA, V. K., 1991. "Sumerian Culture", *Early Antiquity*, Vol. Ed.: I. M. Diakonoff, The University of Chicago Press, Chicago and London, ss. 124-136.
- AKKUŞ MUTLU, S., 2014. "Eski Mezopotamya'da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9, Gümüşhane, ss.278-293.
- ALTUNCU, A., 2014a. "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi İlahiyat Sayısı*, C.: 4, S.: 7, Kilis, ss. 118 - 142.
- ALTUNCU, A., 2014b. "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, C.: 1, S.: 1, Kilis, ss. 141-165.
- ARNOLD, B. T., 2004. *Who Were The Babylonians?*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 148s.
- BAIKIE, J., 1916. *Ancient Assyria*, A. & C. Black LTD., London, 92s.
- BAUER, S. W., 2015. *Dünya Tarihi*, Cilt:1, Çev.: Mihriban Doğan, Say Yayınları, İstanbul, 287s.
- BEAULIEU, P. A., 2007. "Mesopotamia", *Ancient Religions*, Ed. Sarah Iles Johnston, The Belknap Press of Harvard University Press. Massachusetts, ss. 165-172.
- BİLGİÇ, E., 1982. "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri", *AÜDTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara, ss. 75-121.
- BLACK, J., GEORGE, A., POSTGATE, N. (Ed.), 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*, WS Druckerei Werner Schaubruch GmbH Press, Wiesbaden, 450s.
- BLACK, J. - GREEN, A., 2004. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, The British Museum Press, 190s.
- BLACK, J., CUNNINGHAM, G., ROBSON, E., ZÓLYOMI, G. (Ed.), 2004. *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, New York, 372s.
- BORDREUIL, P. - BRIQUEL-CHATONNET, F. - MICHEL, C., 2015. *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakınoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Çev. Levent Başaran, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 534s.
- BOTTÉRO, J., 2001a. *Religion in Ancient Mesopotamia*, The University on Chicago Press, Chicago, 246s.
- BOTTÉRO, J., 2001b. *Everyday Life in Ancient Mesopotamia*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 276s.
- BOTTÉRO, J., 2005. *Eski Yakınoğu-Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çev.: Adnan Kâhiloğulları - Ğınar Güzelyürek - Lale Arslan Özcan, Dost Yayınları, Ankara, 293s.
- BOTTÉRO, J., 2012. *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev.: Mehmet Emin Özcan - Ayten Er, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 340s.
- BRISCH, N., 2006. "The Priestess and the King: The Divine Kingship of Şū-Sîn of Ur", *Journal of the American Oriental Society*, 126.2., ss. 161-176.
- BRISCH, N., 2013a. "History And Chronology", *The Sumerian World*, Ed.: H. Crawford, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York, ss. 111-127.

- BRISCH, N., 2013b. "Of Gods and King: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia", *Religion Compass*, 7/2, ss. 37-46.
- CHILDE, V. G., 2009. *Tarihte Neler Oldu?*, Çev.: Alâeddin Şenel - Mete Tunçay, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 298s.
- COHEN, M. E., 1993. *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, CDL Press, Maryland, 504s.
- COOPER, J. S., 1983. *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict (Sources from the Ancient Near East)*, Vol.: 2, Fascicle: 1, Undena Publications, Malibu, 61s.
- COOPER, J. S., 2012. "Divine Kingship in Mesopotamia", Ed. Nicole Brisch, *Religion and Power - Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Oriental Institute Seminars, No: 4, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago, ss.261-265.
- CRAWFORD, H., 2015. *Sümer ve Sümerler*, Çev: Nihal Uzan, Arkadaş Yayınları, Ankara, 253s.
- ÇİĞ, M. İ., 2012. *Sumerli Ludingirra: Geçmişe Dönük Bilimkurgu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 152s.
- ÇİĞ, M. İ., 2014. *Uygarlığın Kökeni Sümerler -1, Tarihteki İlk Edebi Eserlerden Seçmeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 292s.
- ÇIVGIN, İ., 2015. *Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3700 - 3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme, Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.: 24 S.: 1, Ocak 2015, ss. 75-124, Ankara.
- DELAPORTE, L., 1996. *Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization*, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York, 371s.
- DEMİRCİ, K., 2013. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 107s.
- DEMİRCİOĞLU, H., 1993. *Roma Tarihi*, C.: 1, TTK Yayınları, Ankara, 427s.
- DIAKONOFF, I. M., 1991a. "The City-States of Sumer", *Early Antiquity*, Vol. Ed.: I. M. Diakonoff, The University of Chicago Press, Chicago and London, ss. 67-83.
- DIAKONOFF, I. M., 1991b. "Early Despotism in Mesopotamia", *Early Antiquity*, Vol. Ed.: I. M. Diakonoff, The University of Chicago Press, Chicago and London, ss. 84-97.
- DIAKOV, V. - KOVALEV, S., 2014. *İlkçağ Tarihi*, Cilt 1, Çev.: Özdemir İnce, Yordam Kitap Yayınları, Ankara, 415s.
- DRIVER, G. R. - MILES, J. C., 1968. *The Babylonian Laws*, Vol.: 2, Clarendon Press, Oxford, 426s.
- EDZARD, D. O., 1997. *Gudea and His Dynasty*, RIMA, Vol.: 3/1, Toronto University Press, Toronto, 233s.
- ELIADE, M., 2003. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C.1, Çev: Ali Berktaş, İstanbul, 462s.
- FISH, T., 1939. "War and Religion in Ancient Mesopotamia", *Bulletin of the John Rylands (BJRL)*, Vol. 23, Issue: 2, ss. 387-402.
- FLEMING, D. E., 2000. *Time at Emar*, Eisenbrauns Press, Winona Lake, 352s.
- FLÜCKIGER-HAWKER, E., 1999. *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 423s.
- FOSTER, B. R., 2016. *Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge Taylor & Francis Group Press, London and New York, 437s.

- FRANKFORT, H., LLOYD, S., JACOBSEN, T. (Ed.), 1940. The Gimilsin Temple and The Palace of The Rulers at Tell Asmar, The University of Chicago Press, Chicago, 271s.
- FRANKFORT, H., 1978. Kingship and the Gods, The University of Chicago Press, Chicago, 444s.
- FRIEDEL, E., 2006. Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi, Çev.: Ersel Kayaoğlu, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 429s.
- GASTER, T. H., 2000. Thespis - Eski Yakındoğu'da Ritiyel, Mit ve Drama, Çev.: Mehmet H. Doğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 655s.
- GATES, C., 2003. Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome, Routledge Taylor & Francis Group Press, London, 464s.
- GEORGE, A., 2000. The Epic of Gilgamesh, Penguin Books, London, 228s.
- GEORGE, A. R., 2003. Babylonian Gilgamesh Epic, Vol.: 1, Oxford University Press, New York, 741s.
- GERTOUX, G., 2015. Noah and the Deluge: Chronological, Historical and Archaeological Evidence, Lulu Press, Viyana, 194s.
- GOFF, B. L., 1969. Symbols of Prehistoric Mesopotamia, Yale University Press, New Haven, 276s.
- GÖKÇEK, L. G., 2015. Asurlular, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 336s.
- GÖKÇEK, L. G. - İNCE, G., 2016. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C.: XII, S.: 1-2, ss. 43 - 56, Elazığ.
- GRAYSON, A. K., 2002. The Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC) (RIM, Assyrian Periods Vol.: 1), University of Toronto Press, Toronto/Kanada, 355s.
- GÜNBATTI, C., 2012. Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 206s.
- HALLO, W. W., 1972. "The House of Ur-Meme", Journal of Near Eastern Studies, Vol.: 31, No.: 2, ss. 87 - 95, Chicago.
- HALLO, W. W., 1991. "The Death of Kings: Traditional Historiography in Contextual Perspective", Scripta Hierosolymitana, Vol.: XXXIII, ss. 148 - 165, Jerusalem.
- HALLO, W. W., 2010. The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres, Brill Press, Leiden, 766s.
- HAMBLIN, W. J., 2006. Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC, Routledge Taylor & Francis Group Press, Oxford, 517s.
- HARMAN, C., 2015. Halkların Dünya Tarihi, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 639s.
- HARPER, R. F., 1904. The Code of Hammurabi King of Babylon About 2250 B.C., The University of Chicago Press, London, 192s.
- HASSELBACH, R., 2005. Sargonic Akkadian: A Historical and Comperative Study of the Syllabic Texts, Harrassowitz Verlag Press, Wiesbaden, 292s.
- HEIDEL, A., 1963. The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels, The University of Chicago Press, Chicago, 269s.
- HILPRECHT, H. V., 1893. "Old Babylonian Inscriptions: Chiefly From Nippur, Part: 1", The Babylonian Expedition of The University of Pennsylvania Series A: Cuneiform Texts, Vol.: 1 Part: 1, Ed.: H. V. Hilprecht, Philadelphia, ss. 5-54.
- HITTI, P. K., 1959. Syria: A Short History, The Macmillan Company, New York, 271s.

- HOLLAR, S. (Ed.), 2012. Ancient Civilizations: Mesopotamia, Britannica Educational Publishing, New York, 88s.
- HOOKE, S. H., 1953. Babylonian and Assyrian Religion, William Brendon and Son, Ltd., London, 128s.
- HOUT, J. L., THALMANN, J. P., VALBELLE, D., 2000. Kentlerin Doğuğu, Çev.: Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 474s.
<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.2.4&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=c1824.A.14#c1824.A.14> (01.06.2016)
- İPLİKÇİOĞLU, B., 1990. Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 147s.
- İŞÇİ, M., 2016. Siyasi Düşünceler Tarihi, DER Yayınları, İstanbul, 440s.
- JACOBSEN, T., 1943. "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia", Journal of Near Eastern Studies, Vol.: 2, No.: 3, ss. 159-172.
- JACOBSEN, T., 1973. The Sumerian King List, Cushing-Malloy Inc., Michigan, 216s.
- JANSON, H. W. - JANSON, A. F., 2004. History of Art, Pearson Education Press, New Jersey, 997s.
- JASTROW, M., 1915. The Civilization of Babylonia and Assyria, J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 515s.
- JOHNSTON, C., 1901. "The Fall of Nineveh", Journal of the American Oriental Society, Vol.: 22, ss. 20 - 22, Michigan.
- KALKAN, E., 2015. Uruk Yayılım Kuramları, Ege Yayınları, İstanbul, 143s.
- KILIÇ, Y., DUYSUŞ, H. H., 2009. "Eski Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (TSA), Yıl: 13, Sayı: 1, ss. 159-178, Ankara.
- KILIÇ, Y.- UNCU, E., 2011. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)", History Studies, C.: 3, S.: 1, ss. 183-201, Samsun.
- KILIÇ, Y., AY, Ş., 2013. "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", Turkish Studies, Vol. 8/5, ss. 387-403, Ankara.
- KINAL, F., 1983. Eski Mezopotamya Tarihi, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 239s.
- KING, L. W., 1915. A History of Babylon, Chatto & Windus Press, New York, 340s.
- KING, L. W., 1923. A History of Sumer and Akkad: An Account of the Early Races of Babylonia from Prehistoric Times to the Foundation of the Babylonian Monarchy, William Clowes & Sons LTD., London, 380s.
- Kitab-ı Mukaddes (Kutsal Kitap), 2010. Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2098s.
- KLENGEL, H., 2001. Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü, Telos Yayıncılık, İstanbul, 291s.
- KNIGHT - JODCZYK, L., 2005. The Secret History of the World, Red Pill Press, North Carolina, 781s.
- KÖROĞLU, K., 2013. Eski Mezopotamya Tarihi - Başlangıcından Perslere Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul, 229s.
- KRAMER, S. N., 1969. "Sumerian Hymns", Ancient Near Eastern Texts: Relating to the Old Testament, Ed.: J. B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, ss. 573-586.
- KRAMER, S.N., 1988a. In the World of Sumer, Wayne State University Press, Detroit, 257s.
- KRAMER, S. N., 1988b. "The Temple in Sumerian Literature", Temple in Society, Ed.: M. V. Fox, Eisenbrauns Press, Winona Lake, ss. 1-16.
- KRAMER, S.N., 2001. Sümer Mitolojisi, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 220s.

- KRAMER, S.N., 2002. Sümerler, Çev.: Özcan Buze, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 460s.
- KRAMER, S.N., 2014. Tarih Sümer'de Başlar, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, Ankara, 488s.
- KUHRT, A., 2013. Eski Çağ'da Yakınoğu, C.1, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 505s.
- KUHRT, A., 2013. Eski Çağ'da Yakınoğu, C.2, Çev.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 533s.
- KUIPER, K., 2011. Mesopotamia: The World's Earliest Civilization, Britannica Educational Publishing, New York, 214s.
- LANDSBERGER, B., 1943. "Sümerler", AÜDTCF Dergisi, C.2, S.5, ss. 90-102, Ankara.
- LANDSBERGER, B., 1944a. "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", AÜDTCF Dergisi, C.2, S.3, ss. 419-437, Ankara.
- LANDSBERGER, B., 1944b. "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları", AÜDTCF Dergisi, C.3, S.2, ss. 137-158, Ankara.
- LANGDON, S. H., 1917. Sumerian Liturgical Texts, Philadelphia University Museum Press, Philadelphia, 203s.
- LANGDON, S. H., 1923. Oxford Editions of Cuneiform Texts, Vol: II, Oxford University Press, London, 35s.
- LEEMING, D., 2004. Jealous Gods and Chosen People - The Mythology of the Middle East, Oxford University Press, New York, 150s.
- LEICK, G., 1999. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, Routledge Taylor & Francis Group Press, London & New York, 199s.
- LEICK, G., 2002. Mesopotamia: The Invention of the City, Penguin Books, London, 360s.
- LEVIN, J., 2009. Hammurabi, Chelsea House Publishers, New York, 115s.
- LIVERANI, M., 2006. Uruk: The First City, Equinox Publishing, London, 97s.
- LIVERANI, M., 2014. The Ancient Near East: History, Society and Economy, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York, 619s.
- LUCKENBILL, D. D., 1908. "The Temples of Babylonia and Assyria", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol.: 24, No.: 4, ss. 291 - 322, Chicago.
- LUCKENBILL, D. D., 1912. "Inscriptions of Early Assyrian Rulers", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol.: 28, No.: 3, ss. 153 - 203, Chicago.
- LUCKENBILL, D. D., 1917. "On the Opening Lines of the Legend of Sargon", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol.: 33, No.: 2, ss. 145 - 146, Chicago.
- LUCKENBILL, D. D., 1923. "Akkadian Origins", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol.: 40, No.: 1, ss. 1 - 13, Chicago.
- LUKE, J. T. ve PRUYSER, P. W., 1997. "The Epic of Gilgamesh", Gilgamesh a Reader, Ed.: J. Maier, Bolchazy-Carducci Publishers Inc., Illinois, ss. 272-279.
- LUTZ, H. F., 1924. "Kingship in Babylonia, Assyria, and Egypt", American Anthropologist, New Series, Vol.: 26, No.: 4, ss. 435 - 453, Arlington/Teksas.
- LYLE, A., 2012. Ancient History: A Revised Chronology, Author House Press, Bloomington, 475s.
- MACKENZIE, D. A., 1915. Myths of Babilonia and Assyria, London, The Gresham Publishing Company, 537s.

- MAISELS, C. K., 1999. *Uygarlığın Doğuşu*, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 639s.
- McAFFREY, K., 2013. "The Sumerian Sacred Marriage: Texts And Images", *The Sumerian World*, Ed. H. Crawford, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York, ss. 227-245.
- McINTOSH, J. R., 2005. *Ancient Mesopotamia (Understanding Ancient Civilizations)*, ABC-CLIO Inc., California/USA, 395s.
- McLAUGHLIN, J. L., 2012. *The Ancient Near East - An Essential Guide*, Abingdon Press, Nashville, 150s.
- McMAHON, A., 2013. "Mesopotamia", *The Oxford Handbook of Cities in World History*, Ed.: P. Clark, Oxford University Press, London, ss. 31-48.
- McNEILL, W. H., 2015. *Dünya Tarihi*, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 872s.
- MEADOR, B. S., 2002. *Inanna: Lady of Largest Heart*, University of Texas Press, Austin, 245s.
- MELLAART, J., 1988. *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, Çev.: Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 143s.
- MEMİŞ, E., 2012a. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi Yayınları, Bursa, 380s.
- MEMİŞ, E., 2012b. *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Bursa, 308s.
- MEMİŞ, E. - BÜLBÜL, C., 2012. *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 152s.
- MICHALOWSKI, P., 1991. "Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucracy Systems", *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in The Ancient Near East*, Ed.: McGuire Gibson - Robert D. Biggs, The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 45 - 58.
- MICHALOWSKI, P., 2012. "The Mortal King of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia", *Religion and Power-Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Ed.: Nicole Brisch, The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 33-45.
- MIEROOP, M. V. D., 2004. *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford University Press, New York, 269s.
- MIEROOP, M. V. D., 2006. *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ 3000 - 323)*, Çev.: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 367s.
- MIEROOP, M. V. D., 2007. *A History of the Ancient Near East ca.3000-323BC*, Blackwell Publishing, Malden, 341s.
- MIEROOP, M. V. D., 2014, *Hammurabi*, Çev.: Bülent O. Doğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 158s.
- MOORTGAT, A., 1969. *The Art of Ancient Mesopotamia*, Phaidon Press, London, 356s.
- MORRISON, K. D., 2012. "When Gods Ruled: Comments on Divine Kingship", Ed. Nicole Brisch, *Religion and Power - Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Oriental Institute Seminars, No: 4, Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago. ss.165-172.
- MOSCATI, S., 1960. *Ancient Semitic Civilizations*, Capricorn Books, New York, 254s.
- MOSCATI, S., 2001. *The Face of Ancient Orient - Near Eastern Civilization in Pre-classical Times*, Dover Publications Inc., New York, 328s.

- MUMFORD, L., 2007. Tarih Boyunca Kent - Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, Çev.: Gürol Koca - Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 736s.
- MUTLUAY, N., 2015. Eski Çağda Yakın Doğu Toplumlarında Kültürel Yaşam Dilleri, Yazıları ve Edebiyatları, Alter Yayıncılık, Ankara, 350s.
- NARDO, D. ve KEBRIC, R. B., 2007. Ancient Mesopotamia, Greenhaven Press, New York, 386s.
- NEMET-NEJAT, K. R., 1998. Daily Life in Ancient Mesopotamia, Greenwood Press, Westport, 349s.
- NISSEN, H. J., 2004. Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Çev.: Z. Zühre İlkelen Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 254s.
- OATES, J., 2015. Babil, Çev.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara, 230s.
- OLMSTEAD, A. T., 1919. "The Babylonian Empire", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol.: XXXV, No: 2, ss. 65 - 100.
- OLMSTEAD, A. T., 1923. History of Assyria, Charles Scribner's Sons Press, New York, 695s.
- OLMSTEAD, A. T., 1960. History of Assyria, University of Chicago Press, Chicago, 695s
- OPPENHEIM, A. L., 1977. Ancient Mesopotamia, The University of Chicago Press, Chicago, 445s.
- ORLIN, L. L., 2010. Life and Thought in the Ancient Near East, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 239s.
- ÖKSE, T., 2006. "Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri", Bilig, S. 36, ss: 47-68, Ankara.
- ÖRNEK, S. V., 2014. 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 208s.
- ÖZ, E. - ALBAYRAK, İ., 2015. "Çiviyazılı Belge ve Kitâbelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", History Studies, C.: 7, S.: 1, ss. 139 - 151, Samsun.
- ÖZBUDUN, S., 1997. Ayinden Törene, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 176s.
- PEKŞEN, O., 2016. "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", History Studies, C.: 8, S.: 2, ss. 55 - 68, Ankara.
- PINCHES, T. G., 1906. The Religion of Babylonia and Assyria, London, 125s.
- POLLOCK, S., 1999. Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge University Press, Cambridge, 259s.
- PORTER, B. N., 2004. "Ritual and Politics in Assyria: Neo-Assyrian Kanephoric Stelai for Babylonia", Hesperia Supplements, Vol.: 33, XAPIE: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, ss. 259 - 274, Atina.
- POTTS, D. E. (Ed.). 2012. A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Vol.: I, Willey-Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 1500s.
- PRICE, I. M., 1924. "The Nabopolassar Chronicle", Journal of the American Oriental Society, Vol.: 44, ss. 122 - 129, Michigan.
- ROAF, M., 1996. İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, C.: 9, Çev.: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 238s.
- RÓHEIM, G., 2005. Animism, Magic, and the Divine King, Cosimo Classics, New York, 390s.
- ROSENBERG, D., 2003. Dünya Mitolojisi, Çev.: Koray Akten ve Diğ., Ankara, İmge Kitabevi, 906s.
- ROUX, G., 1992. Ancient Iraq, Penguin Books, London, 576s.
- RUETHER, R. R., 2005. Goddesses and the Divine Feminine, Berkeley-Los Angeles-University of California Press, London, 369s.

- RUSSELL, J. M., 1991. Sennacherib's Palace Without Rival at Niniveh, The University of Chicago Press, Chicago, 357s.
- SARIKÇIOĞLU, E., 2011. Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 400s.
- SAYCE, A. H., 1895. Assyria-Its Princes, Priests, and People, The Religious Tract Society Press, London, 165s.
- SAYCE, A. H., 1899. Babylonians and Assyrians - Life and Customs, Charles Scribner's Sons Press, London, 266s
- SAYCE, A. H., 1903. The Religions of Ancient Egypt and Babylonia, T. & T. Clark Press, Edinburgh, 509s.
- SCHMÖKEL, H., 1971. "Sümer Dini", Çev. M. Turhan Özdemir, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.: 19, S.: 1, ss. 197-217, Ankara.
- SCHMÖKEL, H., 1973. "Sümer Dini II", Çev. M. Turhan Özdemir, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.: 21, S.: 1, ss. 367-390, Ankara.
- SCHNEIDER, T. J., 2011. An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, 146s.
- SCHOLL, E., 2013. How'd they do that in Ancient Mesopotamia, Mitchell Lane Publishers, Delaware, 63s.
- SCHROEDER, C. O., 2001. History, Justice, and The Agency of God: A Hermeneutical and Exegetical Investigation on Isaiah and Psalms, Brill Press, Leiden, 242s.
- SEVER, H., 1995. "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağı'nda (M.Ö. 1970 - 1750) Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", Belleten, C.: LIX, S.: 224, ss. 1 - 16, Ankara.
- SEVER, E., 2008. Asur Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 280s.
- SMITH, G. V., 1982, "The Concept of God/The Gods as King in The Ancient Near East and The Bible", Trinity Journal 3 NS, ss. 18-38, Illinois.
- SNELL, D. C., 2011. Religions of the Ancient Near East, Cambridge University Press, New York, 179s.
- SOMERVILL, B. A., 2010. Empires of Ancient Mesopotamia, Chelsea House Publishers, New York, 152s.
- SOMMER, B. D., 2000. "The Babilonian Akitu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos?", Journal of the Ancient Near Eastern Society (JANES), 27, ss. 81-95, New York.
- SPENCE, L., 1920. Myths & Legends of Babylonia & Assyria, Ballantyne Press, London, 412s.
- STARR, C. G., 1991. A History of The Ancient World, Oxford University Press, New York, 742s.
- STONE, E. C., 1997. "Ziggurat", The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, Vol.: 5, Ed.: E. M. Meyers, Oxford University Press, New York, ss. 390-391.
- STUBBS, E., 2010. The Life and Institutions of the Aramaic People, The Edwin Mellen Press, New York, 284s.
- ŞAHİN, H. A., 1998. "Kultepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ŞENEL, A., 1982. İlk Topluluktan Uygur Topluma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 324s.
- ŞENEL, A., 2014. Siyasal Düşünceler Tarihi, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 404s.
- TEKÇAM, T., 2011. Arkeoloji Sözlüğü, Alfa Yayınları, İstanbul, 277s.

- TIGAY, J. H., 1997. "Summary: The Evolution of The Gilgamesh Epic", Gilgamesh a Reader, Ed.: J. Maier, Bolchazy-Carducci Publishers Inc., Illinois, ss. 40-49.
- TINSLEY, B. S., 2006. Reconstructing Western Civilization, Susquehanna University Press, Selinsgrove, 388s.
- TOSUN, M., 1960. "Sümer-Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerine Bir Araştırma", AÜDTCF Dergisi, C.:18, S.: 3.4, ss. 261-272. Ankara.
- TOSUN, M. - YALVAÇ, K., 1975. Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK Basımevi, Ankara, 327s.
- UNCU, E., 2013. "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü", History Studies, C.: 5, S.: 1, ss. 349-366, Samsun.
- VANSTIPHOUT, H., 2004. Epics of Sumerian Kings, Ed.: J. S. Cooper, Brill Press, Leiden, 176s.
- WESSELS, L., 2013. "An Analysis of the extent to which the trickster archetype can be applied to the goddess İnanna/İshtar", Journal for Semitics, 22/1, ss. 35-55, Centurion.
- WESTENHOLZ, J. G., 2013. "In The Service of The Gods: The Ministering Clergy", The Sumerian World, Ed. H. Crawford, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York, ss. 246-274.
- WHITTING, R. M., 1987. Old Babylonian Letters from Tell Asmar, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, Chicago, 175s.
- WILDWOOD, G. - MATTHEWS, R., 2010. Ancient Mesopotamian Civilization, The Rosen Publishing, New York, 46s.
- WINCKLER, H., 1903. "Ancient Nearer Asia", The World's History: A Survey of Man's Record, Vol.: III Western Asia-Africa, Ed.: H. F. Helmolt, William Heinemann Press, London, ss. 1-252.
- WOLLENFELS, R. - SASSON, J. M. (Ed.), 2000. The Ancient Near East, Vol.: 3, Charles Scribners Sons, New York, 188s.
- WOOLLEY, C. L., 1965. The Sumerians, W. W. Norton & Company Inc. Press, New York, 198s.
- YİĞİT, T., 2000. "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.: 40, S.: 3-4, ss. 13-28, Ankara.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Okay PEKŞEN
Doğum Yeri ve Tarihi : Yomra - 1986

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Atatürk Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi /
Tarih Bölümü - 2009
Yüksek Lisans Öğrenimi : Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Enstitüsü / Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı - 2012
Doktora Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı
- 2017
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

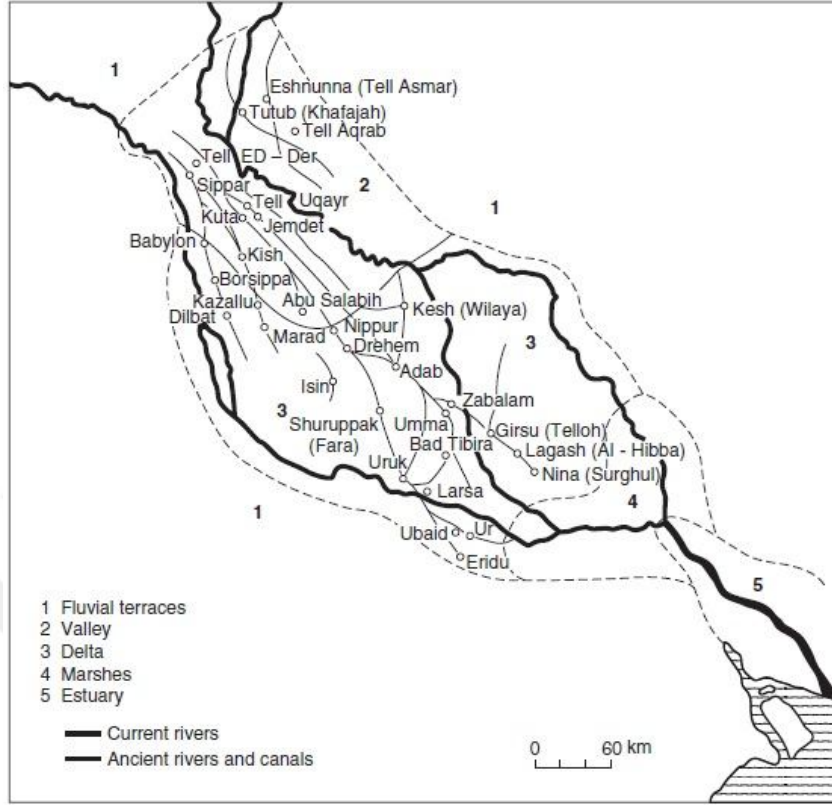
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
Fen-Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü /
Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı

İletişim

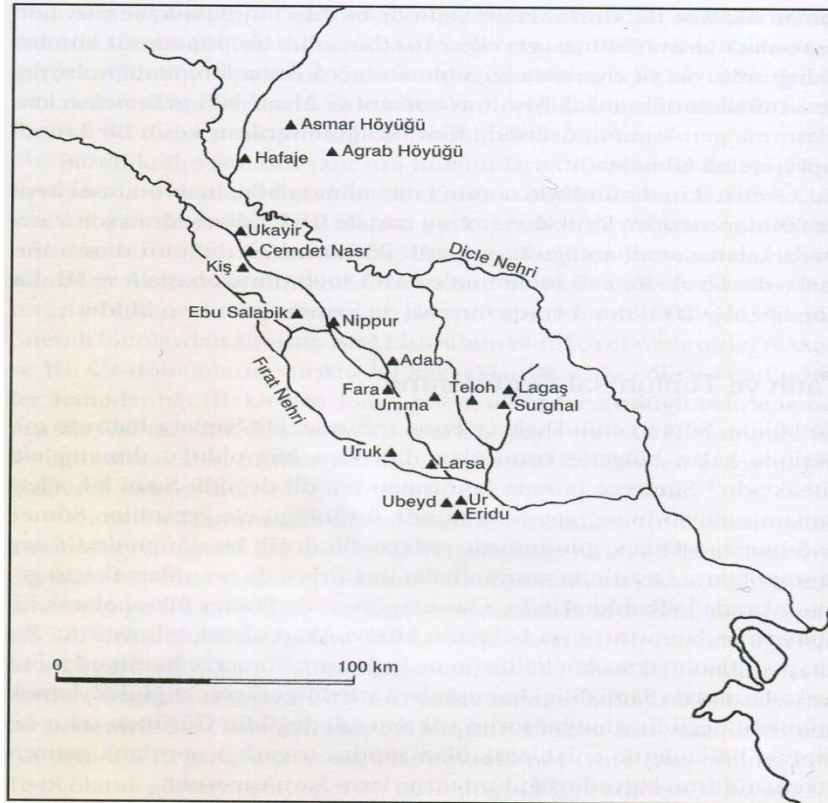
E-Posta Adresi : okaypeksen@gmail.com
okaypeksen@hotmail.com
Tel. :
Tarih : 17.02.2017

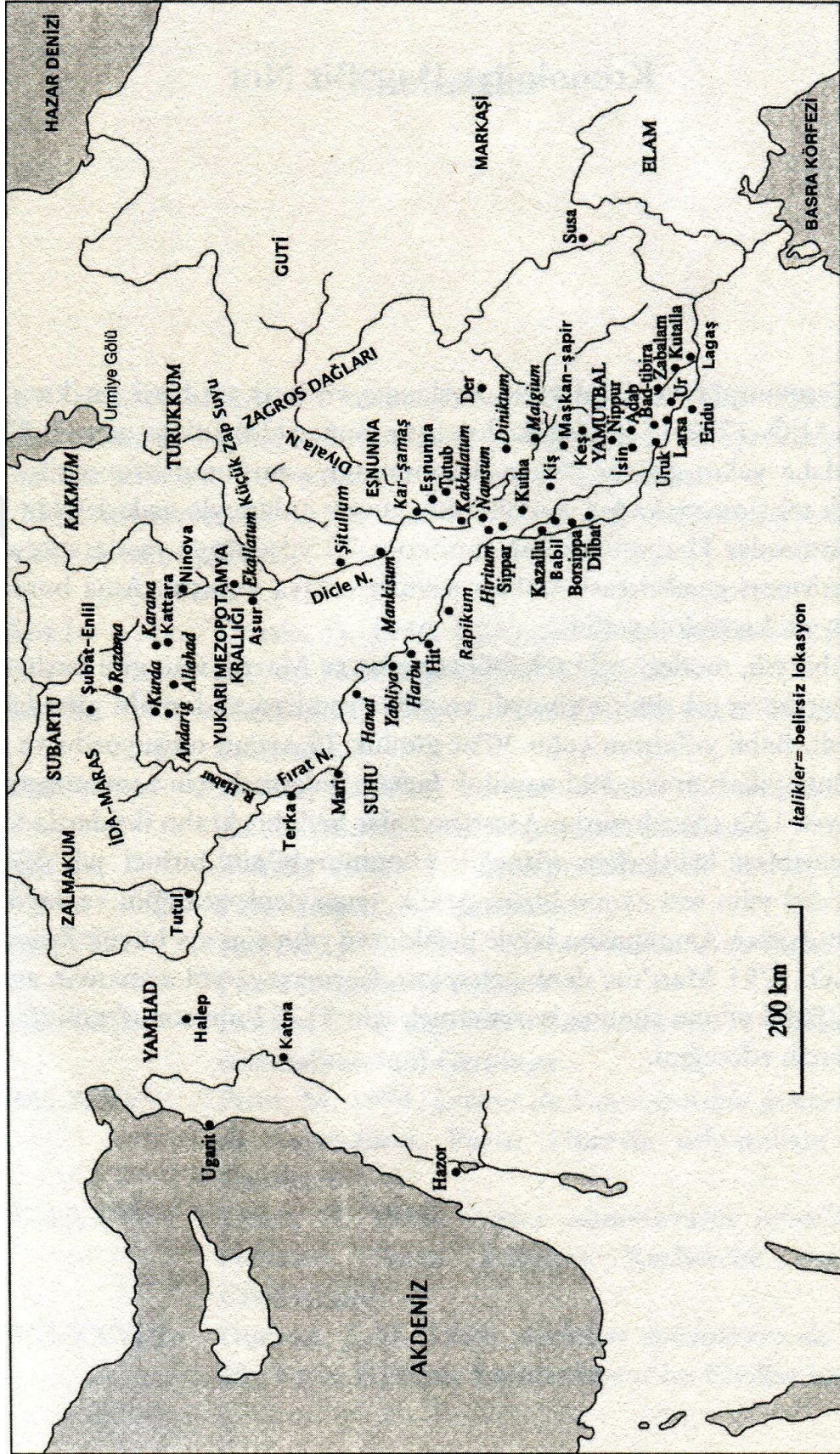
EKLER

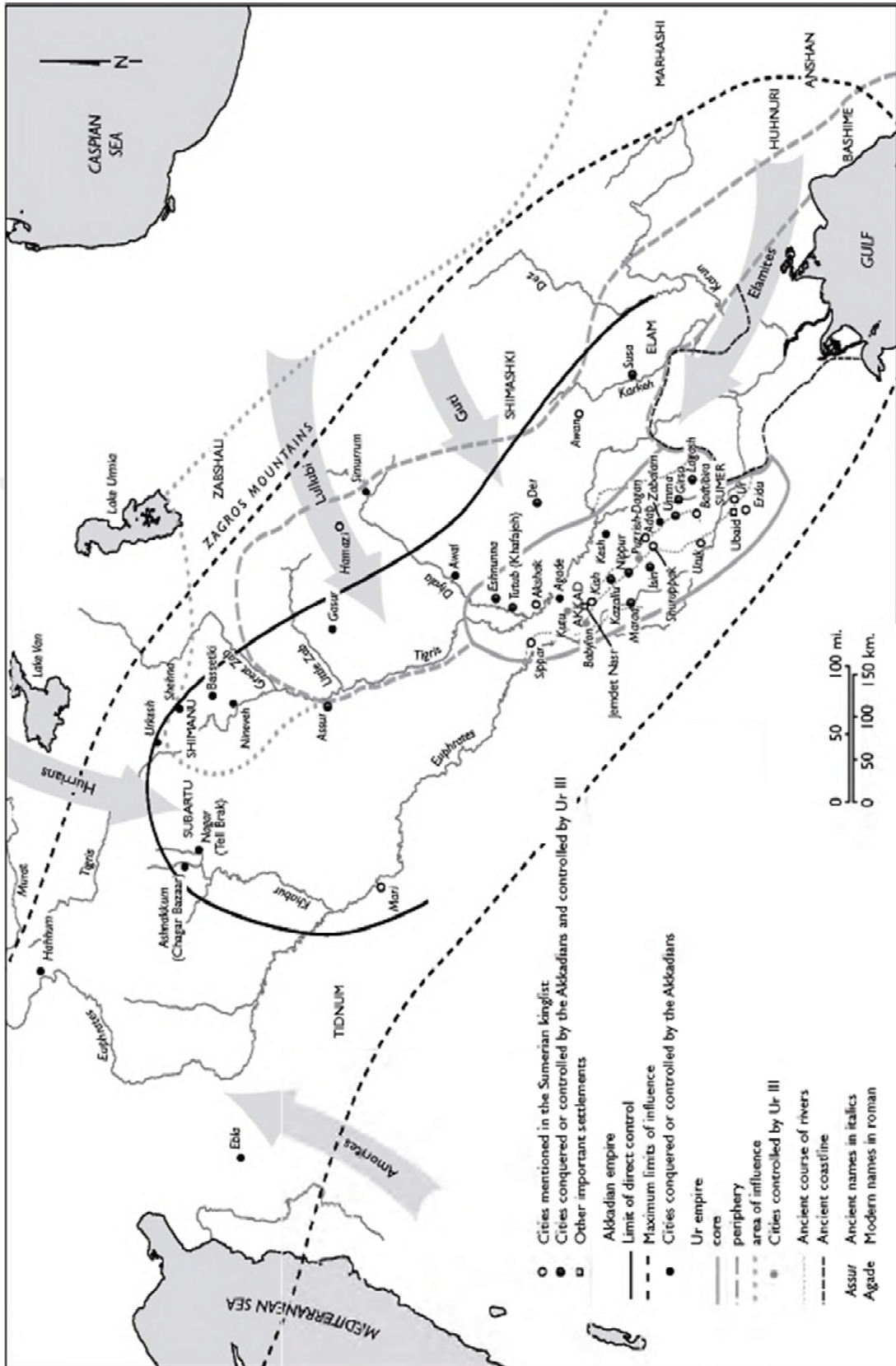
Harita 1: Erken Hanedanlık Dönemi'nde Aşağı Mezopotamya (Liverani, 2014: 94).

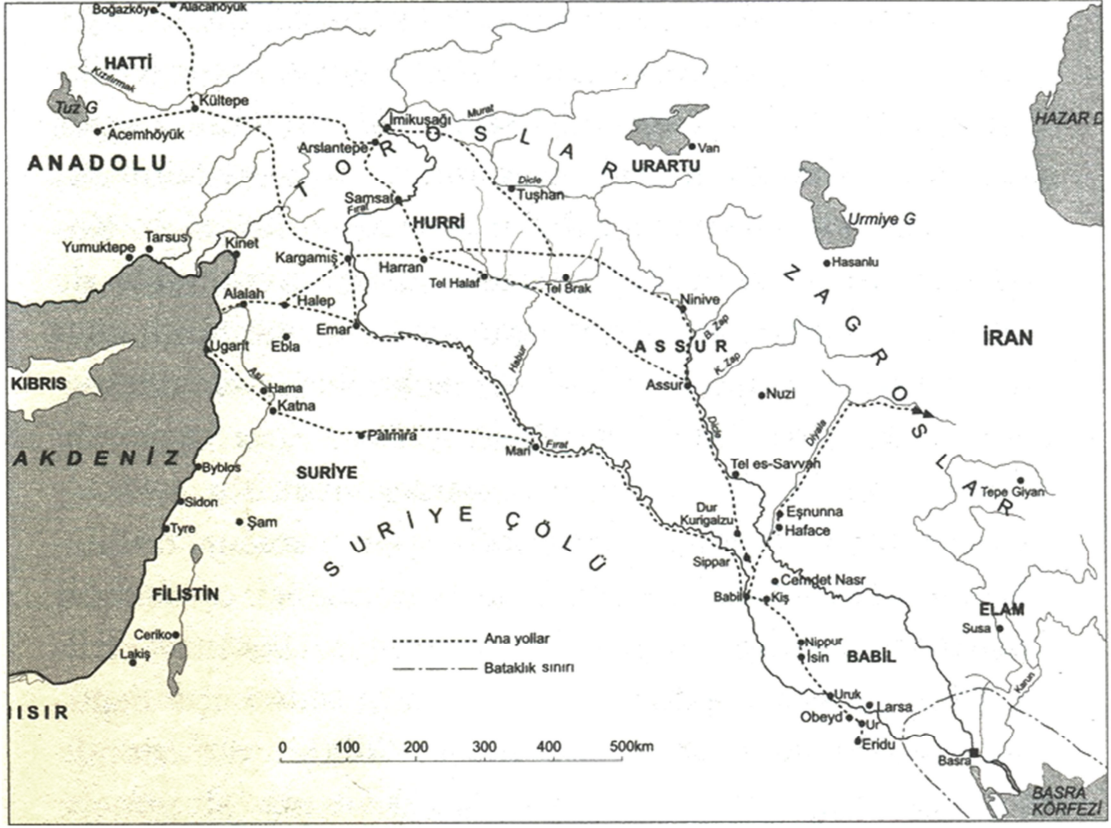
Harita 2: Sumer kentleri yayılım haritası (Crawford, 2015: 28).

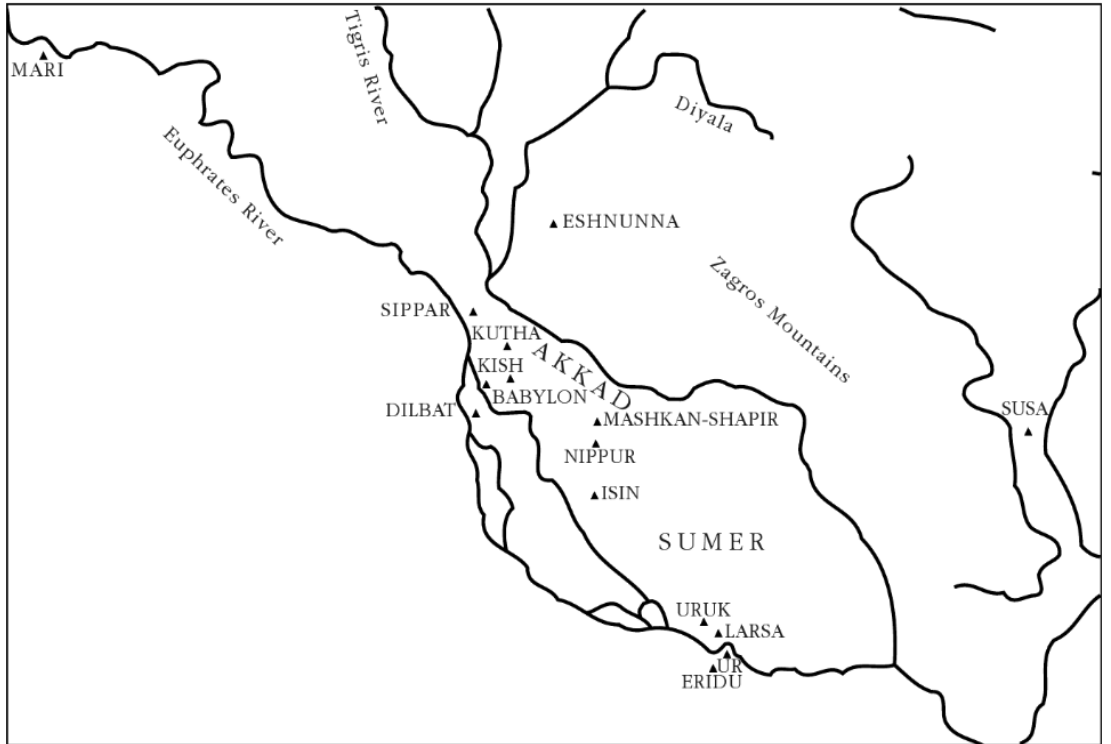
Harita 3: Eskiçağda Yakındoğu (Mieroop, 2014: XI).

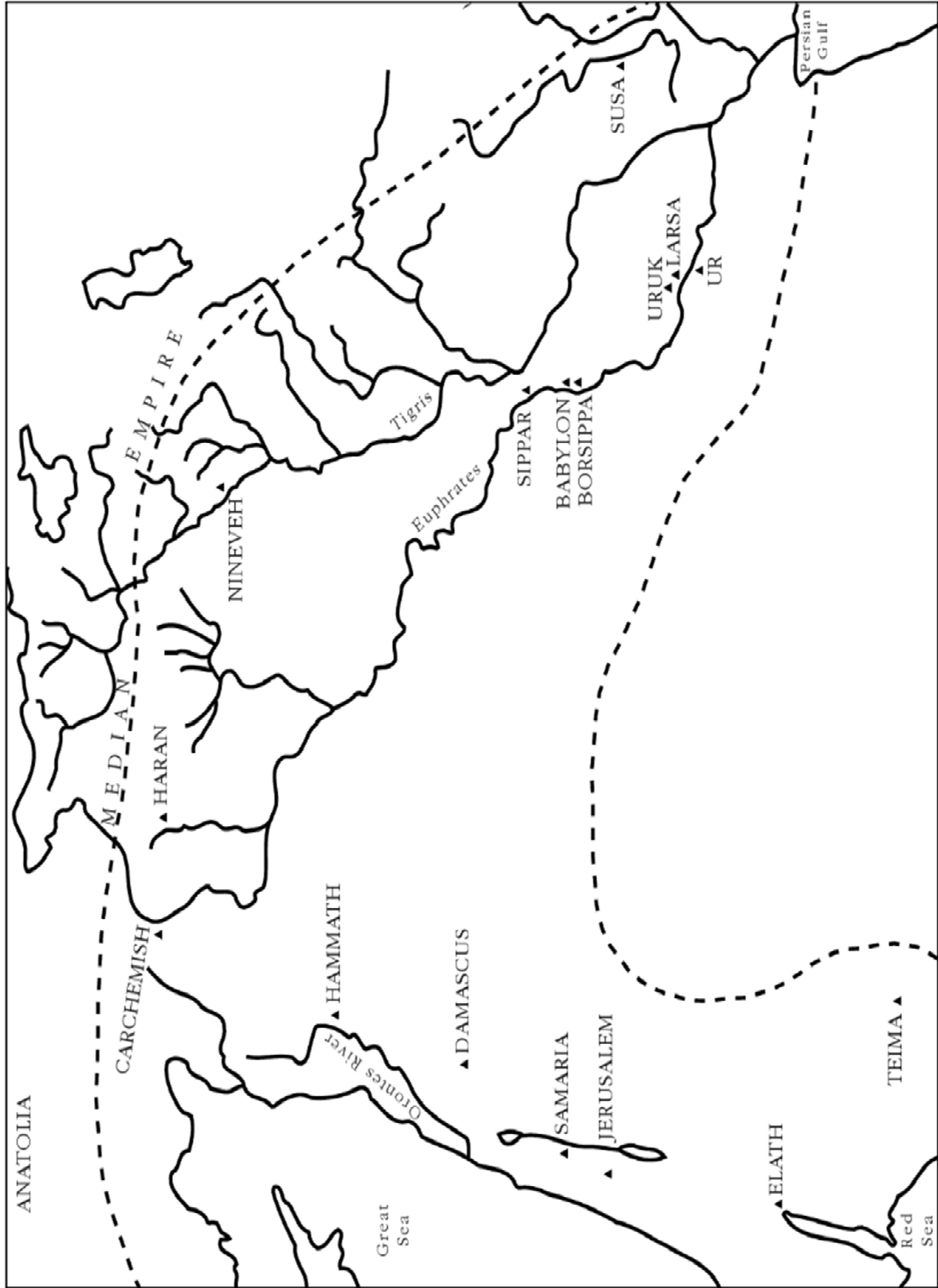
Harita 4: MÖ 3. Binyılda Sumer ve Akad (McIntosh, 2005).

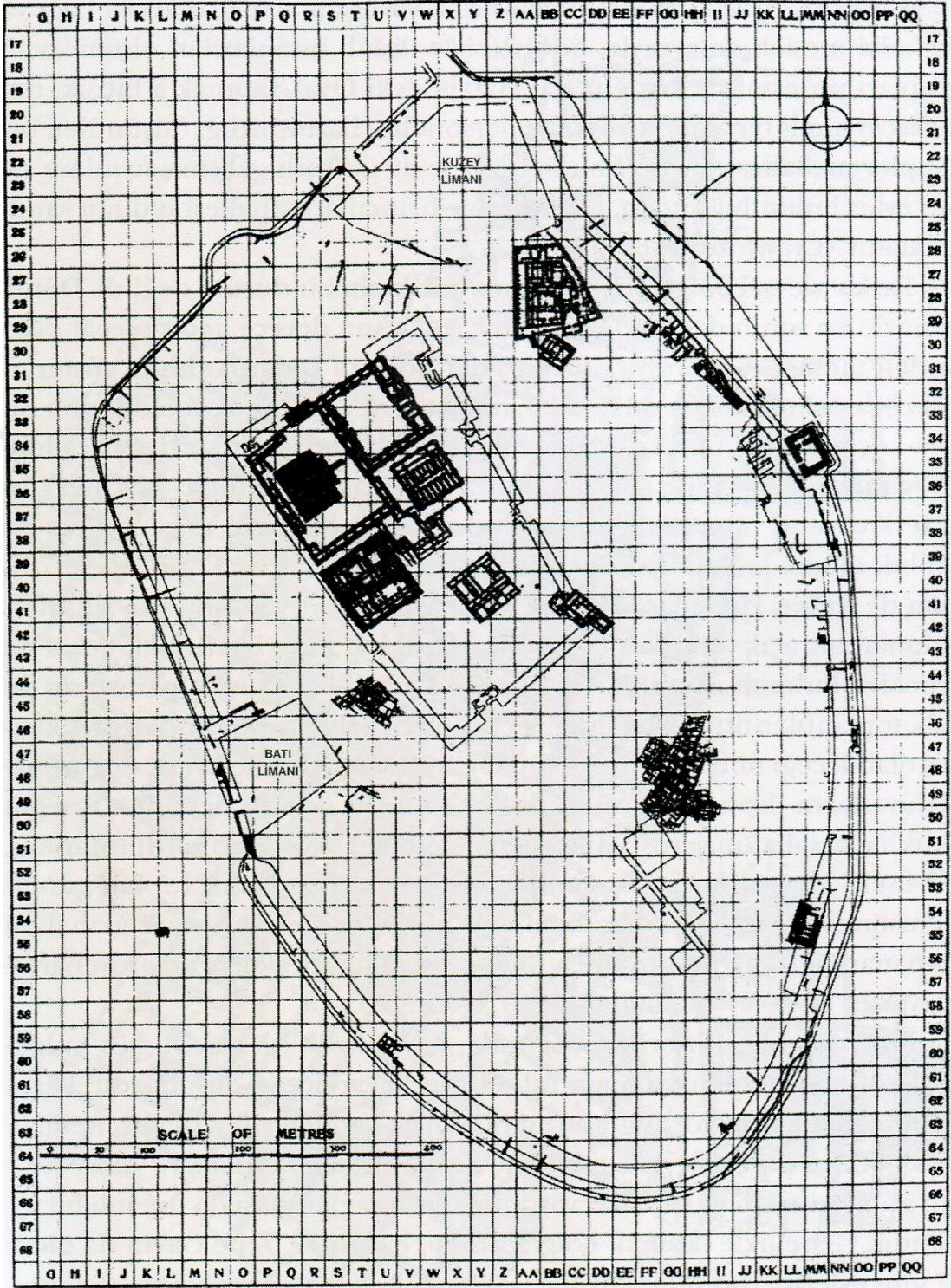
Harita 5: MÖ II. Binyılda Mezopotamya (Köroğlu, 2013: 95).

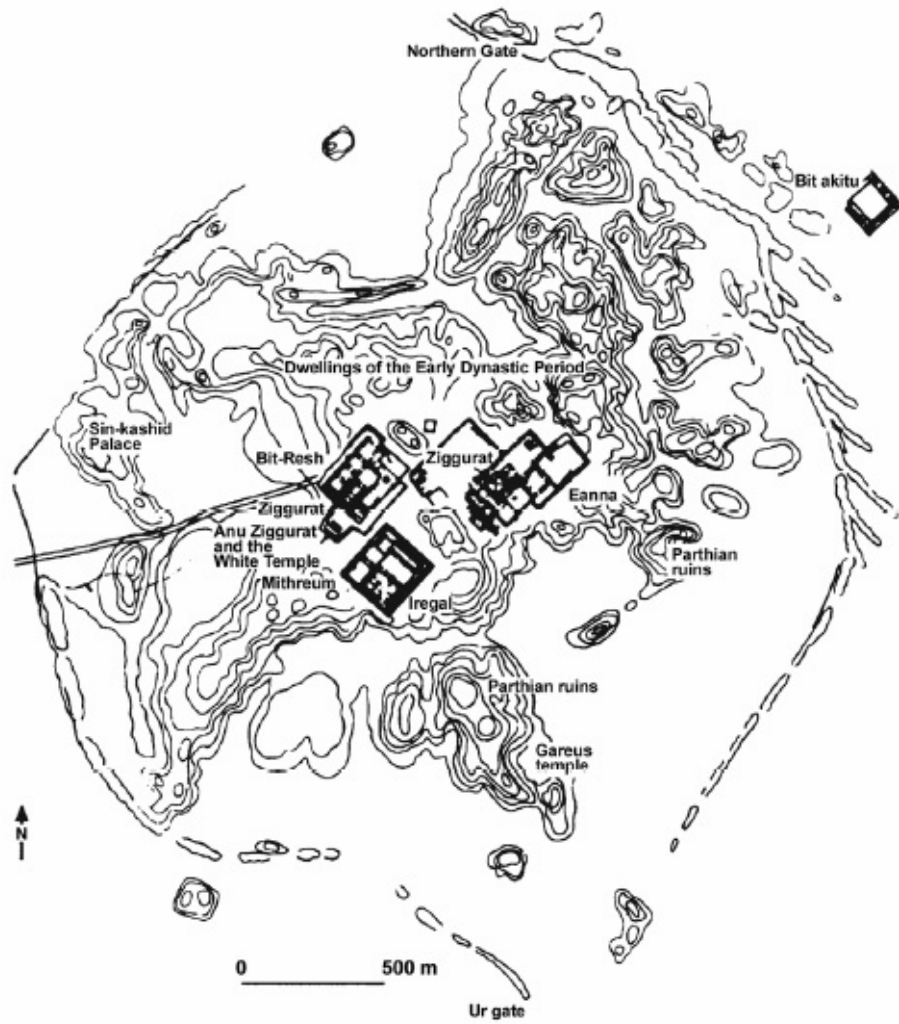
Harita 6: Eski Babil Dönemi Mezopotamya (Arnold, 2004: 39).

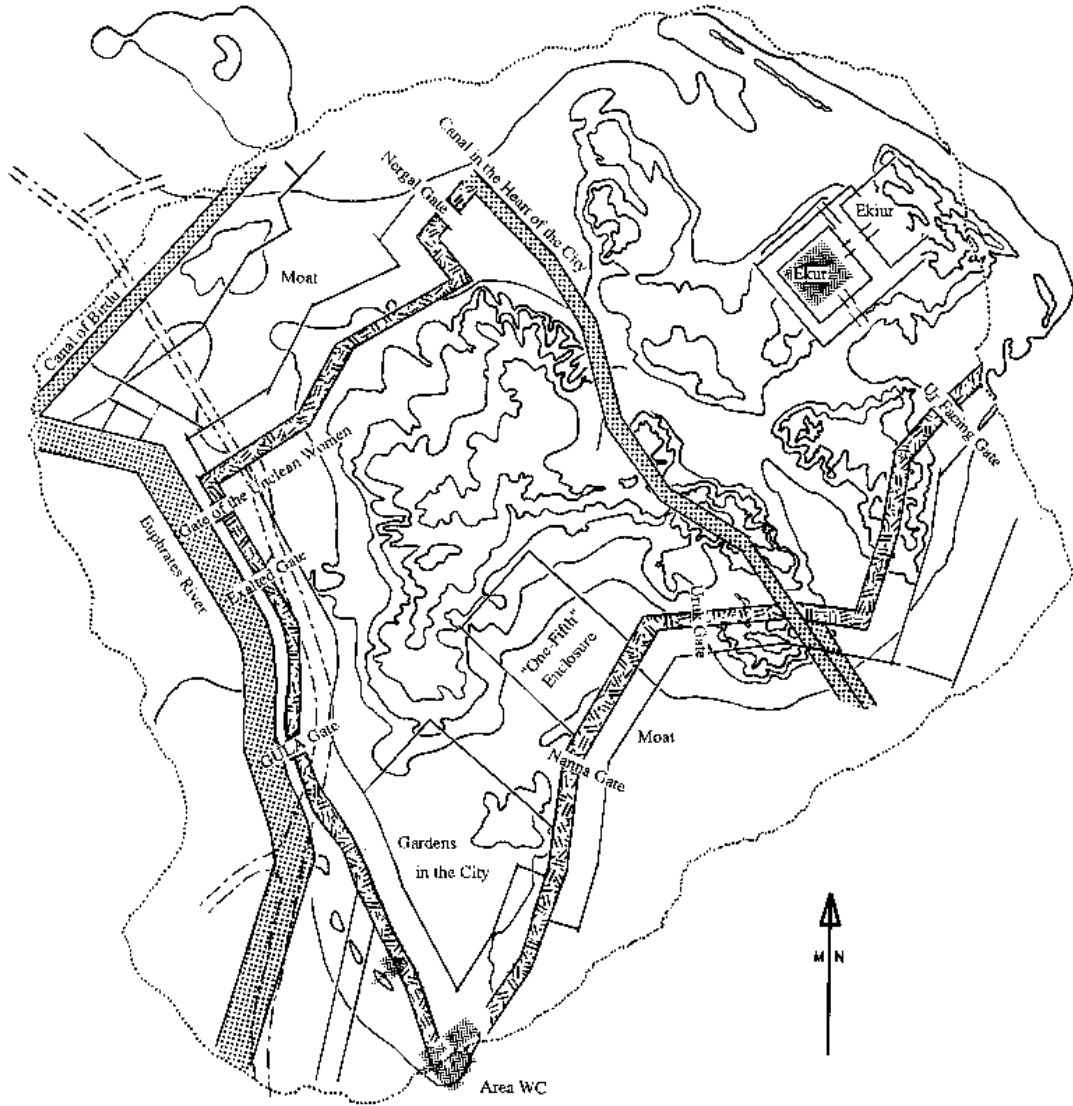
Harita 7: Yeni Babil Dönemi (Arnold, 2004: 88).

Plan 1: MÖ 2100 yılı dolaylarında Ur kent planı (Crawford, 2015: 65).

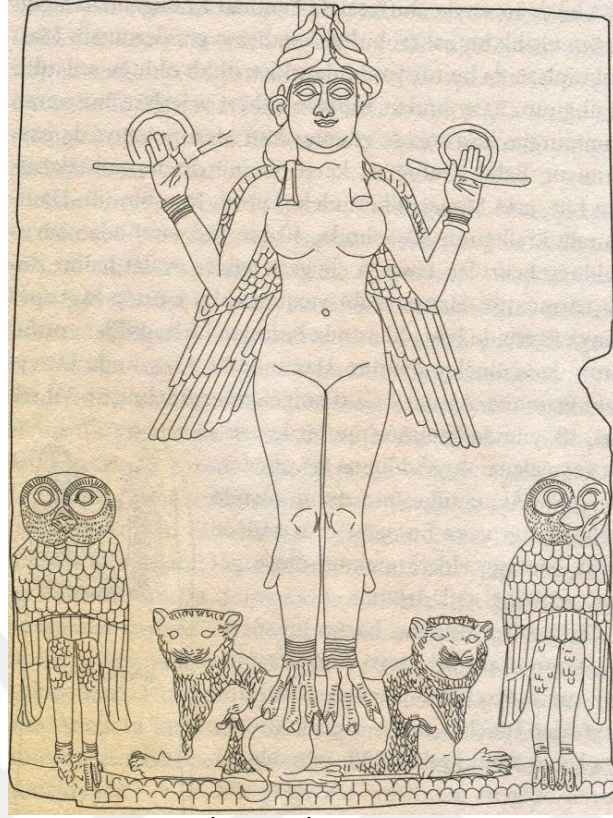

Plan 2: Uruk kent planı (Liverani, 2006: 87).

Plan 3: Nippur kent planı (<https://oi.uchicago.edu/research/projects/nippur-sacred-city-enlil-0>) Erişim Tarihi: 23.01.2017.

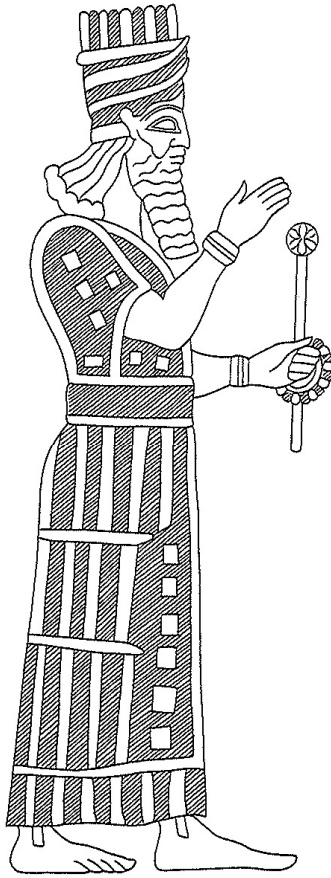
Resim 1: Tanrıça İnanna/İştar (Köroğlu, 2013: 110).

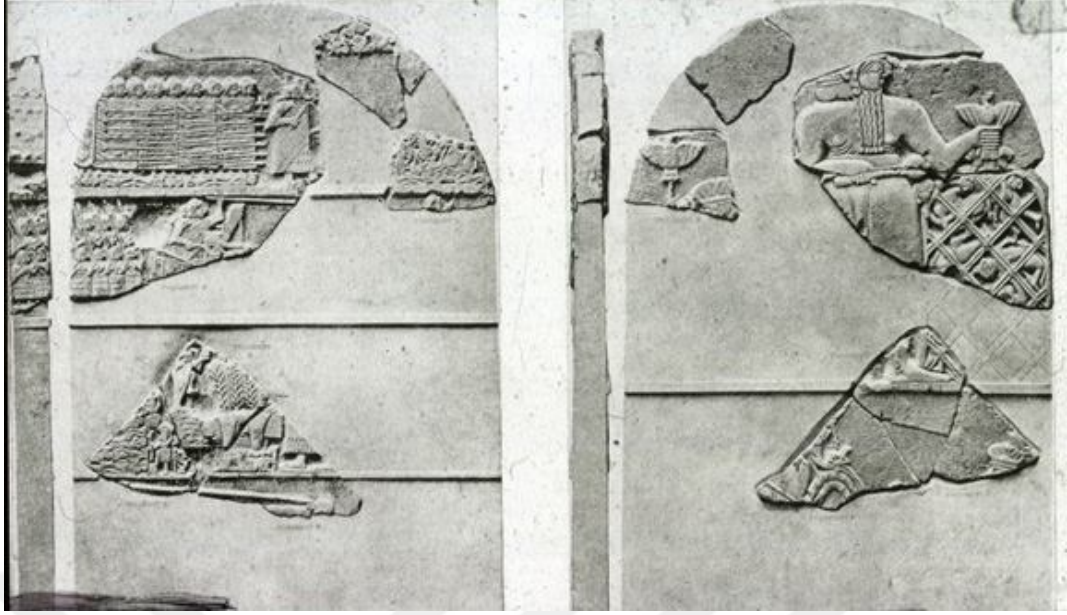
Resim 2: Tanrı UTU/Şamaş (<http://www.mesopotamiangods.com/wp-content/uploads/2014/08/5aa-giant-god-Utu-Shamash-Throne-of-Sippar-2.jpg>) Erişim Tarihi: 31.01.2017.

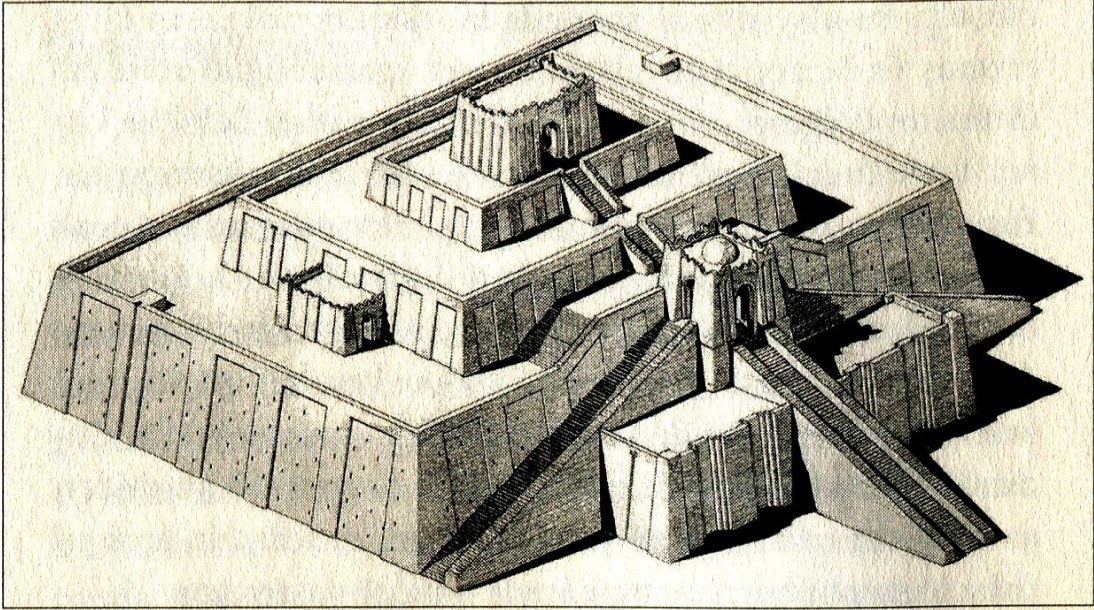
Resim 3: Tanrı Marduk (Jastrow,1915: Plate XXX).

Resim 4: Tanrı Aššur (Black ve Green, 2004: 38).

Resim 5: Akbabalar Steli (<http://classics.unc.edu/academics/courses-2/clar-241-the-archaeology-of-the-ancient-near-east/image-index/early-dynastic-period/>)
Erişim Tarihi: 23.01.2017.

Resim 6: Ur Zigguratı (Köroğlu, 2013: 90).

Resim 7: Lagaş Kralı Gudea (Nardo ve Kebric, 2007: 131).

Resim 8: Lagaş Kralı Gudea'nın içinden sular fişkıran vazo ile tasvir edildiği heykeli (<http://www.louvre.bible.org/index.php/louvre.bible/default/visiteguidee/statue--au-vase-jailissant--rubrique-menu-132>). Erişim Tarihi: 26.01.2017.

Resim 9: Akad Kralı Sargon (<https://global.britannica.com/biography/Sargon>) Erişim Tarihi: 23.01.2017.

Resim 10: Naram-Sin'in Zafer Steli (Arnold, 2004: 28).

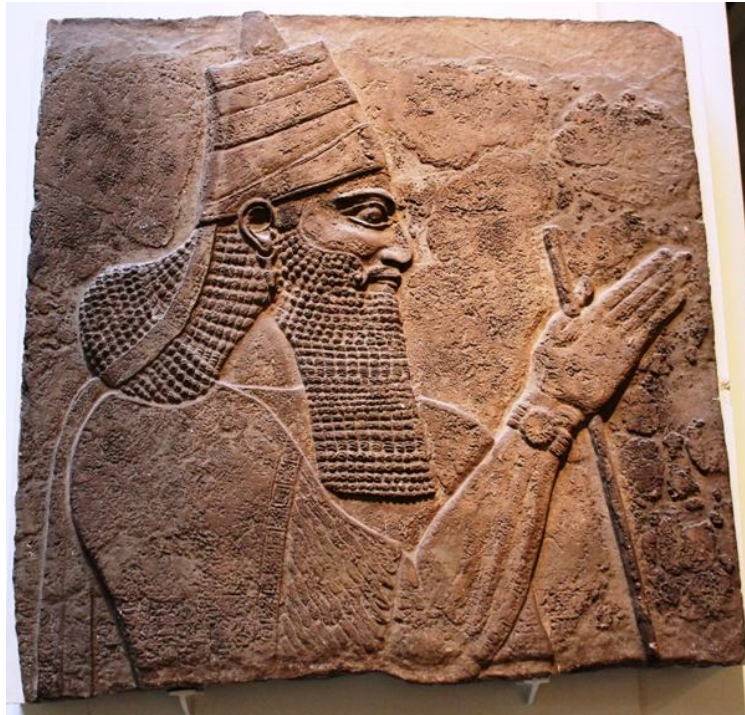
Resim 11: Naram-Sin'in taktığı tanrısal boynuzlu başlık (Crawford, 2015: 23).

Resim 12: Bassetki Heykeli (http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=bassetki_statue)
Erişim Tarihi: 24.02.2017.

Resim 13: Babil Kralı Hammurabi (<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/royal-head-known-head-hammurabi>) Erişim Tarihi: 23.01.2017.

Resim 14: Asur Kralı III. Tiglat-Pileser (Okay Pekşen Arşivinden).